

પ્રો. જેમ્સની.

વીજળીક શક્તીની ગોળીઓ.

ભયંકર રોગોને નષ્ટપ્રાય કરવાનો સર્વોત્તમ ઇલાજ છે હવે પછી કોઈ પણ માણસોએ પોતાના દરદોની વેદના ખમતી નહી જ્ઞેષ્યે. એ ગોળીઓ સ્વપ્નામાં અને પેસાઅમાં જતી ધાતુને બંધ કરી શરીરને શક્તી આપે છે. જ્ઞાનતાંત્રીની નયગાઈ, ધાતુનું પાતળાપણું, અચરણ, ખોરાક ન પચવો, હાથ પગનું દુખવું, મગજે ચકરી આવવી, યાદદાસ્ત શક્તી યુમ થવી, જુવાનીમાં બુઢાપાની હાલત, મનની ચિંતા, ઉદાસી, કોઈ પણ કામપર ચીત ન લાગવું ખાવાપર અશ્ચી, છાતીનો ધમકારો, હરશ, દમ, આંખે અંધારા આવવાં, ચેહેરાની શીકાસ, જુવાન વિદ્યાર્થીઆનું અભ્યાસના યોગ્યને લીધે નબળું પડી ગયલું મગજ, તેમજ વધીતો ખારીસ્ટરો અને કલાઈકો રુકુલમારતરો અને બીજાઓ કે જેમને રાત દિવસ મગજ કસવું પડે છે, તેમને એ ગોળીઓ વીજળીક ઇલાજથી થોડી મુદતમાં અજબ જેવો ગુણ કરે છે. તેમજ જે સ્ત્રીઓને હદ બહાર માસીક બીમારીથી શરીર લેવાઈ જાય છે અને હીરડીરીઆ, કમરનો દુખારો, પ્રદર, બુખ મરી જવી, વીગેરે રોગો થાય છે તે ઉપર આ ગોળીઓ ઘણીજ ફાયદાકારક છે. ખરીદતી વખતે પ્રો. જેમ્સ ઇલેક્ટ્રોનિક પીલ્સ, બરાબર વાંચીને લેવી. કારણ કે નકલી દવાથી ફાયદો થવાને બદલે નુકશાન થાય છે.

કામત રૂપ ગોળીની શીશીનો રૂ. ૧-૪-૦; ૪૦ ગોળીની શીશીના રૂ. ૨-૦-૦.

ધી એંગ્લો ઇન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કં.

દરેક વિલાયતી દવા વેચનારા,

નં. ૧૪૮. માર્કેટ. બુમામસીદ-મુંબઈ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૯૪૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પ્રભોદા

વિષય ૨- : ૩

સેંકડો દરદીઓપર ફતેહ પામેલું.

પારેખનું ગનોરીઆ મીક્ષચર.

પરમાની અકસીર દવા.

લાંબી મુદતના જડ ઘાલી ખેઠેલા તેમજ તરતના થયેલા પરમા ગરમીને ત્રણ દીવસમાં જ સાફ કરે છે આ દવાનો એકજ લાગ પીધાથી પીશાબમાં થતી અગન તથા તનબ બંધ કરી પીસાબ સાફ લાવે છે તેમ જ છઠ્ઠે લાગ પીધાથી દરદનો નાશ કરી ' પીપ અથવા રસી ' ને રોકે છે ચાદ રાખજો કે આ દવા જાદુ જેવી અસર કરે છે અને શમે તેટલા જુગા અને જડ ઘાલી ખેઠેલા પીશાબમાં વહેતા દરદો સારા થયા વગર રહેતાં નથી. આવી અસર કારક દવાનો એકજ વખત ઉપયોગ કરવાથી કોઈ પણ અતોષ બતાવ્યા વગર રહે નહીં એવી આ દવાની પુરતી અમીનગીરી છે, કીં ૦ શીં ૦ ૧ નો રૂ ૧.

પારેખની કુંઠ

ધર નાં. ૧૧૮-૨૦ મસીદ બંદર રોડ. મુંબઈ.

સ્વતંત્ર કલમથી લખાતું સાપ્તાહિક.

વર્તમાન પત્ર.

રાજસ્થાન.

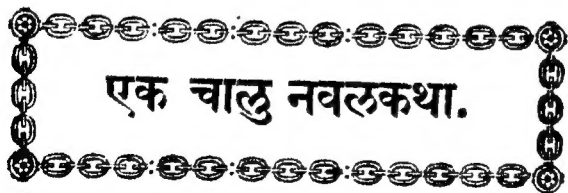
‘રાજસ્થાન’ પત્ર ૨૦ પૃષ્ઠ ના કદમાં બહાર પડે છે.
તેમાંના લેખો સ્વતંત્ર કલમથી લખાય છે.

લવાજમ રૂ. ૨ (પોસ્ટેજ સહિત.) દશાવરના
આહુકો પાસેથી રૂ. ૩ નમુનો મફત.

આલુ વર્ષની ભેટ તરીકે

પ્રમોદા ચાને દિલેર દિલારામ.

નામની આ ઐતિહાસિક નવલકથા આહુકોને ભેટ
આપવામાં આવે છે.

एक चालु नवलकथा.

તેમાં કાયમને માટે આપવામાં આવે છે.

મેનેજર “રાજસ્થાન,”
અમદાવાદ.

પ્રમોદા

યાને

દિલેર દિલારામ.

ગુજરાતના કરણ વાઘેલાના રાજત્વ-
કાળનું એક ઐતિહાસિક ચિત્ર.

કર્તા,

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

પ્રકાશક,

“રાજસ્થાન” પત્રની ઓફીસ;

અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ.

પ્રત ૧૫૦૦.

ચિ. સંવત્ ૧૯૬૩.

સને ૧૯૦૭.

મૂલ્ય આના બાર.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૧૯૪૮

“ સત્યવિજય ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

અમદાવાદ.

સન ૧૯૬૭ ના ૨૫ મા ઑક્ટ પ્રમાણે કર્તાએ સર્વ
અધિકાર સ્વાધિન રાખ્યા છે.

અર્પણ પત્ર.

રા. રા. શેઠ લલુભાઈ રાયચંદ ઝવેરી;

અમદાવાદ.

રાજનગરમાં આપની સખાવતો સુપ્રસિદ્ધ છે; જેન
કોમના હિતાર્થે આપે બળવેલી સેવાઓને માટે
આપ સુવિખ્યાત છે; સ્વદેશના ગરીબો અને
અનાશ્રિતો પ્રત્યેની મમતા રાખવાની
આપની 'લલુતા' આપના નામનો
યથા ગુણ દર્શાવવાને પૂરતી છે;
આપનો એ ગુણોથી આ પુસ્તક
આપને સપ્રેમ અર્પણ
કરવાની વિનય સહ
રજા લઉં
છું.

અમદાવાદ. }
૧-૯-૦૭.

હીરાલાલ વર્ધમાન શાહ.
મેનેજર—"રાજસ્થાન."

शेठ लल्लुभाई रायचंद झवेरी
अमदावाद.

શેઠ લલ્લુભાઈ રાયચંદ ઝવેરીનું સંક્ષિપ્ત

જીવન-વૃત્તાન્ત.

શેઠ લલ્લુભાઈ રાયચંદ ઝવેરી કે જેઓ અમદાવાદમાં એક સખી જૈન ગૃહસ્થ તરીકે સુવિખ્યાત છે, તેમનો જન્મ વિ. સંવત ૧૮૦૬ માં થયો, અને તેમના પિતા શેઠ રાયચંદ પાનાચંદ તેમના જન્મ પછી લગભગ ૧૩ વર્ષે એટલે વિ. સંવત ૧૮૧૯ માં પોતાની ૫૭ વર્ષની વયે ગુજરી ગયા. આ વખતે શેઠ લલ્લુભાઈના એ મોટા ભાઈ શેઠ દલપતભાઈ અને શેઠ છગનભાઈ હયાત હતા. શેઠ દલપતભાઈ વિ. સં. ૧૮૨૨ માં અને શેઠ છગનભાઈ વિ. સં. ૧૮૪૯ માં ગુજરી ગયા હતા. જ્યારે પોતાના પિતા ગુજરી ગયા ત્યારે લલ્લુભાઈ પોતાના મોટા ભાઈની દેખરેખ હેઠળ પોતાના ઝવેરાતના ધંધાનું શિક્ષણ લેતા થયા. શેઠ લલ્લુભાઈએ માત્ર થોડાં ગુજરાતી ધોરણોનું જ શિક્ષણ નિશાળમાં લીધું હતું, પરંતુ પોતાના ધંધાને લગતું વિશેષ શિક્ષણ તો તેમણે પોતાને ઘેર જ સંપાદિત કર્યું હતું. આ ખાનગી તાલીમ લઈને તેમણે ધીમે ધીમે વ્યાપાર કરવો શરૂ કર્યો અને રફતે રફતે તેઓ શેરદલાલીના ધંધામાં જોડાયા. ત્યારબાદ વિ. સં. ૧૮૫૧ માં તેમણે ‘ધી અમદાવાદ ન્યુ સિપનિંગ એન્ડ એન્યુફ્રેક્ચરિંગ મીલ’ ઉભી કરી. ૧૮૫૬ ના ભયંકર દુષ્કાળમાં આ મીલને ટકાવી રાખવાને અને તેને તરતી રાખવાને શેઠને ઘણી મહેનતનો ભોગ આપવો પડ્યો હતો. ત્યાર પછી વિ. સંવત ૧૮૫૮ માં તેમણે ‘વ્યાપારોત્તેજક

જીવન-વૃત્તાન્ત.

રિપનિંગ મીડ ' રાખી અને તેને સુસ્થિતિમાં લાવવાને શેઃ લક્ષ્મીભાઈએ ઘણો પ્રયાસ કર્યો હતો. વર્ગી આ વર્ષે લગભગ થોડા વખત પહેલાં જ તેમણે એક ' હરિપુર રિપનિંગ મીડ ' નામની નવી મીડ ખુલ્લી મૂકી છે. આવી રીતે હાલમાં શેઃ લક્ષ્મીભાઈ ત્રણ મીડો ઉપર માલેદા ધરાવે છે અને તદ્દ્વારા તેઓ સ્વદેશી હિ-લચાલની ખીલવણીમાં એક રીતે સાધનબૃત થઈ પડ્યા છે.

શેઃ લક્ષ્મીભાઈના પિતા ગુજરી ગયા હ્યારે ફક્ત ૨૫ હજાર રૂપિયા જેટલી મીલકત તેઓ મૂકી ગયા હતા, પરંતુ શેઃ લક્ષ્મીભાઈએ પોતાના જ વ્યાપાર વડે ત્રણ મીડો ઉભા કરી છે, તે સ્પષ્ટ રીતે તેમની વ્યાપારક્ષતા સૂચવે છે. શેઃ લક્ષ્મીભાઈ કેળવણી પ્રત્યે ઘણી દિલસોજી ધરાવે છે. જૈન ડ્રામમાં કેળવણીની અભિવૃદ્ધિ કરવાને તેમણે શ. ૨૫ હજારની એક રકમ કાઢી " ઝવેરી લક્ષ્મીભાઈ રાયચંદ જૈન હિતવર્ધક ટ્રસ્ટ " નામની એક સંસ્થા કાઢી છે. આ સિવાય તેમણે એક જૈન 'વેતાંબર ઓર્ડિંગ' કાઢી છે, જેમાં હાલમાં એક સો વિદ્યાર્થીઓ આશ્રય લેવા પામ્યા છે. સદર્દી સંસ્થાને તેમણે એક મકાન પણ અર્પણ કર્યું છે. શહેરમાં રખડતાં આંધળાં, પાંગળાં, ભિખારીઓને માટે એક હોસ્પિટલની અમદાવાદમાં જરૂર છે, અને તે જરૂરીઆતનો સ્વીકાર કરીને શેઃ લક્ષ્મીભાઈ તેવી એક હોસ્પિટલ ઉઘાડવાને શ. ૨૫ હજારની રકમ આપવાને વચન આપ્યું છે. આ સિવાય " મહીપતરામ અનાથાશ્રમ " માં પણ વાર્ષિક મદદ મળે તેવી યોજના કરી આપી છે. આ સિવાય શેઃ લક્ષ્મીભાઈ જૈન ડ્રામમાં તેમજ ખીન્ન અનેક સાર્વજનિક ખાતાંમાં પોતાનો સખી હાથ લગાવ્યો છે. શેઃ લક્ષ્મીભા-

જીવન-વૃત્તાન્ત.

ઇતી કારકાદીનો કેટલોક ભાગ લોકહિતનાં કાર્યોમાં પણ પસાર થયો છે. અમદાવાદ શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીના એક કમિશનર તરીકે પણ શેઠ લલ્લુભાઈએ ત્રણ વર્ષ સુધી કામ કર્યું હતું અને તેટલા વખતમાં પણ તેમણે લોક સેવા સારા પ્રમાણમાં બજાવી હતી. શેઠ લલ્લુભાઈ શ્રીમંત હોવા છતાં ઘણા સાદા અને નિરબિમાની છે.

શેઠ લલ્લુભાઈને હાલમાં ચાર પુત્રો છે. જેમાંના વડા રા. અ. દુલાલ હાલમાં શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીમાં એક કમિશનર છે. સાથી નાના પુત્ર સિવાયના ત્રણ પુત્રો શેઠની સાથે ધંધામાં જોડાયા છે. શેઠ લલ્લુભાઈની શારીરિક તેમજ આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સારી છે અને અમે દમ્હીએ છીએ કે તેઓ પ્રજાહિતનાં કાર્યોમાં પોતાના ઉદાર હાથને નિરંતર લગાવતા જ રહેશે.

अनुष्टुप् ।

जननी जन्मभूमिश्च । स्वर्गादपि गरीयसी ॥
तद्योरुद्धारणार्थाय । सद्यः प्राणान् परित्यजेत् ॥

પ્રસ્તાવના.

‘ પ્રમોદ ’ ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી એક નવલકથા છે. કલ્પિત સાંસારિક નવલકથાઓ કરતાં ઐતિહાસિક નવલકથાઓ જનસમાજનાં હૃદય ઉપર કાંઈક અલૌકિક પ્રકારની અસર કરે છે એ તો સિદ્ધ છે. એક કલ્પિત કથા-ગમે તેવી અસરકારક હોવા છતાં-જનસમાજનાં હૃદય તેનાથી વિશેષ દ્રવિત થતાં નથી, કારણ કે તે ઐતિહાસિક નથી-ખરા બનેલા બનાવો નથી. ઐતિહાસિક નવલકથાઓ કરતાં કલ્પિત સાંસારિક નવલકથાઓ ઓછા રસવાળી હોય છે, તો પણ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ માણસના હૃદય ઉપર અસર કરવામાં કલ્પિત નવલકથા કરતાં વધારે સફળ થાય છે. કલ્પિત નવલકથા અને ઐતિહાસિક નવલકથાના માર્ગો જુદા જુદા છે. કલ્પિત નવલકથા જનસમાજને ગમે તે દિશામાં દોરી શકે છે. જેવું ચિત્ર-જે પ્રકારનું ચિત્ર તેમાં આલેખવામાં આવ્યું હોય છે, તે પ્રકારનું તત્ત્વ તે વાચકના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યારે ઐતિહાસિક નવલકથા વાચકના હૃદયમાં ધીરરસયુક્ત તત્ત્વ દાખલ કરે છે, કે જે તત્ત્વની હિંદુસ્તાનને હાલમાં આવશ્યકતા જણાવવામાં આવે છે. સ્વદેશની પૂર્વ સ્થિતિ, પ્રાચીન સમયની તેની જાહો-જલાલી, પ્રાચીન સમયના રાજકર્તાઓની રાજનીતિનું શિક્ષણ આપી, ઐતિહાસિક નવલકથાઓ પોતાની આધુનિક સ્થિતિ સાથે તેનો મુકાબલો કરતાં વાચકને શિખવે છે. કલ્પિત નવલકથાઓમાં આ પ્રકારનું તત્ત્વ ભાગ્યે જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

પ્રસ્તાવના.

‘કરણુ ધેન્ના’ નામક પુસ્તક જ્યારે પહેલવહેલું મારા વાંચવામાં આવ્યું ત્યારે મારા હૃદયમાં કાંઈક જૂઠ્ઠીજ તરેહની અસર થઈ હતી. તે સમયે હું એક બાળક જેટલી ઉંમરનો જ હતો—નવલકથાઓનું કે શુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસોના રહસ્યનું મને યથાર્થ જ્ઞાન ન હતું. જેમ જેમ હું તે પુસ્તકના રસમાં આગળ ને આગળ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ મારા હૃદયમાં જૂઠ્ઠી જ લાગણીઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી હતી. ‘કરણુ ધેન્ના’ ની નવલકથાની મુખ્ય નાયિકા કમળાદેવીના પાત્રિક્યને માટે—તેમાંના વર્ણન ઉપરથી—મારા હૃદયમાં પૂર્વજીભાવ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો હતો. કથાવિભાગમાં જ્યાં સુધી કમળાદેવીને બાદશાહ અઘ્લાઉદ્દીનનાં માણસોએ પકડીને તેને દિલ્હી મોકલી દેવાને લગતું વર્ણન મારા વાંચવામાં આવ્યું, ત્યાં સુધી મારા હૃદયે બિલકુલ માન્યું ન હતું કે કમળાદેવી બાદશાહની બેગમ બનીને બ્રષ્ટ થઈ કાયમને માટે દિલ્હીમાં જીવતી રહેશે! તે દિલ્હી પહોંચી ગઈ ત્યાં સુધી મેં માન્યું હતું કે—તે બાગલાણમાં પાછી જઈને કરણુને મળશે અને પોતાની પતિ-લક્ષિત ચૂકશે નહિ! પરંતુ છેલ્લે જતાં માટે તે માનવું નિષ્ફળ નીવડ્યું. “કમળાદેવીના હૃદયમાંથી કરણુના વિરહનું દુઃખ ધસાવું ગયું—તે તેને ભૂલી ગઈ” એવું જ્યારે મેં વાંચ્યું ત્યારે મારા હૃદય ઉપર એક સખ્ત આઘાત થયો! વિશેષમાં દેવળદેવીને પણ કમળાદેવીએ બ્રષ્ટ કરી તેવું જ્યારે મેં જાણ્યું ત્યારે મારી લાગણીઓ ઘણી તીવ્ર થઈ ગઈ! તે જ અવસ્થામાં ‘રાણુકદેવી’ અને ‘સોનરાણી’ જેવી સતી રજપૂતાણીઓનાં ચારિત્રો પણ મારા વાંચવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમાં તેઓ ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં પવિત્ર જ રહી જાણુવામાં આવી હતી અને આમાં કમળા-

પ્રસ્તાવના.

દેવી જેવી પવિત્ર ક્ષત્રિયાણી બ્રહ્મ થાય તેમ મારું હૃદય કબ્જ કરી શક્યું નહિ. ‘કરણ શ્રેણી’ પુસ્તકના લેખક, માણસ જ્ઞાતના હૃદયની સ્થિતિનું વર્ણન કરી કમળાદેવી બ્રહ્મ થયા છતાં તેનો અચાવ કયો છે અને મનુષ્ય જ્ઞાતના હૃદયની—એ પ્રકારની સ્થિતિએ પહોંચવાની—પ્રકૃતિ જ હોય છે તેમ જણાવ્યું છે, કિન્તુ એ અચાવ ઉગ્રિત લાગતો નથી. કમળાદેવીની પહેલાંની પતિ-ભક્તિનું ચિત્ર જોતાં તેનું હૃદય—પોતે ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય તે છતાં—કંઠાર થઈ જાય, એટલું જ નહિ પણ પોતાને ન ગમતું હોવાના ખ્વાનાથી પોતાના પતિ કરણની સ્થિતિની દરકાર ન કરતાં દેવળદેવીને દિલ્હી બોલાવી લે—તેને બ્રહ્મ કરે તેમ હૃદય કબ્જ કરી શકતું નથી !

કયો ઇતિહાસ સત્ય છે, તે કહેવું મુશ્કેલ છે. તો પણ કમળાદેવીની બ્રહ્મતાને માન્ય રાખતાં હૃદય અચકાય છે. દરેક હૃદય તેને ઐતિહાસિક ખીના જાણીને ગમે તેટલી સત્ય માને, કિન્તુ સામાન્ય વિવેક-બુદ્ધિ તો તેને સત્ય તરીકે સ્વીકારી શકે નહિ. ઉંડું અન્તર તેને કબ્જ રાખી શકતું નથી.

બાળક અવસ્થામાં હૃદય ઉપર ‘કરણ શ્રેણી’ ના પુસ્તકની છાપ પડી ગઈ હતી—જે કે હૃદય તે ખીના માન્ય રાખતાં અચકાતું હતું. લાંબા વખત પછી થોડાક માસ પહેલાં બંગાળી ભાષામાં લખાયેલું એક તદ્દન ટુંકું વૃત્તાન્ત જ્ઞાતામાં આપ્યું, અને તે ઉપરથી લાંબા વખત અગાઉની લાગણીઓ હૃદયમાં પુનઃ સ્ફુરી આવી. જે ખીના માન્ય રાખતાં હૃદય અચકાતું હતું તે જ ખીનાને અસલ દરાવવામાં આ ‘ટુંકું વૃત્તાન્ત’ ઉપયોગી જણાવવાથી હૃદયમાં તેને એક નવલકથાના રૂપમાં જન સ-

પ્રસ્તાવના.

મક્ષ રજૂ કરવાને પ્રેરણા થવા લાગી. સ્વાભાવિક રીતે જ ઉદ્ભૂત થયેલી ઊર્મિને ન દાખી દેતાં માર્ગે આપ્યો અને તેને એક નવલકથાના રૂપમાં તૈયાર કર્યું.

આ નવલકથા ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એક નવીન પ્રશ્ન ઉભો કરે છે. જનસમાજની સામાન્ય માન્યતા જે માર્ગે દોરાર્ધ ગઈ છે, તેનાથી જૂદીજ દિશામાં આ કથા ગમન કરે છે, જેથી વાચકને તે આશ્ચર્યમાં પુઆવનારી થઈ પડશે, તો પણ મને જે કાંઈ વસ્તુ સ્વાભાવિક રીતે મળી આવી તેને વિસ્તૃત રૂપમાં આલેખવાની ઊર્મિને ન દાખી રાખતાં આ પુસ્તકને જનસમાજની સેવામાં હાજર કરવાનું ઉચિત માન્યું છે.

‘પ્રેમાદા’ માત્ર ‘ઇતિહાસ’ જ નથી, પણ ‘ઐતિહાસિક નવલકથા’ છે. તેમાં ઇતિહાસ પ્રધાન વસ્તુ છે, છતાં નવલકથાના સ્વરૂપમાં તે ગણાવવાને પામે છે. ઇતિહાસને લગતાં અન્ય ચિત્રો અને વૃત્તાન્તોની આવશ્યકતા વિશેષ જણાવાથી તેમની સુગંધ જોડે સ્વલ્પ આવશે, તદ્દપિ તેની સત્ય સુગંધ વાચકને અવશ્ય તૃપ્ત કરશે. આ નવલકથાની ગુંથણીમાં સઘળાં પાત્રો ઐતિહાસિક યોગ્યાં નથી. મુખ્ય પાત્રો ઐતિહાસિક છે જ્યારે સમયને અનુસરતા ખીજા ઇતિહાસનું ચિત્ર અપવાને કેટલાંક નવીન પાત્રો પણ ઉમેર્યાં છે. આમ કરીને ઇતિહાસની સંકલનને જરા પણ ખાડિત થવા દીધી નથી.

પુસ્તકની ભાષા સરખાન્ધે અત્ર વિશેષ લખવું ઉચિત નથી, કિન્તુ નવલકથાઓ ગદ્યાત્મક ગુજર્જર સાહિત્યમાં અગત્યનો ભાગ રોકતી હોવાથી કિંચિત્ કથન અસ્થાને ગણાશે નહિ. પુસ્તકમાં વાપરવામાં આવેલી ભાષા તે મારા લેખનની સામાન્ય ભાષા છે. “શબ્દોની ટાપટીપ”-

પ્રસ્તાવના.

ની ખાતર આખી નવલકથા લખી ગયા બાદ તેમાંથી અમુક સામાન્ય અને સરળ શબ્દોને દેશવટો આપી તેને બદલે સંસ્કૃત કે ઉર્દુ શબ્દો દાખલ કરવાની કેટલાકોને ટેવ હોય છે, કિન્તુ આમાં તેમ કરવામાં આવ્યું નથી; તોપણ જણાવવું જરૂરનું થઈ પડશે કે તદ્દન સરળ-આમ્ય શબ્દોમાં એક નવલ કથા લખવાથી ભાષાનું ગૌરવ ધણું ઘટી જાય છે; તેમ જ યથાર્થ ભાવ વ્યક્ત થઈ શકતો નથી. ગુજર્જર સાહિત્યની સેવા ગુજર્જર ભાષાને ગૌરવવાળી કરવાથી બળતી શકાય છે અને તે ગૌરવ ભાષાને શોભિતી કરવાથી સાચવી શકાય છે. આ નિયમને અનુસરીને સામાન્ય ભાષામાં આવેખાતા ભાવોને અટકાવીને તેને તદ્દન સરળ કરી નાંખવાની દૃષ્ટિ રાખી નથી. જેમ ભાષાને મારી મચરડીને કિલબટ કરવામાં આવી નથી, તેમજ તેને મારી મચરડીને તદ્દન સરળ-આમ્ય પણ કરી નાંખવામાં આવી નથી. પ્રગ્નના કોઈક વર્ગને માટે તદ્દન સરળ ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોની પણ જરૂર હશે કિન્તુ આ કથા તેવા વર્ગને માટે યોગ્યતલી નથી.

ભાષાની જોડણીના સંબંધમાં એક લેખક પોતાના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે—“જોડણીના નિયમની જરૂર શી છે તે આ લેખક સમજી શકતો નથી.” આપું સ્વેન ધણા ઉછરતા લેખકો ધરાવે છે; પરન્તુ તેઓ ઉઘે માર્ગે દોરાય છે. જે ભાષા આપણી માતૃભાષા છે, તે ભાષાના અમુક શબ્દો શુદ્ધ છે અને અમુક અશુદ્ધ છે, તેવું જ્ઞાન આપણે ધરાવી શકાએ નહિ, કિંવા તેવું જ્ઞાન ધરાવવાની આપણે જરૂરત જોઈએ નહિ તે સંપૂર્ણ રીતે શોકપ્રદ ગણાય. આ તકરાર માત્ર શબ્દોના હસ્વ-દીર્ઘ ઉચ્ચારને સંબોધીને જ છે. તે નિયમો જાણવાને તો દરેક લેખકે કાળજી રાખવી જોઈએ એમ મારું નમ્ર મન્તાવ્ય છે.

પ્રસ્તાવના.

ગુજર્નર નવલકથાકારો સારી ભાષામાં નવલકથાઓ લખે અને તે ભાષા નિયમ વિનાના પાંગળા શબ્દોમાં લખે તો તે એક કુસેવા જ ગણાશે. જ્ઞે-
ગણીને લગતી બીજી તકરાર અમુક અમુક પ્રકારના શબ્દોના ઉચ્ચારને
લગતી છે. નવીન વાંચનમાળામાં મંજૂર રાખવામાં આવેલા નિયમોને
સર્વસામાન્ય ગણીને લેખકોએ પોતાની ભાષાનું સ્વરૂપ રાખવું જ્ઞે-
મુખ્ય અને તે નિયમોથી વિભિન્ન રીતે વર્તનાર વર્ગ ગુજર્નર લેખકોમાં
ઘણો નાનો છે, જેથી અત્ર તે વિષેનો ઉલ્લેખ નકામો છે. આ પુસ્ત-
કમાં વાપરવામાં આવેલી જ્ઞેગણી-કેટલાક દોષોને આદ કરતાં-તે પ્રકા-
રની સામાન્ય જ છે.

આ નવલકથાનાં પ્રકાર ધ્યાન દઇને સુધાર્યાં છે, તેથી તેમાં વિ-
શેષ ચૂકા રહી ગયાનો સંભવ રહેતો નથી, તો પણ કુંકા વખતમાં તેને
છાપીને બહાર પાડવાનું હોવાથી કદાચ તેમાં ચૂકા રહી ગઇ હશે, તો
તેને સુધારીને વાંચવા નમ્ર વિનંતિ છે.

અંતિહાસિક નવલકથા લખવાનો મારો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે,
અને તે સફળ થયો છે કે નહિ અથવા સફળ થયો હોય તો તે કેટલે
સૂઝી થયો છે તે વાચક વર્ગે વિચારવાનું છે.

આ નવલકથા લખવામાં મારા એક મિત્ર ઠંકુર નારાયણદાસ
વિસનજી ચતુર્ભુજ તરફથી પ્રસંગોપાત કેટલીક સૂચનાઓ કરવામાં
આવી હતી અને તે સૂચનાઓ આ પુસ્તક લખવામાં ઘણી ઉપયોગી
થઇ પડી છે. અત્ર તેમનો આભાર માનવાનો પ્રસંગ લઈ તો અનુચિત
ગણાશે નહિ.

અમદાવાદ.

૨૫ મી ઓગસ્ટ. ૧૯૦૭

} યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

ત્રીપે અરણ્ય પરભાત !

વ્યજ પ્રકાશશે ઝળઝળ કુસુમ્બી-

પ્રેમ-શૌર્ય અંકિત,

તું બળુવ બળુવ નિજ સંતતિ સહુને-

પ્રેમ ભક્તિની રીત-

ઉચ્ચી તુજ સુન્દર જન,

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

નદી તોપી નર્મદા જોય,

મદી ને બીજી પણ જોય,

વળી જોય સુભરના જીવદરમળુને,

રતનાગર સાગર,

પર્યંત ઉપરથી વીર પૂર્વજો

દે આશિષ જયકર-

સાંધે સોયે સહુ જન,

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

તે અણહિલવાડના રંગ,

તે સિદ્ધરાજ જયસિંગ,

તે રંગથકી પણ અધિક રંગ,

યશો સત્વરે માત !

શુભ શકુન દિસે મધ્યાહ્ન શોભશે,

વીતી ગઈ છે રાત-

જન ધૂમે નર્મદા સાથ,

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

૩
નર્મદા.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ	૧	હું. આત્મઘાત...	...	...	...	...	પૃષ્ઠ-	૧
”	૨	હું. આણુધારી મદદ...	...	...	...	...	”	૧૦
”	૩	હું. કલ...	...	...	...	...	”	૧૫
”	૪	હું. પાટણમાં ખજાણાટ...	...	...	...	...	”	૨૨
”	૫	હું. માધવ દિલ્લીમાં...	...	...	...	...	”	૨૬
”	૬	હું. પશ્ચાત્તાપ...	...	...	...	...	”	૩૫
”	૭	હું. ગુજરાત પર ચડાઈ...	...	...	...	...	”	૩૮
”	૮	હું. રણ-ગમન...	...	...	...	...	”	૪૩
”	૯	હું. પલાયન	...	...	...	...	”	૫૧
”	૧૦	હું. અલેક્ષાનો પાટણમાં પ્રવેશ...	...	...	...	...	”	૫૮
”	૧૧	હું. માધવનું મૃત...	...	...	...	...	”	૬૪
”	૧૨	હું. માના પટેલને ઘર...	...	...	...	...	”	૭૨
”	૧૩	હું. કરણ આગલાણમાં.	...	...	...	...	”	૮૩
”	૧૪	હું. દેવગદેવીનું હરણ...	...	...	...	...	”	૮૭
”	૧૫	હું. ભેદ...	...	...	...	...	”	૯૩
”	૧૬	હું. આનંદ : ક્રોધ : ઉન્માદ...	...	...	...	...	”	૧૦૦
”	૧૭	હું. પ્રપંચી કાપુર...	...	...	...	...	”	૧૦૮
”	૧૮	હું. મરણ...	...	...	...	...	”	૧૧૭
”	૧૯	હું. નિર્દોષનો ઘાત...	...	...	...	...	”	૧૨૪
”	૨૦	હું. અવસાન...	...	...	...	...	”	૧૩૦

પ્રમોદા

યાને

દિલેર દિલારામ.

પ્રકરણ ૧ લું.

આત્મઘાત.

“ક્યા સોળે તપે છે આ, અતિ ફેર સૂર્યરાજ ન્યાં;
“કિરણ તેનાં આબીવાળાં, તપીને બાળતાં કાયા !”

જરાતના પારણ નગરથી થાંકેક દૂર આવેલા એક જંગલમાં સૂર્યરાજ આવી જ રીતે પોતાની પ્રચંડ વૃષ્ટિ વર્ષાવી રહ્યા હતા; પરંતુ તેમાં જાડી એટલી તો ઘીચ હતી કે એ પ્રચંડ વૃષ્ટિને જાડી માંહેનાં તરવરો પરાજિત કરતાં હતાં. જેમ જેમ સૂર્યરાય માથે આવતાં જતા હતા, તેમ તેમ તે પોતાનાં ડારણોને પોતાની શક્તિ અજમાવવાનો વધારે આગ્રહ કરતા જણાતા હતા, પરંતુ પેલાં તરવરો

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

તેને ગણકારતા ન હતા. સૂર્યરાયનો પરાજય કરવામાં સફળ થયલાં તરવેરો
 જતે કષ્ટ સહન કરીને ગરીબ પક્ષીઓને આરામ આપી રહ્યાં હતાં.
 આશ્રયદાતાનો આશ્રય છોડી જનાર પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરે છે એવા
 વિચારથી પક્ષીઓ શાન્ત બનીને પોતાના આશ્રયદાતા તરવેરોની સહ-
 નશીલતાનો લાભ લેતાં પવનની શીતોપ્પુ ગહરીઓનો આસ્વાદ આનંદમાં
 હતાં. જંગલમાં સિંહ, વાઘ, વર, ચિત્તા અને એવાં અન્ય હિંસક પ્રાણી-
 ઓનો ઉપદ્રવ ઘણો હતો પરંતુ તેઓ પણ પ્રવેદથી રેળરેળ બનીને
 સુસ્ત જેવા બની ઝાડ નીચે છાયડામાં ઉંઘતા પડ્યા હતા. પવનની
 ગહરી ભાગ્યે જ આવતી અને તેથી કાઠ કાઠ વાર વૃક્ષોનાં પાતરાં હલતાં,
 ત્યારે ધીમે ધીમે ઝાડ થતો, તે સિવાય એ શાંતિને ભગ કરનાર કાઠ
 પણ વસ્તુ એ જંગલમાં હિંસાતી ધરાવતી ન હતી.

અત્યારે પચ્ચીસેક વર્ષની એક યુવતી એક વૃક્ષના છાયડામાં સૂતેલી
 દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. તેના મુખ ઉપર પથરાયેલી રેખાઓ ઉપરથી એમ
 જણાતું હતું કે તેણે કાઠ લાંબા દુઃખનો અનુભવ લીધો છે. તેના મૂંઝ-
 વાન કિન્તુ ચીરાઈ ગયેલ કપડાં ઉપરથી એમ જણાતું હતું કે તે કાઠ
 ખાનદાન કુટુંબની સ્ત્રી હોવી જોઈએ પરંતુ અત્યારે તે કાઠ અસહ્ય
 દુઃખના બોળ નીચે દબાયેલી છે. તેના ગૌર પરંતુ ચીમળાઈ ગયેલા
 અને અસ્વચ્છ શરીર ઉપરથી એમ સૂચિત થતું હતું કે તેણી આ
 સંસારમાં કાઠ બાદશાહી જનાનો શોભાવે તેવી છે, પરંતુ અત્યારે તે
 એક બાખારીની મીસાલે રખડે છે. ત્યારે વાયુની મન્દ ગહરી આવતી
 અને ઝાડનાં પાતરાં હલતાં ત્યારે સૂર્યનો થોડો તડકો તેના મુખ ઉપર
 આવતો અને પુનઃ એક બાળુએ ખસી જતો, તે સમયે તેનું મુખાવિન્દ

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

‘ધણુ’ ઉઘ અને તેજસ્વી દેખાતું હતું. તેના શરીરની આરીક એટલા જોતાં તેનું હૃદય ધબક ધબક થતું હોય તેમ જણાતું હતું અને તે ઉપરથી અનુમાન થતું હતું કે તેના હૃદયમાં કાઈ અસહ્ય દુઃખ અને બીનિયો નિવાસ કરેલો છે.

તે ગૌરાંગિનીના હૃદય સાથે ગાદ રીતે આલિંગીને રહેલી સ્થિતિમાં એક સુંદર પાંચ-છ વર્ષની બાલિકા લપાઈને સૂતી હતી. નિદ્રાવસ્થામાં તેનો ગૌર અને મૃદુ ચહેરો નિર્દોષ જણાઈ આવતો હતો, તોપણ તેમાં છવાઈ રહેલી દૃશ્યાદૃશ્ય પાંડુતા ઉપરથી અનુમાન થતું હતું કે પોતાની માના : દુઃખે તેના શરીર ઉપર પણ ઠાંઠકે અસર કરી છે.

એકાએક તે યુવતી જેમ ભર નિદ્રામાંથી જાગી ઉઠી હોય તેમ ઉઠી અને ઉભા થઈ. માતાની સોડમાં લપાઈ રહેલી બાલિકા પણ ખેલ-બાકળી ઉઠી અને રોતી રોતી ઉભા થઈ “અમ્મા ! અમ્મા !” કરી ખૂંસો પાડવા લાગી. કામળ બાળકની દયાજનક ખૂંસોથી ગભરાઈને યુવતીની આંખમાંથી આંસુઓ સરવા લાગ્યાં. હૃદયનું દુઃખ અશ્વુઓદ્વારા ઉભરાઈ આવ્યું અને અશ્રુ-પૂરમાં તણાઈ જતું દેખાયું. એક નિઃશ્વાસ નાંખી તે બોલી : “ યા ખુદા ! શું આ સ્થિતિમાં જ આ શરીરનો અંત આવવો સંજિત હશે ? શું આવી બદલાવતમાં દિવસો ગુજરવાનું પાક પરવરદેગારનું પ્રમાણ હશે ? આજે ત્રણ દિવસ થયાં અત્યંત મળ્યું નથી, અંતઃકરણ દુઃખથી ઘેરાઈ ગયું છે, શરીરમાંના લોહી-માંસ સૂકાઈ ગયાં છે, છતાં પણ : મૃત્યુનું મુખ જોવાને હજી હું બેનસીબ જ રહી છું ? યા ખુદા ! હવે જલ્દી મોતને મોકલ અને આ પાપિનીના દુઃખને છેડા લાવ ! ”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“ અમ્મા, અમ્મા ! ” બાલિકાની ખૂંસો ચાલુ જ રહી !

“ અને ક્યાં ગઈ પેલી ભવિષ્યવાણી ?! અન્ન-જળ પણ મળતું નથી અને માત નિકટ આવી રહ્યું છે, ત્યાં શું તે ભવિષ્યવેત્તાની ભવિષ્યવાણી સાચી નીવડવાની છે ? એક કમનસીબ ચોરસ કે જેને રહેવાને છુંપણું નથી અને ઓઢવાને ફાટી-તૂટી ચાદર પણ નથી, તે શું દિલ્હીના બાદશાહની બેગમ થઈ શકે ? અને આ અભાગિની બાલિકા શાહબંદનો મહેલ શોભાવી શકે ? કેવી અસંભવિતતા ? ! ”

યુવતીની આંખો એકાએક દુઃખની કંપનાના ભારથી દબાઈ ગઈ. વિચારની સાંકળ એકાએક તૂટી ગઈ. શરીર અચેતન થઈ ગયું અને એકાએક તે ખસી ગઈ. બાલિકા યુવતીના વસ્ત્રોનો છેદા ખિંચતી બોલવા લાગી; “ અમ્મા ! બહુ ભૂખ લાગી છે; મને કાંઈ ખાવા દે ! ”

યુવતીએ બાલિકાને ખોળામાં લીધી. તેના રડતા વદન તરફ એક લાંબા નિઃશ્વાસ સાથે તેણે દ્રષ્ટિ કરી દુઃખની એક ચુંબી તેના મુખ ઉપર લીધી અને બોલી: “ શું આપું બાપુ ? મારી પાસે હવે કાંઈ ખાવાનું રહ્યું નથી ! ”

એટલું બોલતાં યુવતીની આંખોમાંથી પુનઃ આશ્રુ-ધારા વહેવા લાગી. પૂર્વ સ્થિતિનો ચિતાર ચક્ષુ સામે તરવરવા લાગ્યો. પોતાના ખાવી-દનો પોતા પ્રત્યેનો પ્રેમ, અને એ પ્રેમમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સુખ અને આનંદની સ્મૃતિ હૃદયમાં ઉભરાઈ આવી. “ અય બુદ્ધા ! એ સુખ તો ચાલ્યું ગયું પણ અત્યારે કેવી સ્થિતિમાં આવી પડી છું ? એક દિવસે હું મારા પ્યારા ખાવીદના ખોળામાં સ્થળે આનંદ કરતી હતી, તેને

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

અત્યારે રહેવાને એક ઝુંપડું કે ખાવાને રોટલાનો એક ટુકડો પણ ન મળે ! કેવી સ્થિતિ !! મારી કુધાને હું ચલાવીશ, પરંતુ આ કામગીરી પૂરતું શું થશે ? અભાગિની માતાને પેટે અવતરીને સ્વસ્થ સુખ પણ ભોગવવાને બેનસીબ રહેલી ખાલિકા ! તારી કુધાને હું કેવી રીતે શાંત કરું ? જો તારામાં આદર્શાદ્ય અધાઉદ્દીન જેવી ક્ષરતા હોય, તો તારી આ માતાના શરીરનું સૂકું માંસ ખા અને તારી કુધાને તૃપ્ત કર ! ” આટલા શબ્દો બોલતાં તે યુવતીનું હૃદય ભરાઈ ગયું. તેનાથી આગળ બોલી શકાયું નહિ. નિર્દોષ ખાલિકા બોળામાં “ અમ્મા ! અમ્મા ! ” કરતી રડવા લાગી અને કમનસીબ માતાના હૃદયના દુઃખમાં વધારો કરવા લાગી. હૃદયના ટુકડે ટુકડે થઈ જતા હોય તેમ તેની છાતીમાં ઝુંચળાં વળવા લાગ્યાં. હૃદયને વિચારતી લાંબી સાંકળે બેલાન કરી નાંખ્યું. શરીરનું ભાન રહ્યું નહિ. આંખે અધારાં વળવા લાગ્યાં. મગજ ભ્રમવા લાગ્યું. અચેતન શરીરથી બેસી શકાયું નહિ અને એકાએક મૂર્છાવસ્થામાં તે ધરણી ઉપર ઢળી પડી. પાસેના વૃક્ષના થડ સાથે અથડાવાથી ભસ્તિક ઉપર સખત આઘાત થયો અને માંહેથી રૂધિર-પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. યુવતીના પડવા સાથે જ ભૂખથી અચેતન થઈ ગયલી ખાલિકા પણ બોળામાંથી સરી પડી અને ખૂંસા પાડી રડવા લાગી પરંતુ મૂર્છાધિન યુવતીને નિર્દોષ ખાલિકાનું ભાન ન રહ્યું.

સૂરજ કાંઈક નમ્બો હતો, પરંતુ તાપ સખત જણાતો હતો. વૃક્ષની છાયાએ પોતાની સ્થિતિ બદલી અને હવે યુવતીના મૂર્ચ્છિત શરીર ઉપર તડકો આવવા લાગ્યો. “ અમ્મા ! અમ્મા ! ” કરતી ખાલિકાની ચીસો વધારે ને વધારે દયાજનક થવા લાગી પરંતુ નિર્દય મૂર્છા

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ઉપર તેની કાંઈ પણ અસર થતી જણાઈ નહિ. આસપાસ નિકટમાં સૂતેલાં હિંસક પ્રાણીઓ પણ આ ચીસાથી જાગી ઉઠ્યાં પરંતુ તેમના આત્મા સાથે વિલિપ્ત દશામાં રહેલી દયાના સ્વરૂપ અંશે તે નિર્દોષ બાલિકાની ચીસાને દયાજનક સ્વરૂપમાં પીછાણી લીધી અને પોતાના હિંસક સ્વભાવની અજમાયશ કરવાને તેઓ પગલત રહ્યા. વાયુની મન્દ લહરીઓ પણ આ ગરીબ માતા-પુત્રીનું દુઃખ જોઈને શાન્ત બની ગઈ હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. તમ થઈ ગયેલી ભૂમિકા પણ બાલિકાનાં આંસુથી તમ થઈને દયાજનક રહેરે શોચમાં ડૂબી ગયેલી હોય, તેમ આભાસ થવા લાગ્યો. નિર્જન અને શાન્ત જંગલમાં ભયંકર દુઃખથી જન્મ પામેલી આ ચીસા ભારે દયાજનક દેખાવ આપવા લાગી.

અર્ધાંશિક કલાક વ્યતિત થયો અને મૂર્ચ્છા પામેલી યુવતી જરા ભાનમાં આવી. શન્ય થઈ ગયેલા મગજમાં પુનઃ વિચારોની જ્વાલા પ્રદીપ્ત થવા લાગી. મૂર્ચ્છાના ક્ષણિક સ્વપ્નમાં દૂર થયેલું દુઃખ પુનઃ પ્રગ્લબિત થયું. બાલિકાની ખૂમોને તેની કર્ણોન્દ્રિયે સાંભળી. શરીર અચેતન હોવા છતાં વાતસલ્યના આવિર્ભાવથી તે સત્વર ઊઠી થઈ અને બાલિકાને ખોળામાં ઘેસારી, તેને આશ્વાસન આપવા લાગી; પરંતુ તે આશ્વાસન નકામું હતું. ઉમ્મરલાયક સ્ત્રી-પુરૂષો આશ્વાસનદારા ભૂખના દુઃખને થોડો વખત ભૂલી શકે છે પરંતુ બાળકના સાંકડા અને કોમળ હૃદય ઉપર આશ્વાસનના એ શબ્દો બિલકુલ અસર નહિ કરતા હોવાથી તેમનું શારીરિક દુઃખ તેઓ ભૂલી શકતાં નથી.

યુવતીનું હૃદય પણ બાળક થઈ ગયું. તે ગભરાઈ ગઈ. પુત્રીના દુઃખે માતાના હૃદયમાં ગભરાટ ફેલાયો. વયોવૃદ્ધ પુરૂષો જેટલા પો-

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

તાના દુઃખથી મુંઝાતા-ગભરાતા નથી તેટલા તેઓ પોતાનાં નિર્દોષ બાળકોનાં દુઃખથી ગભરાઈ બન્ય છે.

“આ કામળ પુત્રનું દુઃખ હું સહન કરી શકતી નથી. તેની સ્વસ્થ માગણી પણ હવે આ અચેતન શરીર અને દુઃખી હૃદય પૂરી પાડી શકે તેમ નથી. બસ, આ દુઃખી છુંદગીની હવે શું જરૂર છે? દુનિયાના એક પણ પ્રાણીને આ છુંદગી બિલકુલ ઉપયોગી નથી, તે કાઢને કાઢ શાયદો કરી શકે તેમ નથી. જે છુંદગી પોતાની પુત્રીને પણ રડાવે છે, તે બીજાને શું ઉપયોગમાં આવી શકશે? બહેતર છે કે હવે આ દુઃખી છુંદગીની દોરી ટચ દબને તોડી નાંખવી.”

આ ભયંકર વિચારે શરીરમાં વિશેષ દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું. હૃદયમાં ગભરાટ વધવા લાગ્યો. મૃત્યુ સમીપ આવીને ઉભું રહેલું હોય તેમ દેખાવા લાગ્યું. વિચારની કડીઓ એક પછી એક તોડવા લાગી. હૃદયની ભયંકર સ્થિતિ ધીમે ધીમે વધવા લાગી.

“બહેતર છે કે હવે આત્મઘાત કરીને આ દુઃખી અને નિરૂપ-યોગી છુંદગીને પૂરી કરવી. આ ગરીબ બાળકોને આ નિર્દય અક્ષુઓ-વડે બ્રૂએ તરજડતી જોવા કરતાં વાજબી છે કે એ લાંબા દુઃખનું ઔપધવડે નિવારણ કરવું. શારીરિક દુઃખની ખાતર હકામોને શોધવા જશું પડે છે પરંતુ આ માનસિક અને શારીરિક દુઃખની તો મોત એ જ દવા છે! પરવરદેગાર! આ ગરીબ લૂંટીનાં પાપ માફ કરજે! આ દુનિયામાં અવતાર લીધા પછી અનેક પાપ-કર્મો કીધા બાદ મૃત્યુ-સમયે પણ હું આત્મઘાત કરવાનું ભયંકર પાપ આદરું છું. ખુદા! મારાં એ સંધળાં પાપની તું મારી બાંધજે!”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

આત્મધાત કરવાનો હૃદયે નિશ્ચય કર્યો. હૃદયની મરજી પ્રમાણે વર્તવાને શરીર પણ તૈયાર જ હતું. પરંતુ એક વિચારે તેની વિચારની સાંકળ તોડી નાંખી.

“પરંતુ આ દુષ્ટ અને કમનસીબ હાંદગીના અંત પછી આ નિર્દોષ પ્રાણનું શું થશે ? કમળાખત હાંદગીની હૈયાતીમાં તેમ જ ખીન હૈયાતીમાં પણ શું તેણે તો દુઃખ જ ભોગવવાનું ?”

એક વિચાર પૂરો થયો અને તેની પાછળ જ ખીન વિચારે પ્રેરિયું કર્યું. “અસ, આ અન્ને કમનસીબ હાંદગીચાનો અંત આણુવો તે જ આ દુઃખમાંથી ધૂટવાનો અત્યુત્તમ ઉપાય છે. આત્મધાતના દોષ સાથે એટલું ભયંકર પાપ વધારે કરવું તે જ અહેતર છે.”

જનમે મરવાનો અને બાળક પુત્રીને પણ મારી નાંખવાનો તે દુઃખથી ઘાતકી અનેલા હૃદયે વિચાર કર્યો અને તેના અચેતન થઈ ગયલા શરીરમાં પણ કોઈ અલૌકિક પ્રકારનું તેજ સ્ફુરત્યમાન થયું. બાલિકાને બાળામાંથી નીચે બેસારીને સત્વર તે ઉડી. ફારીતૂટી રેશમી ઓઢણીના તેણે બે ચીરા કર્યા અને પાસેનાં વૃક્ષ સાથે તે ટાંસા બાંધવા લાગી.

અજ્ઞાન બાળકી તે કાંઈ સમજી શકી નહિ. તેણે પૂછ્યું; “અમા, એ શું કરે છે ?”

“બેટા, તારે માટે કુંડો બાંધું છું. તાપ સખત છે, અને જરા આરામ લઈશ તો બૂખનું દુઃખ વસરી જઈશ.”

આ જવાબ આપતાં યુવતીનું હૃદય થરથર્યું. બાલિકાના અજ્ઞાનતા-

પ્રભોદા યાને દિલેર દિલારામ.

અર્થાત્ પ્રથમે હૃદયમાં દયા સાથે દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું અને જેમ હૃદય ગીરાઈ જતું હોય, તેમ તેણે અનુભવ્યું.

પુનઃ આળકીએ કહ્યું: “ના, ના...મારે નથી સૂવું. મને બહુ ભૂખ લાગી છે.” આળકી કહ્યાંત કરવા લાગી અને ઘાતકી થવાની જરૂર પડતા યુવતીના હૃદયમાં અકથનીય દુઃખની ઊર્મિઓ ઉભરાઈ જવા લાગી.

“એટા, તને ભૂખ લાગી છે, તે હું જાણું છું, પણ તું જરા આરામ લે. આપણે ચાલી ચાલીને થાકી ગયાં છીએ, ખરું કે નહિ? તું જરા ઉંઘ લઈશ એટલે પાછાં આપણે તાબાં થઈને કાલેક નજીકના ગામમાં જઈશું. ત્યાં હું તને ખાવાનું અપાવીશ. સમજી આવું?”

ભાગી બાલિકાએ માનું કહેવું સાચું માન્યું. “વાર” કહીને તે રેતી બંધ થઈ, એટલામાં બન્ને છંદગીઓને તોડી નાંખનારા બે ફાંસા તૈયાર થયા.

ફાંસાને જોઈને યુવતીનું શરીર નરમ થઈ ગયું. તે સંવર નીચે બેસી ગઈ અને ફાંસા સામે એકા ટપ્પે જોઈને રડી પડી. “અય ખુદા! આ છંદગીનો છેલ્લો ઉપાય શું તું મને આપેો જ સૂઈ છે? આવી સ્થિતિમાં આવી પડવાનું સ્વપ્ન પણ ન હતું, તેને શું આખીરમાં આમ કરવાની જરૂર પડે છે? મારા બહાલા ખાવીંદ! તું તારી પવિત્રતામાં અહેસ્તના દરવાજે મેળવી ચૂક્યો હોઈશ પરંતુ આ તારી કમનસીબ આરત અત્યારે પોતાની છંદગીનો આ છેલ્લો ઉપાય કરી જલ્દાત્તમમાં પડવા ગય છે! તારી પવિત્ર દૃષ્ટિને તું તે તરફ ફેરવીને અપવિત્ર થઈશ નહિ.”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પાંચેક કલાક સુધી તે ખૂબ રોષ અને હૃદયનો સઘળો ભાર ખાલી કર્યો. માતાના રૂદનથી પુત્રી પણ ગભરાઈ ગઈ અને રોવા લાગી. વક્ત સાથે બાંધેલા ફાંસા પવનથી હલવા લાગ્યા અને દુઃખી માતા-પુત્રાને પોતા તરફ જઈને આમનત્રણ કરતા હોય, તેમ સૂચવવા લાગ્યા.

હૃદયને શૂન્ય કરીને યુવતીએ સઘળા વિચારો એકાએક બંધ કરી દીધા. બાલિકાને હાથમાં લઈને તે સત્વર ઉભી થઈ, પણ હાથ થરથરવા લાગ્યા. ‘હું શું કરું છું?’ તેવા વિચારે મસ્તકને બ્રમાગ્ર્ય અને આંખે અંધારા વળવા લાગ્યાં. એટલામાં તે તેની આગળથી એક દરણુ ઝપાટામાં પસાર થઈ ગયું અને એ ખળભળાટથી ગભરાઈ ગયેલી યુવતીના હાથમાંથી બાલિકા પડી ગઈ!

પ્રકરણ ૨ નું.

અણધારી મદદ.

યુવતી દોડી જતા દરણુ તરફ અનન્યપ્રીતી નેત્રે રહી, એટલામાં એક ઘોડેસ્વાર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેના પોશાક ઉપરથી તે શિકારી હોય તેમ જણાવું હતું અને તેના ભગ્ય અને તેજસ્વી મુખાવિંદ ઉપરથી તે કોઈ રાજપુત હશે એમ અનુમાન થતું હતું.

યુવતીના હાથમાંથી પડી ગયેલી બાલિકાનું માથું ભૂમિ સાથે અથડાયું અને તે રડવા લાગી. શિકારી રાજપુતનું એ અવાજ તરફ ધ્યાન ખેંચાયું અને નજર કરતાં તેણે યુવતીને જોઈ. શિકારની પાછળ પડવાનું તેણે છોડી દીધું અને તે દુઃખી યુવતીની સમીપ આવીને ઉભો. અને ઉભો રાખીને તેણે પૂછ્યું:

“હું અનુમાન કરું છું કે તમે કોઈ પરદેશી માણસ છો, ગુજરાતમાં તો રહેતા જણાતા નથી.”

“હા, હા; તેમ જ છે.” ભોંય પડી ગયેલી રડતી બાલિકાને હાથમાં ઉંચકતી યુવતીએ નીચું મોં રાખી જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે શું તમારી સાથે કોઈ પુરૂષ નથી? આ જંગલમાં હિંસક પ્રાણીઓનો બહુ ઉપદ્રવ છે, અને એકલાં રહેવું સલામતીભર્યું નથી.”

“હું એકલી નથી, ખુદા મારી સાથે છે.”

“તમારા બાલવા ઉપરથી તમે કોઈ દુઃખી યુવતી જણાવ્યા છો.”

“આપનું માનવું સત્ય છે.” યુવતીએ જવાબ દીધો, અને શિકારીની જિજ્ઞાસા તેનો ઇતિહાસ સાંભળવાને વધારે આવુર બની.

“ત્યારે આ જંગલમાં તમે ક્યાંથી આવી ગયાં?”

“એ વીતકની કથા બહુ લાંબી છે.”

“તો, હું તે જાણવા માગું છું.”

“નામદાર ! આ કમનસીબ લૂંટી હિંદુસ્તાનના પાટનગર દિલ્હીની

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

રહીશ છે. પોતાનાં ફર કૃત્યોવડે પ્રખ્યાતિ પામેલા અલાઉદ્દીન ખુની
 આદશાહના અમલમાં મને તે કમનસીબ નગર છોડવાની જરૂર
 પડી છે. મારું નામ દિલારામ છે અને આ કમનસીબ એરાતના પેટ
 પડીને કમનસીબ અનેલી આ છોકરીનું નામ ગૌહર છે. કપટાચારી
 અને ઘાતકી અલાઉદ્દીનની કારકીર્દી આપે સાંભળી દશે. તે દુષ્ટ આ-
 દશાહે તેના બુદ્ધ કાકા જલાલુદ્દીનને દગો દીધો છે અને પોતે દિ-
 લ્હીનું રાજ્ય પચાવી પડ્યો છે, તે આપ જાણતા દશે. તેણે હાલમાં
 રૈયત ઉપર સખ્ત બુદ્ધ ગુનરવા માંડ્યો છે. તેના સિપાહીઓની જે
 દુકડીઓને તેણે કલ કરાવી નાંખેલ છે. શાહબંદા કદરખાં અને અ-
 રકડીખાને અંધ બનાવી દીધેલ છે. તે કમનસીબ શાહબંદાઓનું પણ
 આજ કાલમાં મૃત્યુ થઈ ગયું દશે એમ હું માનું છું. મારો ખાવીંદ
 હસનખાં જલાલુદ્દીન આદશાહના વખતમાં સિપાહીઓની એક દુકડીના
 સરદાર હતો. એ ઘાતકી પાદશાહે બુદ્ધ જલાલુદ્દીનનું ખૂન કરીને રાજ્ય
 છીનવી લીધું હતું તેથી સિપાહીઓમાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો હતો.
 એટલામાં એ નીચે સિપાહીઓ પાસેથી લૂંટની માગણી કરી અને
 સિપાહીઓથી એ સવળો અન્યાય સહન થઈ શક્યો નહિ. તેઓએ બંદ
 ઉઠાવ્યું. મારા ખાવીંદના હાથ નીચેના સિપાહીઓ પણ બંદખોરોમાં
 સામેલ હતા. અલાઉદ્દીન એ બંદથી બહુ ગુસ્સે થયો અને સુધળા
 બંદખોર સિપાહીઓને તેણે કલ કરાવી નાંખ્યા ! મારા ખાવીંદની પણ
 તેમાં કલ થઈ ગઈ. અમારાં ઘરખાર જન્મ થઈ ગયાં. એટલેથી સંતોષ
 નહિ પામતાં તે ઘાતકી આદશાહે સુધળા બંદખોરોનાં કુટુંબોને કલ
 કરી નાંખવાનો હુકમ કર્યો. અમારી છંદગીના બચાવને અર્થે અમે

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ગુપ્ત રીતે નાસી ઘટ્ટયાં છીએ, અને રજાતાં રખડતાં આ જંગલમાં આવી પહોંચ્યાં છીએ. ”

પોતાનો દત્તિલાસ કહેતાં દિલારામનું અચેતન થઈ ગયતું મુખ થાકી ગયું હોય, તેમ તે હાંફતી જણાઈ. શિકારીને તેનું ટુંક જીવન ઘણું દયાજનક જણાયું. અલાઉદ્દીનની કુસ્તાને માટે તેના હૃદયમાં ક્રોધની એક ચીણુગારી જ્વલિત થઈ અને તરત જ શાંત થઈ ગઈ. એટલામાં ઝડ ઉપર શિકારીની નજર પડી. ઝળો ઉપર બાંધેલા ફાંસા તેણે દીઠા. તેણે પૂછ્યું; “ આ શું છે ? ”

“ દુઃખના દર્દની છેવટની દવા. ” દિલારામ ઉત્તર આપ્યો.

શિકારીને જણાયું કે તે આ દુઃખથી કંટાળીને આત્મઘાત કરવા માગે છે. અજ્ઞાન બાલિકા જે અત્યારે રાતી બંધ પડી હતી તે શિકારીના મુખ સામે તાકી રહી હતી. તેના નિર્દોષ ચહેરાએ શિકારીનું હૃદય પીગાળ્યું. *

“ અમ્મા, અમ્મા, ચાલને; મને ભૂખ લાગી છે. ” એ શબ્દો એ દિલારામની દયાજનક સ્થિતિને માટે શિકારીની આંખોમાં અશ્રુબિન્દુઓ ઉત્પન્ન કર્યા. તેણે સત્વર બન્ને ફાંસા તોડી નાંખ્યા અને દિલારામને કહ્યું:

“ આજથી મને પિતા તુલ્ય માનજે અને ગામ તરફ ચાલ. દુઃખના દર્દની આવી ભયંકર દવા કરવાની તને હવે જરૂર નથી. ”

“ આપને ત્યાં આવીને હું આપને ભારે તો નહિ પડું ? ”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“ દુઃખી સ્થિતિમાં હોજરાતાં મનુષ્યો મને કદિ ભારે પડ્યાં નથી અને પડવાનાં નથી. ચાલ, ગામ તરફ ચાલ. ”

દિલારામ કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં ચૂપ જ રહી, અને શિકારીના ઉપકારના અતુલ ભાર નીચે જેમ દયાઈ ગઈ હોય, તેમ સંક્રાંતી નીચું જોઈ રહી. શિકારીએ જાણ્યું કે દિલારામ પોતાનું આ-મન્ત્રણ કબૂલ કર્યું છે.

ઐટલામાં શિકારીનાં ખીન્તં માણસો આવી પહોંચ્યાં અને તે-માંના ઐકને દિલારામને માટે લલામણુ કરવામાં આવી. દુઃખના લાંબા અધકારમાં ડૂબી રહ્યા બાદ દિલારામ સુખનો ઝાંખો પ્રકાશ અનુભવતી હોય તેમ તેને લાગ્યું અને એ સુખાશાની ઝર્મિયા સહિત તે પેલા માણસની સાથે ગામ ભણી જવા માટે જંગલમાંથી બહાર નીકળી.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પ્રકરણ ૩ જી.

કંલ.

The ashes here of murder'd kings
Beneath my footsteps sleep;
And yonder lies the scene of death.

* * * * *

Captain Marjoribanks.

દાવિન્દ ! ફર્નિસ બગ્ગવુંછું ”. આદર્શાદ અધાઉદ્દાનની
આનગી બેઠકના ચોરડામાં સરદાર અલેક્ષાનાં પ્રવેશ
કરતાં જ બેઠ્યા.

“ અલેક્ષાનાં ! ”

“ હ હજુર ! ” અલેક્ષાનાં આસન પર બેસીને
મસ્તક નમાવી બેઠ્યા.

“ પછી તેજોનાં શું કર્યું ? ”

“ કિલ્લે આલમ ! આપ નામવરના હુકમને તાબે થકને બન્ને
શાહબનદાઓની આંખો ફેડાવી નાંખવામાં આવી છે. ”

“ અલેક્ષાનાં ! ત્યારે હવે એ અંધ શાહબનદાઓની છંદગીની આ
જહાનને શું જરૂર છે ? મારો વિચાર એવો છે કે તેઓ બન્નેને કાલે
જહાદને સોંપી દેવા. ”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

જે કે અલેક્ષાં આદશાહ અલ્લાઉદ્દીનનો ભાઈ હતો, તોપણ તેનામાં તેના જેટલી કૂત્તા ન હતી. તેનું હૃદય કોમળ હતું—આદશાહના હૃદય જેટલું કઠોર ન હતું. તેણે કહ્યું: “નામવર! તેમના ઉપર વાપરવામાં આવેલી કૂત્તાની હવે હદ થઈ છે, માટે માફ કરો!”

“પણ મારી શહેનશાહતને ખીલાશ્પ એ શાહજનદાઓ ડચ્છતા રાખવા તે શું વાજખી છે?”

“ખુદાવિન્દ! તેઓ હવે ખીલાશ્પ નથી. તેઓ હાલમાં જે દુઃખ ભોગવે છે તે દુઃખથી રીઆઘને જ તેઓ થોડા વખતમાં મૃત્યુ પામશે.”

“ના, ના, ના. તેમને રીઆઘીને મારવા કરતાં તરત જ મારી નાંખવા તે તેમના હકમાં પ્રાયદો કરનાર આવત છે.”

અલેક્ષાં બોલતો અટકા પડ્યો. થોડીક પગાવિરામ લઈને તે બોલ્યો: “જહાંપનાહ! તેમને બન્નેને મેં જે વચન આપ્યું હતું તે ખાલસા બન્ય છે!”

“શું વચન આપ્યું હતું?”

“બ્યારે બન્ને શાહજનદાઓને મેં મુલતાનમાંથી પકડ્યા ત્યારે તેમને મેં એવું વચન આપ્યું હતું કે હું તમને મરવા નહિ દઉં. આદશાહને ગમે તેમ સમજાવીને પણ હું તમારો બચાવ કરીશ. તેમની આંખો ફાડી નાંખવામાં આવી છે, તેથી જે કે એક રીતે મારું વચન ભંગાઈ ચૂક્યું છે, તોપણ તેમની છાંદગી બચવાથી મારું વચન તદ્દન ખોટું નહિ પડે અને ખુદા મારા પર નારાજ થતા અટકશે.”

“રાજદારી કામો કરવામાં એવાં વચનો પાળવાં મુશ્કેલ છે, અ-

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

લેકખાં ! આપણે આપણાં વચનો પાળવાનો ધંધો લેઈ બેઠા નથી, પણ આપણે રાજ્ય-કંટકોને દૂર કરી રાજ્યને નિઃકંટક કરવાનું છે. ”

“ બુદ્ધવિન્દ ! કદરખાં અને અરકલીખાં કાંઈ આપણા દુશ્મનો નથી. તેઓ નિરાધાર છે—લાચાર છે. ”

“ નિરાધાર છે તો પણ આપણા સામા પક્ષના છે. આપણા કુ-દુશ્મના હોવા છતાં તેઓ રાજ્યના ખરા હકદાર આપણા દુશ્મનો છે. ”

“ ત્યારે શું હું વિશ્વાસઘાતી બનું અને મારું વચન તોડું ? જહાંપનાહને તે વાજબી લાગે છે ? ”

“ કાંઈ પણ રીતે રૂત્તેહમંદી મેળવવા માટે કાંઈ પણ પાપને ગ-ણકારવું જોઈએ નહિ. છતાં પણ તને હરકત નથી. તેમને છંદગી બક્ષવાને તું તારાથી બનવું કરે છે અટલે તું તો વચન પાળી ચૂક્યો. તેમને કલ કરાવવાનો હુકમ તારે ન કરવો, હું પોતે જ કરું છું. ”

અલેકખાં ચૂપ થઈ ગયો. બાદશાહના આ શબ્દોથી તે એકાએક બંધાઈ ગયો. અગાડી કાંઈ પણ દલીલ તેનાથી રળૂ કરી શકાઈ નહિ, તો પણ છેવટે માટે તેણે કહ્યું : “ પણ નામદાર ! છેલ્લે બાળક કેદરખાંને છંદગી બક્ષવા જેટલી તો દયા રાખવી જોઈએ. ”

“ કાંઈ કારણ છે ? ”

“ હા. તે બાળક છે, નિર્દોષ છે. બેગમ મલીકજહાંનની તેના ઉપર ઘણી પ્રીતિ છે. ”

અક્ષાઉદ્દીન હસીને બેલ્યો : “ અલેકખાં ! મને તાબુબી લાગે છે કે તું આટલો દયાળુ છે, તો તે દયા લડાઈ કરતી વખતે પણ વાપરે છે કે શું ? ”

પ્રમોદા ચાને દિલેર દિલારામ.

“નામવર, આ અને એ બન્ને પ્રસંગોમાં મોટા તકાવત છે.”

“કદરખાં નિર્દોષ છે?”

“હા, હા.”

“મિલકુલ નહિ. એ બેવડા મલીકાજહાંને જેને તાજ પણ પહેરાવી દીધા હોતો તે નિર્દોષ? નહિ, નહિ. તે રંડાને પણ કલ કરાવો નાંખવી જોઈએ.”

આદશાહની આંખ પ્રેલી જોઈને અલેકખાં કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય ચૂપ બેસી રહ્યો. પોતાની દયાની હિમાયત કરવાનું હવે તેણે મૂકી દીધું. મલીકાજહાંનનું કૃત્ય આદશાહની સ્મૃતિમાં ઉભારા આપ્યું અને ક્રોધથી આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. અલેકખાં સમય વર્તી ગયો. તેણે આદશાહની રજા માગી અને સત્તર મહેલ બહાર નીકળી ગયો.

આદશાહે એકદમ પહેરેગીરને બોલાવ્યો અને જઈલાદને હુકમ કરવા સૂચવ્યું કે—“આવની કાલે બપોરે અંધ શાહબંદગ્યોને કલ કરી નાંખવાના છે, માટે તેણે પોતાનાં હથિયારો તૈયાર રાખવાં.” બંદીખાનાના દરોગાને પણ બન્ને જણને શહેર બહારના એક મેદાનમાં લાજર રાખવાનું ફરમાન કરવામાં આવ્યું.

બીજે દિવસે નિર્દોષ શાહબંદગ્યોને કલ કરવામાં આવનાર છે, તેવા બખર તેમની મા બેગમ મલીકાજહાંનને પણ બહાર કરવામાં આવ્યા. બન્ને શાહબંદગ્યોને પણ પોતાના નજીક આવતા મૃત્યુથી માહિતગાર કરવામાં આવ્યા. તેઓની આંખોનાં રત્નોનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારથી જ તેઓ પોતાની જીંદગીને નિષ્પયોગી માની બેઠા હતા અને જ્યારે તેમને કલ થવાના બખરો મળ્યા ત્યારે તો તેઓ એ દુઃખી જીંદગીનો નજીકમાં અંત આવેલો જોઈ ઉલટા ખુશી થયા. બેગમ

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

મલીકાજહાન એ ભયભીત ખમર સાંભળીને ખૂબ કલ્પાંત કરવા લાગી પરંતુ તેનું એ રહન અંધારી ઝારડીના ચાર ખુલાની ખલાર જવા પામતું ન હતું. નિર્દય રાજ્યની પ્રગ્નને પણ નિર્દય થઈ જવાની જરૂર પડી હતી. દિલ્લીની જે હિંદુ પ્રગ્ન દુઃખી અવાચક પ્રાણીઓનાં દુઃખની લાગણીથી તેમને તે દુઃખમાંથી છોડાવવા જતી હતી, તે પણ અત્યારે આ વાચક પ્રાણીના દુઃખ ઉપર નજર કરતી ન હતી! યુદ્ધ જલાલુ-દ્દીનની બેગમનું રહન અને કલ્પાંત સધળું અંધારે દુખી ગયું અને પવનમાં મળી ગયું. પુત્ર પ્રલેના વાસ્તવ્યથી તેને જે દુઃખ થતું હતું તે દુઃખનું વર્ણન કરવાને આ કલમમાં જરા પણ શક્તિ નથી.

ખીજા દિવસનો મધ્યાહન થયો. અત્યારે દિલ્લી શહેરથી એકાદ માઈલ દૂર આવેલું એક રેતાળ મેદાન ઘણું વિકરાળ અને ભયંકર માલમ પડતું હતું. સૂર્યનો આતાપ ઘણો સખત હતો. કેટલેક દૂર ધટાં છવાયાં વૃક્ષો માલમ પડતાં હતાં અને તેના મધુર કાચડમાં આશ્રય લેવાને સૂર્યના આતાપમાંથી બચી જઈને પક્ષીઓ દોડી જતાં દષ્ટિ-ગોચર થતાં હતાં. પ્રવાસીઓ પ્રસ્વેદથી રેખકેળ બની જઈને જેને જ્યાં યોગ્ય જણાયું ત્યાં તડોઝ ગાળવાને વિરામ લેવા રોકાઈ જતા હતા. સખત ઉત્તી લૂતી ધીમી ધીમી લહરીઓ આવતી અને બ્યારે દૂરથી તેનો પ્રવાહ ચાલતો જોવામાં આવતો ત્યારે નિર્મળ જળની નદીનો પ્રવાહ ચાલ્યો જતો હોય તેવો ભાસ થતો હતો. આવે સમયે તે ખુલ્લા ભયંકર મેદાનમાં ત્રણ બાદશાહી તંબૂઓ નાંખવામાં આવેલા જણાતા હતા. મધ્યના તંબૂમાં બાદશાહ અઘ્લાઉદ્દીન પોતાના કેટલાક સર-દારો સાથે વાતચિત કરતો બેઠેલો જણાતો હતો. બાબુના એક તંબૂમાં

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

કેટલાક નોકરો હતા અને તેઓ બાદશાહના તાદાલિક હુકમોને અનુસરવાને તૈયાર રહેલા જણાતા હતા. બીજા બાબુઓ પણ જરાક દૂર નાંખવામાં આવેલા તંબૂમાં બાદશાહ જલાલુદ્દીનના બે કમનસીબ શાહજાદાઓ કંદરમાં તથા અરકલીમાં અને છ-સાત ચાંગસો (જલ્લાદો) બેઠેલા હતા. થોડા દિવસો અગાઉ જ ફેડી નાંખવામાં આવેલી શાહજાદાની આંખો ઘણી ભયંકર દેખાતી હતી અને તેમાંથી પાણી ઝરીને તેમનાં ગંદા બની ગયેલાં કપડાં ઉપર પડતું હતું. આંખોમાંથી વહેતું જળ તે ગરમીનું પાણી હશે કે દુઃખનાં અથ્રુ હશે તેનો નિશ્ચય કરવો એ ઘણું મુશ્કેલ કામ હતું. બન્ને નિરપરાધીઓ અંધ હતા તેથી નારી જઈ શકે તેવી સ્થિતિમાં બીલકુલ હતા નહિ, તો પણ તેમના હાથને મજબૂત દોરડાંવડે બાંધવામાં આવ્યા હતા અને દોરડાં પકડીને બે ચાંગસો બેઠેલા જણાતા હતા.

સૂર્ય ધરાધર માથે આવ્યો, કે તરત જ જલ્લાદોને તેમના કર્મના પ્રારંભ કરવાનું બાદશાહ તરફથી પ્રમાવવામાં આવ્યું. “ચલો, ખડે હો બંધ,” કહીને એકે બન્ને શાહજાદાઓને તેમાં માર્યા અને તેઓ ઉઠ્યા. અત્યારે તેમનાં બન્નેનાં હૃદયો તદ્દન શૂન્ય જ હતાં. કોઈ પણ વિચાર, સુખ-દુઃખની કોઈ પણ લાગણી કે હર્ષ-શોકની એક પણ ઊર્મિ અત્યારે તેમનાં હૃદયોમાં હયાતી ધરાવતી ન હતી. માત્ર તેમનાં શાંત હૃદયો પોતાના પુત્રવસલ અને બેહેશ્તનશીન પિતા તરફ એટલું જ પોકારી રહ્યા હતા કે—“અય પ્યારા પિદર! જે ઘાતકી હાથથી તું બેહેશ્તમાં મહાલવાને આ જ્ઞાની દુનિયાનો ત્યાગ કરીને આલી નીકળ્યો છું, તે જ ઘાતકી હાથવાળાના હૃદયના ફરમાનથી આ તારા શાહજા-

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

દાઓ પણુ અત્યારે તને ભેટવાને તલાખી રહ્યા છે, અને તારા પગો ચું-
બવા તૈયાર થઈ રહ્યા છે, માટે તું રાજ્ય ખોવા માટે હવે જરા પણુ
હૃદયમાં ગમ રાખતો ના ! ”

ખુદા મેદાનમાં બન્ને શાહજાદાઓને લઈ જવામાં આવ્યા. તેમના
દરેક હાથે દોરડાં બાંધવામાં આવ્યાં અને દોરડાંને જૂદાં જૂદાં પકડીને
ઓમર જહાદો ઉભા રહ્યા. એ જહાદો સૂર્યના તાપમાં ખૂની ચળકાટ મારતા
કુહાડાઓ પકડીને બન્ને જણાઓની બાબુઓ ઉભા રહ્યા. માથાં નમાવવાનો
આદશાહનો હુકમ થતાં બન્ને જણાઓએ પોતાનાં માથાં નમાવ્યાં. તેમનાં
શરીરમાંથી આત્મા ગયા પહેલાં, તેમનાં હૃદયોમાંથી તે ક્યારનો એ
આલ્મો ગયો હતો. મરવું: તેને તેઓ અત્યારે જરા પણુ ભયંકર માનતા
ન હતા, તેથી તેઓ જરા પણુ ગભરાટ સિવાય પોતાના પગને ભૂમિ સાથે
દઢ રીતે ટેકાવીને આદશાહની સામે, બંને રક્ષણને માટે માથું નમાવીને
યાચના કરતા હોયની, તેવી રીતે ઉભા રહ્યા. એ પણ ચાલી ગઈ અને
“ ચલાવો ” શબ્દ આદશાહના મુખમાંથી નીકળ્યો કે ધડોધડ જહા-
દના હાથ માંહેના કુહાડાઓ શાહજાદાઓનાં ગળાં ઉપર પડવા લાગ્યા.
ભાગ્યે જ ત્રણ ત્રણ ધ્વા પડ્યા હશે એટલામાં તે ડોકાં ધડથી જૂદાં
પડીને રેતીમાં આગોટવા લાગ્યાં. ધડ ધળોધળ કરતાં નીચે પડ્યાં અને
તરફડિયાં મારવા લાગ્યાં. આદશાહ તે સમયે આનંદથી જોઈ રહ્યો અને
તેમનાં ડોકાંને પોતાના હાથમાં લઈ વિજયના નિશાન સહિત દિલ્લીમાં
ઢાખલ થયો ! બિચારા શાહજાદાઓનાં ધડ રેતીમાં રોળાતાં રહ્યાં. તેમ-
ની વ્યવસ્થા પણુ કરવામાં ન આવી અને ત્યારથી જ આદશાહ જલા-
હુદીનનો વંશ હુમ્મેશને માટે ગયો ! ગયો !!

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પ્રકરણ ૪ થું.

પાટણમાં ખળભળાટ.

વા અપથુકનિયો દિવસ ! ! જે દહાડે અને જે વખતે દિલ્લીના મેદાનમાં જલાલુદ્દીનના બન્ને શાહનશાહો- ને ગરદન મારવામાં આવ્યા, તે જ દહાડે અને તે જ વખતે ગુજરાતના પાટણ શહેરમાં એક ભયંકર અ- પકૃત્ય થયું હતું ! આજે આખું પાટણ શહેર ઉગળડ જેવું ભાસતું હતું. શહેરમાં ઘાળે દહાડે પાણુ ભાળે જ ક્રાંતક નાગરિકનો પગ સંચાર થતો હતો અને સ્ત્રીઓ ક્રાંત સ્થળે દષ્ટિ- ગોચર થતી હતી. બળ્લરો સઘળાં બંધ હતાં અને વ્યાપારીઓ ઘરમાં ભરાઈ બેઠા હતા. આખું શહેર, મુઠ્ઠું બાળીને લોકો આલ્યા ગયા હોય ત્યાર પછી જેવું સ્મશાન નિર્જન અને ભયંકર માલમ પડે છે તેવું, સ્મશાનવત્ દેખાતું હતું. મધ્ય રાત્રીએ જેવી શાંતિ બનતી રહી હોય છે તેવી શાંતિ આખા શહેરમાં સઘળે સ્થળે પ્રસરી રહેલી જણાતી હતી. માત્ર એક જ સ્થળે કેટલાંક ઘેરાં ફટતાં અને કેટલાક પુરૂષો રોતા સંભળાતા હતા.

ગુજરાતના રજપૂત રાજા કરણને હાથે આજે એક ભયંકર અપ- કૃત્ય થવા પામ્યું હતું અને તેથી જ આજે આખા શહેરમાં શાંતિભર્યા ગુમ ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો. ગઈ કાલે રાત્રે કરણના પ્રધાન માધ-

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

વતી પત્ની રૂપસુંદરી કરણના ભેવામાં આવી હતી અને તેના સ્વરૂપ ઉપર તે ગાંધી-ધંધા થઈ ગયો હતો. રૂપસુંદરીના પવિત્ર અને તેજસ્વી પ્રચંડ સ્વરૂપે કરણની દૃષ્ટિમાં અપવિત્રતાનો સંભાર ભર્યો. ગમે તેવા-સારા કે નહારા-ઉપાયથી પણ તેણે રૂપસુંદરીને મળવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક રાત્રીએ પોતાની પ્રગ્ન ઉપર કેવી દૃષ્ટિ રાખતી ભેજાએ તેનું ભાન તેની કામ-વિલ્લખતાએ રહેવા દીધું નહિ અને એક રમખાત રાત્રી સ્વધર્મથી ડગ્યો. બીજો દિવસ સવારમાં જ રૂપસુંદરીને રાજમહેલમાં લાવવા માટે કરણે માણસોને મોકલ્યાં. માધવ ઘેર નહતો. કાંઈ રાજ-પ્રાય કાર્ય-પ્રસંગે તે બહાર ગામ ગયો હતો. ઘેર માત્ર તેનો નાનો ભાઈ કેશવ હતો. માણસોએ રાત્રીની માગણી કેશવને જણાવી. રમખાતોમાં ઉછરેલા કેશવથી આ નીચ માગણી સહન થઈ શકી નહિ અને તેણે કરણને ઘણી ગાળો દીધી. તરત જ એક નાનું લશ્કર પ્રધાનના ઘરની નજીક આવીને ઉભું. કેશવ પોતાની બ્રાતૃપત્નીના શીલના રક્ષણાર્થે અંતરૂપી લડ્યો પરંતુ છેવટે તે મરાયો.

આ બનાવની પ્રગ્નમાં જાણ થતાં સઘળે સ્થળે ગભરાટ ફેલાયો. સા કોઈ પોતપોતાની ચિંતામાં પડ્યા. “જે રાત્રીએ પ્રધાન-પત્નીનું હરણ કર્યું તેને પ્રગ્નની વહુ-દીકરી ઉપર જુલમ ગુન્નરતાં શું વાર?” “જે રાત્રીએ હવતા માણસનું હરણ કર્યું તેને લોકોની દોલતનું હરણ કરતાં પણ શું વાર?” “રાત્રીમાં તો હવે અનીતિ વધવા લાગી છે.” “ભાઈ! ગુન્નરાતનું રાત્રી હવે જુવાનો વખત આવ્યો છે, નહિ તો ક્ષત્રીય રાત્રીને આવું અનીતિયુક્ત કામ કરવાનું ક્યાંથી સૂજે?” એવા પ્રકારની હજારો વાતો લોકોમાં સંભળાવા લાગી. ઐરાને ઘર

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ખહાર નીકળવા ન દેવાં, એવો પ્રગ્નમાંહેના મોટા ભાગે નિશ્ચય કર્યો. ધનવાન વણિકો પોતાનું ધન દાટવા લાગ્યા અને કેટલાક ખીબ્ત ગામોમાં ઘસડી જવા લાગ્યા. જેઓ રાગ્નના આ કાર્યથી બહુજ ધાકી ગયા હતા, તેઓ તો ગુજરાત છોડીને કાંઈ ખીબ્ત દેશમાં જઈને રહેવાની તૈયારીઓ કરતા હતા. રૂપસુંદરીના હરણે અને કેશવના મરણે આખી નાગરી ન્યાતમાં જ નહિ પણ આખા પાટણ નગરમાં બરેકે આખા ગુજરાતમાં આવા પ્રકારનો ભય ફેલાવી દીધો હતો.

કેશવ મરાયો કે તરત રાગ્નના બે નોકરોએ માધવના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. આ ભયંકર હુમલાથી અને તેમાં પોતાના દીયર કેશવના મરણથી ત્રાસ પામીને બેભાન થઈ પડેલી રૂપસુંદરી એક ઓરડામાં નીચે જમજમ પર ચત્તીપાટ પડી હતી. બેભાન સ્થિતિમાં હોવાથી રાજ-સેવંકા ઘરમાં આવ્યાની તેને ખબર ન રહી. સામેની કાચની બારીમાં થઈને સૂર્યનો તડકો ઓરડામાં આવતો હતો અને તે બેભાન રૂપસુંદરીના તેજસ્વી અને પ્રચંડ મુખ ઉપર પડીને સતીની વિશુદ્ધિને વધારે પ્રચંડ સ્વરૂપમાં દર્શાવવાને પ્રયત્ન કરતો જણાતો હતો. માથેથી ઓઢણી ખસી પડી હતી. કેશનો ગુચ્છક ફૂટી ગયો હતો અને તેની લટો વિખરાઈને ચારે બાજુ ફરફરતી હતી. કેશની બે લટો તેના કાન ઉપર લાંબી પડી હતી અને તેથી રૂપસુંદરીનો ગૌર વર્ણમય ચહેરો પાસેની અતિ કૃણ્ણ લટોની સાથે ઉપમા પામતાં ઘણો જ ખીલી રહેો હતો.

રાજસેવંકાએ તેને આ અવસ્થામાંથી જાગૃત કરવાનું વાજખી વિચાર્યું નહિ. તેનું તેજસ્વી મુખ જ્ઞેતાં જ તેઓ તેને અડકતાં ક્ષણ પામવા લાગ્યા, અને થોડી વાર વિચારમાં ગુંથાયા. સતીની વિશુદ્ધિના

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

મહિમાએ તેમના હૃદયમાં સ્વસ્થ દયાને ઉત્પન્ન કરી પરન્તુ તે અસ્થાને અને અપ્રાસંગિક હતી.

સઘળા રાજસેવકોએ રૂપસુંદરીને તેવી જ અવસ્થામાં ઉપાડી અને એક બંધ દારવાળી ગાડીમાં તેને સવાડી. માધવના ઘરની આસપાસ સઘળે રાજસેવકો ફરી વળ્યા હતા અને તેથી આ કાર્યમાં અંતરાય પાડવા આવવાને કોઈ સમર્થ હતું નહિ. એક ક્ષત્રીય રાજાનું આવું અધમ કૃત્ય જોવાને પણ પ્રબળ ખુશી ન હતી અને સૌ કોઈ ઘરમાં ભરાઈ બેઠા હતા.

રૂપસુંદરીને રાજમંદીરે લઈ જવામાં આવી. ત્યાં તેના મસ્તિષ્કે શીત ઉપચારો કરવામાં આવ્યા અને ભયનિદ્રામાંથી તે જાગૃત થઈ. આસપાસ ઉભી રહેલી દારીઓ તેને આશ્વાસન આપતી હતી પરન્તુ તેના વ્યથિત હૃદયને તે આશ્વાસન નકામું હતું. પોતાની વિશુદ્ધિ ખાંડિત થશે, અને જો કદાચ માધવ પાટણમાં આવશે, તો કરણ તેને પણ કદાચ મારી નાંખશે, તે ભય તેના હૃદયમાં અત્યારે રમી રહ્યા હતા. ભયથી હૃદય ધડકતું હતું અને આંખો આંસુ સારતી હતી. શરીર અચેતન થઈ ગયું હતું અને મગજમાં ભ્રમણા પેડી હતી.

નાગરી ન્યાત તો રાજા કરણને પોકારી પોકારીને શાપ દેતી હતી કે—“હે અધમ રાજા! ક્ષત્રીય કૃળ લજ્જાવનાર દુષ્ટ રાજા! તારી આ અતીતિનાં કૃળ તને પ્રભૂ આપજો!”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પ્રકરણ ૫ મું.

માધવ દિલ્હીમાં.

Lo ! Where he lies emblamed in gore,
His wound to Heaven cries;
The floodgates of his blood implore,
For vengeance from the skies.

Uranus and Psyche.

પ્રભુ ! તેં આ શો રીતમ ગુનર્પી ? લઘુ બંધુ મ-
રણ પામ્યો, સ્ત્રીનું દરણ અમું, ઘરખાર છુટાઈ
ગયાં અને મારે હમ્મેશને માટે પાટણ છાડ્યું
પડ્યું ! શો ગજબ ? કરણ રાગ ! તને આ
શું સૂચ્યું ? તું આવો કામાન્ધ હશે અને
પ્રગ્ન ઉપર આવો નિર્દય હશે, તે હું ગિલકુલ ગ્તણતો ન
હતો. મૂર્ખ રાગ ! એક બ્રાહ્મણની સ્ત્રીનું દરણ દરવામાં કાઢીય
ફાગને એળ લગાડનાર નૃપતિ ! શું તારું આવી નથી બન્યું ?
શું હવે તું ગુજરાતનું સામ્રાજ્ય વધારે સમય ભોગવવાને લાયક છે ?
કામાન્ધો નૈવપદ્યતિ એ તેં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે, પણ આ વૈરા-
ન્ધ માધવ હવે તને હરીને હામ બેસવા દેશે નહિ. રિજપૂત રાગ-
આ ટેકાલા હોય છે, તેવી મારી એક વખતની માન્યતા હતી, પરંતુ
આત્યારે મારી તે માન્યતા તેં ફેરવી નાંખી છે. તારા સરખા કુલાંગાર જે ફ-

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

જામાં ઉત્પન્ન થતા હોય, તે ફળને પણ કલકિત ગણવું જોઈએ અને તેનો સંયોગ દોષ તારા જેવા નીચ રાગજોને શિરે મૂકવો જોઈએ. પ્યારી રૂપસુંદરિ! તું ધૈર્ય રાખજે ! તારું પાતિવ્રત્ય તું માત્ર સાચવજે, એટલે એ નીચ કરણને હું ગમે તે રીતે પહોંચીશ. કરણુ! કરણુ!! એક વખત તું મારો અન્નદાતા હતો, તેનો જ-તારો જ દ્રોહ કરવાને અત્યારે હું તૈયાર થાઉં છું! તારાં નીચ આચરણો મને તારા પ્રત્યે દ્રોહ કરવાની પ્રેરણા કરે છે. યાદ રાખજે, કરણુ! તેં એક દુષ્ટ રાગ તરફ જે અધમ ભાવ લગાવ્યો છે, તેનો બદલો આ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલું વૈર તને અવશ્ય આપશે!” આમ બોલતો ગુજરાતના રાગ કરણુનો પ્રધાન માધવ યમુના નદીને કિનારે થાકથી લોથપોથ થઈને વિરામ લેવા જોઈ હતા. વખત સાંજનો હતો. સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો હતો, તો પણ હજી સારો પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો હતો. સામી દિશાએથી પવનની લહરીઓ યમુનાના જળમાં સરી વાતી હતી અને મધુર ઠંડ આવવાથી હૃદયને શાંતિ અર્પીતી હતી. કરણુ રાગજો પોતાના કુટુમ્બ ઉપર ગુજરેલા જીવંતથી ક્રુદ્ધ થયેલો માધવ પોતાની વૈર લેવાની આશા કેવી રીતે પૂરી કરતી તેના વિચારમાં ગૂંથાયો હતો. અદ્વાઈતીન તખ્ત-નશીન થયા પછી હિન્દુ સ્ત્રીઓ શહેરમાં ફરતી બહુ ઓછી જોવામાં આવતી હતી અને તેથી યમુના નદીનું જળ ભરવાને આવતી સ્ત્રીઓમાં પણ મોટે ભાગે મુસલમાન સ્ત્રીઓ દષ્ટિગોચર થતી હતી.

માધવ પોતાના વિચારમાં લીન થઈને જોઈ હતા એટલામાં પછવાડેથી એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ આવીને તેને પગનું ઢંથું માર્યું. માધવે પોતાની વિચાર નિદ્રામાંથી જાગીને પછવાડે જોયું, તો પોતાની પછવાડે

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણીને તેણે ઉભેલી જોઈ તરત જ તે સ્ત્રી બોલી: “ અરે ભાઈ ! અહીં કેમ બેસો છે ? જા, જલ્દી ઘેર જા. ”

“ શું છે ડોશી મા ? ” માધવે આશ્ચર્યચકિત થઈ પૂછ્યું.

“ તું કોઈ મુસાફર જણાય છે. ”

“ હા, તેમ જ છે. ”

“ ત્યારે કપાળેથી ટીકાં ટપકાં પાણીથી ઘોળીને જલ્દી ગામમાં જઈ પહોંચ, નહિ તો દમણાં તુરકડાના હાથમાં પડીશ. હું તો તારા ખચાવ માટે કહું છું, ભાઈ ! પછી જેવી તારી મરજી ! ”

એમ કહીને ડોશી તો પાણી ભરવા ચાલી ગઈ અને માધવ દિગ્મુદ્ધ જેવો બની બેસી રહ્યો. તેનું હૃદય જેમ અન્ય થઈ ગયું હોય તેમ ત્યાંથી તે હાલ્યો નહિ તેમ ચાલ્યો પણ નહિ. થોડી વારે ડોશી પાણી ભરીને પાછી વળી આવેલાં માધવે તેની પાસે જઈ પૂછ્યું: “ ડોશી મા, ગામમાં શું છે તે તો કહો ! હું આ ગામથી તદ્દન અજાણ્યો છું. દિલ્હીમાં શું થાય છે તેની મને કોઈ પણ ખબર નથી. ”

“ જો, ભાઈ ! ” ડોશી ઉભી રહી અને આસપાસ જોઈને બોલી: “ બે દિવસ થયાં ગામમાં બ્રાહ્મણો અને તુરકડાઓ વચ્ચે તોફાન જમ્યું છે. મારા રોયા તુરકડા જે બ્રાહ્મણને દેખે છે તેને મારે ચપ્પાડ્યા સિવાય રહેતા જ નથી. ગામમાં સઘળે હાહાકાર વર્તી રહ્યો છે અને બ્રાહ્મણો તો ધરતી બહાર પણ નીકળી શકતા નથી. તુરકડાનું એક ટોળું આ બાજુ આવે છે અને તેથી હું તને હજી પણ ચેતાવું છું. ”

આ વાત સાંભળીને માધવ જરા ગભરાયો. તે બોલ્યો: “ ડોશી મા, હું અજાણ્યો આ ગામમાં ક્યાં જઈશ ? જો ક્યાંક ભટકીશ તો

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

તુરકડાના હાથમાં સપડાઈ જઈશ. કૃપા કરીને મને જે દિવસ તમારે ત્યાં રાખશો ? હું તમને તેનો બદલો આપ્યા સિવાય નહિ રહું.”

“અબળજો પાંચિક બિચારો ક્યાં ભટકશે ?” એમ વિચારીને ડોશીએ હા પાડી. માધવ ડોશીની સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યો. જે રસ્તે થઈને મુસલમાનોનું ટોળું આવતું હતું તે રસ્તે ન જતાં બીજો રસ્તો થઈને ડોશી માધવને પોતાને ઘેર તેડી ગઈ.

માધવે ડોશીને ઘેર જ રાત્રીભોજન કર્યું અને બદલામાં તેણે જે રૂપિયા ડોશીના હાથમાં મૂક્યા. ડોશીને તેથી સંતોષ થયો અને માધવ ઉપર તે રનેહની નજરથી જોવા લાગી. કામદાંતથી પરવારીને ડોશીએ આસરીમાં માધવને એક બિઝાનું નાંખી આપ્યું અને કમાડ અટકાવીને તેની પાસે વાતચિત કરવા બેઠી. માધવ તો પોતાના વિચારમાં જ લીન થઈ ગયો હતો.

ડોશી બોલી: “ભાઈ, તમે રહેવાસી ક્યાંના ?”

માધવે જવાબ દીધો: “હું હાલ ગુજરાતના પાટણમાં રહું છું. જાતે બ્રાહ્મણ છું. થોડા કામ માટે દિલ્હીમાં આવવું પડ્યું છે.”

“તમારે આવા તુરકડાના રાજ્યમાં વળી શું કામ પડ્યું ?”

“એમ કેમ માગું ?”

“ભાઈ ! હમણાં તો હિન્દુઓ ઉપર ગુજરાતના જુલમનો પાર નથી. જ્યારથી આ બાદશાહ ગાદીએ બેઠો ત્યારથી તો હિન્દુઓ ઉપર સીતમ ગુજરવા લાગ્યો છે. રોજ ને રોજ દસ બાર મૃત થયાં જ હોય, અને પાંચ-સાત હિન્દુઓને ગરદન મારવાનો રોચા બાદશાહને હુકમ થયો જ હોય !”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“ એટલો બધો લોક ઉપર જુદમ ગુજરે છે શું ? ”

“ હા, ભાઈ હા ! હમણું તો દિલ્હીની કમળામ્બી આવી છે. અરે, પણ એકલા હિન્દુઓ જ શાને ? કેટલાકે મુસલમાનોને પણ ગર-દન મારી નાંખવામાં આવ્યા છે તો ? એક વાર તો એક આખા મુસલમાન લસકરને આ આદશાહે કલ કરાવી નાંખ્યું હતું. ભાઈ ! જેને સગા કાકા ઉપર અને તેના નિર્દોષ શાહજાનના ઉપર પણ પ્યાર નહિ, તેને પ્રબ્લ ઉપર તો ક્યાંથી પ્યાર હોય ? જિયારો જુદો જલાલુદ્દીન આદશાહ કેવો ભલો હતો ? પણ તેને આ ફરેખી અમ્લાઉદ્દીને દગો કરીને મારી નાંખ્યો. તેના જે શાહજાન હતા તેની આંખો ફેડાવી નાંખી અને પછી ગરદન મરાવ્યા, એટલું જ નહિ પણ તેમનાં માથાં આ નિર્દય આદશાહ પોતાના હાથમાં રાખીને આખા ગામમાં ફેર્યો !!! અહાહા ! માણસો પણ કેવા કેવા થાય છે ? કહો હવે નિર્દયતાનો ક્યાં પાર રહ્યો ? ”

“ આ ઉપરથી જણાય છે કે અમ્લાઉદ્દીન રાજ્ય મેળવવાનો બહુ લોભી હોવો જોઈએ. ” માધવે પોતાના ઇષ્ટ હેતુને સંભારીને કહ્યું.

“ હા. રાજ્ય મેળવવાના લોભનો તો પાર નહિ, જાણે કે આખી દુનિયાને કળમમાં લેઈ લઉં ? ભાઈ ! લોભ માણસ પાસે જેવાં બૂરાં કામો કરાવે છે, તેવાં કામો ભાગ્યે જ ખીન્ન કારણોથી થતાં હશે. જલાલુદ્દીનને દગાથી માર્યો, શાહજાનના મારી નાંખાવ્યા, લસકરને કલ કરાવી નાંખ્યું, ધનવાન હિન્દુઓનાં ઘર લૂંટી લીધાં, એ બધું એ લોભના કારણથી જ થયું છે. લોભ સિવાય આવો અનર્થ કોઈ ન કરે.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ભાઈ ! શું કહું ? આ ગરીબડી રોશીને માથે પણ એ આદશાદે સિતમ મુન્દરવામાં આડી રાખી નથી. ” રોશી ગાલરી બનતી ગાલી.

“ તમારા ઉપર વળી શું બુદ્ધિ મુજ્યો છે ? ”

“ બુઝો, ભાઈ ! તમે અન્નપ્યા છો, પણ ભલા છો, તેથી આ વાત હું તમને કહું છું. કોઈને કાને ન જાય, નહિ તો માફ આવી રહ્યું સમજજો. ” રોશી કહેતાં કહેતાં ગલરાઈ, પણ માધવને માટે હૃદયમાં શંકાને સ્થાન ન આપતાં ગાલી : “ મારો ધણી બિચારો સાઠ વરસનો છુટ્ટો હતો, તે અહીંના એક “ રામજી મંદીર ” નો પૂજારી હતો. એક વાર બ્રાહ્મણો અને મુસલમાનો વચ્ચે તોફાન થયું અને મુસલમાનો “ દીન દીન ” બોલતા મંદીરમાં દાખલ થયા. મારો ધણી રામજીની મૂર્તિ ઉપરનાં ઘરેણું ઉતારીને સંતાડવામાં રોકાયો હતો, તેને એક મુસલમાને જોયો કે તરત જ ત્યાંને ત્યાં જ તેને ડંકા મારીને મારી નાંખ્યો ! અરેરે ! મરતી વખતે તે ઘર પણ જોવા પામ્યા નહિ અને તેમનું શબ એક ઝોળીમાં ધાલીને ઘેર લાવવામાં આવ્યું. રોયા તુરકડા એટલેથી સંતોષ ન પામ્યા; તેમને બહેમ ગયો કે મારા ધણીએ કેટલુંક ઘરાણું પોતાને ઘેર માકલાવી દીધું છે. અરેબી રાત્રે જો તુરકડા સિપાહીઓએ માફ ધર ઉઘડાવ્યું અને જ્યાં હોય ત્યાંથી ઘરાણું કાઢી આપવાને મને ખૂબ ડરાવી, પણ મને જરા એ ખબર ન હતી, તેથી હું કાંઈ બતાવી શકી નહિ. તેમણે આખું ઘર તપાસ્યું પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. ઘરાણું કઈ જગ્યાએ છે, તે નહિ માનવા માટે મને તેમણે બંદીખાનામાં પૂરી. હું તો આ સઘળું જોઈને ત્રાસી ગઈ. ધણી ગયો તેના શોક તો હજી હૃદયમાં હતો જ, એટલામાં બંદીખાનામાં પૂરાઈ. ગામમાં મારો

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

એક જમાઈ રહે છે, તેણે ઘણી એ વાર ફરિયાદ કરી પણ દાદ ન મળે !
 ન્યાં જુઓ ત્યાં તુરકડા જ તુરકડા ! ન્યાયાધીશ મુસલમાન અને સિપાહી
 એ મુસલમાન ત્યાં હિન્દુનું કોણ સાંભળે ? બાદશાહ સૂંચી તો ફરિયાદ
 પહોંચવા પણ ન પામે. વળી કોઈએ બાદશાહને કાને વાત પહોંચાડી કે,
 “હું તો કાવતરાંખોર છું અને દેખાવમાં ગરીબ છું પણ અંદરખા-
 નથી અહુ જ જુઓ છું. જલાલુદ્દીન બાદશાહના શાહબંદાઓને મેં એ
 દિવસ મારા ઘરમાં રાખ્યા હતા.” આ વાતની બાદશાહને ખબર પ-
 ડતાં જ મને બાંધીને લઈ જવા માટે સિપાહીઓ આવ્યા. તેમણે મને
 બાંધી અને રાત્રી કકળતી એક ખટારામાં ધાલીને બાદશાહ પાસે લઈ
 ગયા. મને ઘણી જહીવરાવી પણ મેં તો જે મારી સ્થિતિ હતી તે બા-
 દશાહને કહી સંભળાવી. બાદશાહને લાગ્યું કે મારામાં કાંઈ તેવા ખ-
 રાખ ગુણો નથી એટલે મને છૂટી કરવાનો હુકમ કર્યો, ત્યારે મને છોડી.
 લાઈ ! સાચનો બેલી પરમેશ્વર છે ! મારું આયુષ્ય એટલું રહેલું કે હું
 છૂટી અને મારો ઘણી ગિચારો સ્વર્ગે સીધાર્યો ! આ બનાવ બન્યાને
 પણ બાર માસ થવા આવ્યા. ત્યારપછી હું અહીં ગુમ રીતે રહું છું.
 પહેલાં હું બીજે સ્થળે રહેતી હતી અને અહીં રહેવા આવ્યા પછી તુ-
 રકડા મને ઝોળખતા નથી. જો મને ઝોળખી તો પછી મારા ભોગ
 મળ્યા. આ વાત કોઈને કહેતા નહિ હો ! લાઈ ! આવા આવા બનાવો.
 તો દિલ્હીમાં હબ્બરો બન્યા હશે. બ્યારથી આ બાદશાહ ગાદીએ
 આવ્યો છે ત્યારથી પ્રબ્બ હરીને હામ બેડી નથી !”

માધવને ડોશીનું વૃત્તાંત સાંભળીને દયા આવી અને આંખમાં
 ધોણી આવી ગયું; પણ બાદશાહ આટલો ફર અને રાજ્યલોભી છે એમ.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

જાણવાથી તેને હૃદયમાં તો સંતોષ થયો, કરણકે કરણ ઉપર વૈર યા-
ગવાનું કામ તેણે બાદશાહથી જ થઈ શકે તેમ હતું.

માધવ બોલ્યો: “ માણ! ત્યારે બાદશાહને મળવાનો કોઈ ઉપાય છે ? ”

“ હૈં ? વાત શી ? અલ્લાઉદ્દીન બાદશાહને કયો હિંદુ બચ્ચો મળી
શકે ? તમારે બાદશાહ સાથે કાંઈ કામ છે કે ? ”

“ હા. ”

“ ત્યારે તો તે કામ થવાની આશા રાખશો જ નહિ. ”

આ ઉત્તરથી માધવના હૃદયમાં કાંઈક નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ, પણ
પુનઃ કરણ પ્રત્યેનું વૈર સાંભરી આવતાં તેનામાં વિશેષ જુરસો આવ્યો
અને ગમે તેમ કરીને બાદશાહને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અર્ધી રાત ચાલી જવા આવી હતી, તેથી ડોશી માધવને સૂઈ
જવાની સૂચના કરી ઉઠી અને થોડી વારમાં નિદ્રામાં ધોરવા લાગી.
માધવે તો કેટલા એ દિવસ થયાં નિદ્રાને તિલાંજલી આપી હતી, તેથી
તેને ઉઘ ન આવી. આકાશમાં વિરાજ રહેલા અર્ધચંદ્રને પોતાના હાથ
ઉપર મસ્તકને ટેકાવીને એક દષ્ટિથી જોઈ રહ્યો અને વિચારમાં જ
લીન થયો.

ડોશીને સૂઈ ગયાને એકાદ કલાક થયો હશે, એટલામાં કોઈએ
બારણું ઠોક્યું. “ ઉઘાડો, ઉઘાડો ” એમ ધીમે અવાજ આવવા લાગ્યો.
ડોશી જાહેબાકળી બની ગઇ અને રખેને વળી કાંઈ આકત આવી
હોય તેમ માની ભયથી થરથરવા લાગી. માધવ જાગતો જ હતો. ગા-
મમાં મુસલમાનોનું કેટલું જોર છે તે સઘળી બીનાથી તે ડોશીના વૃત્તાંત

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ઉપરથી માહિતગાર થયો હતો. તેણે કહ્યું: “કેમ, માણ ! આરણું ઉઘાડ્યું છે ?”

“તમે હજી જાણો છો ? જાણ્યાને ત્યારે જરા આરણું ઉઘાડોને ! મારી તો હિંમત ચાલતી નથી ! વળી ક્યાંથી આ નવી આફત આવી ? હૈ રામ ! તું કરે તે ખરું !” ડોશી કમ્પતી કમ્પતી બોલી.

માધવે આરણું ઉઘાડ્યું, તો એક મુસલમાન જોવામાં આવ્યો. તે ખડકીમાં દાખલ થયો અને તેણે પોતાને લાથે આરણું વારી સાંકળ દીધી. ડોશીના હૃદયનો ગભરાટ વધવા લાગ્યો. માધવ પણ હૃદયમાં વારી ગયો હતો.

આવેલો મુસલમાન માધવને જોઈને જરા નિરાશ થયો દેખાયો. તે આસરીમાં આવીને બોલ્યો: “સાસુજી ?”

“કોણ હુરિશ્વંદ્ર પડ્યા ?” ડોશી ગભરાટથી વલોવાઈ જતા હૃદયથી બોલી.

“હા, હું પોતે જ.”

“અરર, મા ! મારો તો જીવ ઉડી ગયો કે અર્ધી રાતે વળી આ તુરકો જીવ લેવા આવ્યો કે શું ? પણ આમ વેશ કેમ બદલવો પડ્યો છે ?”

હુરિશ્વંદ્ર ધીમેથી બોલ્યો: “આ કોણ છે ?”

“એ બહુ ભલા આદમી છે. ગુજરાતમાં રહે છે. તેમનાથી જોમ રાખવા જેવું કાંઈ નથી.”

“વાર. લ્યો, આ દાખડો ક્યાંક સંતાડીને મૂકજો. કાલે કાંઈક નવી આફત જાગે તેવું સંભળાય છે, તેથી અત્યારે આ વેશ કાઢીને આવવું પડ્યું છે. તેમાં ઘરાણું છે અને થોડી સોનામહેરો છે. કોઈક

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

એવી જગ્યાએ તેને દારી રાખો કે કોઈના કાળામાં આવે નહિ. ”

“ હાય, હાય ! બાલ્યું આ રાત્રી ! બિચારા હિન્દુઓને માથે આ-
કતોનો પાર છે ? ” એમ બોલતી યોશીએ દાખો લાઈને ઘરમાં મૂક્યો.
હરિશ્ચંદ્ર એકદમ ચાલ્યો ગયો.

યોશીએ માથવને કહ્યું : “ ભેયું ભાઈ ? આ ઘરાણું અને મહો-
રાનું આવી રીતે રક્ષણ કરવું પડે છે. કાંઈક તોડન થાય અને બાદશાહ
ચુંદેગાર ગણે તો જે હોય તે લૂંટી લે તેવા ભયથી આવી રીતે ધનનું
જતન કરવું પડે છે. હે પ્રભુ ! કેવો જમાનો આવ્યો છે ? ”

યોશી રસોડામાં ચાલી ગઈ અને ચૂલામાં ખાંચે બોદીને તેમાં
દાખો દાટવા લાગી.

પ્રકરણ ૬ હું.

પશ્ચાત્તાપ.

મળા ! તારા શબ્દો સાચા છે ! ખરેખર, મેં એક
અનર્થ ક્યો છે. મેં મોહાન્ધ વાપરેલી ઘેલછાને માટે
હું ખરેખરી રીતે દોષિત છું. ”

આમ બોલતો કરણ પોતાના શયાભુવનમાં
એક પર્યંક ઉપર એકલો સૂતો છે. સઘળાં બારી
બારણાં બંધ કરી હૃદયને એન નહિ પડવાથી અને ગઈ રાત્રે પટરાણી

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

કમળાદેવીએ આપેલા પ્રયોધનાં વચનો યાદ આવવાથી એ અત્યારે ઉંડા વિચારમાં દૂબી ગયો હતો. જેમ જેમ તે પોતાના અયુક્ત કાર્યને માટે વધારે ને વધારે વિચારતો હતો, તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે ગભરાતો હોય, તેને વિશેષ મુંઝવણ આવતી હોય તેમ જણાતું હતું. વિચારના પ્રવાસમાં કાંઈ કાંઈ વાર વિરામ લેતી વખતે તે એક લાંબો નિઃશ્વાસ મૂકતો હતો અને વખતે આંખમાંથી એકાદ બે અશ્રુમિંદુઓ પણ જરૂર ટપકતાં.

તે બોલ્યો: “કમળા! ખરેખર તું પટ્ટરાણીને જ યોગ્ય છે. મારા કર્તવ્યનો તેં જે બોધ આપ્યો છે તેનો અદારે અદાર મારા હૃદયમાં કાતરાઈ ગયો છે. એક દ્વંત્રીય રાગના કર્તવ્યથી હું કેટલો બ્રષ્ટ થયો છું તેનો વિચાર મને અત્યારે થાય છે અને સુદક્ષિણમાં હજારો યોદ્ધાઓના સંહારથી પણ દિલગીર નહિ થનાર તારા—એક અખળાના બોધથી મારી બ્રષ્ટતાના કારણથી હું રોઉં છું! અખળા! અખળા! તારા બોધની અસર—તારા મૃદુ શબ્દોની અસર પ્રબળમાં પ્રબળ પુરૂષ ઉપર પણ કેટલી થાય છે!! અહા! તેં મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે, પરંતુ તે ઘણો જ મોટો થયો છે—અનર્થ થઈ ગયા પછી થયો છે. કમળા! તેં તારી ફરજ બજાવી છે, પરંતુ હું તો ઉપકાર જ માનીશ.”

આદરેલા અનર્થનું સ્મરણ પુનઃ સ્મૃતિમાં ઉભરાઈ આવ્યું. માયાળુ અને પવિત્ર માધવની સ્ત્રીનું હરણ અને કેશવનું મરણ સાંભરી આવ્યાં. “રૂપચુંદરિ! તું સ્વરૂપવતી છે અને તારા સ્વરૂપે મને મોહાન્ધ બનાવ્યો અને નિર્દોષ કેશવના મરણનું કારણ તે જ નીવડ્યું. પણ એ દોષ મારો કે તારા સ્વરૂપનો?”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

મન ગુન્થવાડમાં પડયું. થોડીક પળો સૂધી વિચારને ગોથાં ખાના દીધાં અને તે બોલ્યો: “દોષ મારો પોતાનો જ. પરાઈ સ્ત્રીને જોઈને વિહ્વળ થઈ જવું તે દોષ પોતાની મનોવૃત્તિનો જ છે, નહિ કે તે સ્ત્રીનો. સ્વરૂપનો સ્વભાવ હમ્મેશાં મોહ ઉત્પન્ન કરવાનો છે, પરંતુ મનને વશ રાખવું તે મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. કમળનો સ્વભાવ સુગંધ વ્યાપવાનો છે, પરંતુ જામરને પ્રસાવવાનો નથી, અને જામર જોભાઈને તેમાં પ્રસાદ ગળ્ય તો તેમાં ગરીબ કમળનો શું દોષ?”

“પવિત્ર રૂપસુંદરિ! કામા કરજો! મારા અનર્થનો હું પણ પાર પામી શકતો નથી. પ્રજ્ઞને અસંતોષ આપી ચૂક્યો! પ્રજ્ઞ મારા ઉપર અપ્રિયતાની નજરથી જોવા લાગી છે. ક્ષત્રીય રૂઢને કલંક વ્યાપનાર તરીકે અત્યારે મને સૌ શાપ આપે છે! હે પ્રભુ! એ મોટા કલંકમાંથી મને મુક્ત કર!”

રૂપસુંદરીની વિશુદ્ધિ અખંડ રહેવા પામી હતી. પ્રજ્ઞના અસંતોષથી કરણના હૃદયમાં દિલંગીરી ઉત્પન્ન થઈ હતી અને પટ્ટરાણી કમળાદેવીના પ્રબોધની અસરથી તેને પોતાના કર્તવ્યનું ભાન થયું હતું. તેથી તે અત્યારે પોતાના અનર્થને માટે પશ્ચાત્તાપ કરતો હતો. જે રૂપસુંદરીના સ્વરૂપથી મોહમુગ્ધ થઈને કરણે તેનું દરણું કપું હતું તેને તે અત્યારે બિલકુલ સંભારતો પણ ન હતો અને ભોગ-વિલાસના ત્યાગ તરફ જ તેની વૃત્તિ ખેંચાઈ જતી હતી. પોતાના અનર્થના પશ્ચાત્તાપમાં તેની કામી વૃત્તિ ડૂબી ગઈ હતી અને પોતાની મેળે શાન્ત થઈ ગઈ હતી.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પ્રકરણ ૭ મું.

ગુજરાત પર ચઢાઈ.

ચર્ચિત થઈ ગયો હતો. સુંદર રક્તવર્ણી સન્ધ્યા ચારે દિશામાં પોતાનો પ્રભાવ જમાવી રહી હતી. પક્ષીઓ અસ્ત થતા સૂર્યદેવનું રતન ઉચરતાં હોય તેમ આસપાસનાં વૃક્ષો ઉપર કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. પૂર્વ દિશાએથી કાઈ કાઈ વાર વાયુની મન્દ મન્દ હલરી ચાલી આવતી હતી. આ વખતે દિલ્હીના શાહીઆગમાં એક આરસના અશ્વતરા ઉપર એક આસન ઉપર બેઠા બેઠા આદશાહ અઘાઉદ્દીન હુકુમો પાતો હતો. તેની આસપાસ પચાસેક હજુરીઆઓ અને અમલદારો આદશાહના હુકમનો સત્વર અમલ કરવાને તૈયાર બની રહેલા સાવધાન રીતે બેઠેલા જણાતા હતા. મન્દ વાયુ આવતો હતો છતાં બિનાબાનો દિવસ હોવાથી એક નોકર આદશાહની પાછળ ઉભો ઉભો પંખા વંડ પવન ફોળતો હતો.

આદશાહે પૂછ્યું:—“અલેખાં! શું રામદેવ દિલ્હીના આદશાહને કુર્નિસ નહિ બળવે?”

“ખુદાવિંદ! એના શા ભાર છે? ગરીબ બિચારો રામદેવ! આ પણી કૌજનો ઓથો ભાગ પણ એ મદમાં ડૂબી ગયલા રામદેવના લશ્કરને હરાવવાને પૂરતો છે.”

આદશાહ અઘાઉદ્દીનને ખુશામત બહુ ગમતી અને તેનાં વખાણુ

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

કરનારાઓ ઉપર તે બહુ જ ખુશ રહેતો હતો, તેથી લગભગ સદાના અમલદારો બાદશાહનાં વખાણ કરતાં જ શિખી ગયા હતા, જે મુજબ અલદેખાંએ પણ જવાબ દીધા. અલ્લાઉદ્દીનના રાજ્યના પ્રારંભમાં અલદેખાં બાદશાહને હમેશાં સત્ય કહી બતાવવાની જ ટેક પકડી બેઠો હતો. પરંતુ બ્યારે તેણે જોયું કે બાદશાહને ખુશામત જ વ્હાલી છે, ત્યારે તેણે પણ ખીન્નગ્યોની પેઠે તે જ માર્ગ પકડ્યો હતો.

વળી મેહાંમાંથી ધુમાડાનો એક ગોટ કાઢીને બાદશાહે પૂછ્યું: “અરે, કોઈ છે ખીજરખાંની તબિયતના સમાચાર લાવનાર?”

“જહાંપનાહ! થોડી વાર પહેલાં જ હું નામદાર શાહજનનાની તબિયત જોઈ આવ્યો છું. હકીમોએ કહ્યું હતું કે નામદારની તબિયત ઘણી જ જલ્દીથી સુધરે છે.” એક નોકરે શિર ઝુકાવીને બાદશાહને કહ્યું.

બાદશાહ વળી હુકામાં લીન થયો, એટલામાં વજરે આવી કુર્નિસ બળવી કહ્યું: “જહાંપનાહ! તે શખ્સ કે જેણે ગઈ કાલે આપ નામવરની શાલગીરીની સવારીમાં શાહજનના ખીજરખાંની જીંદગી આગમાંથી બચાવી હતી, તે ખુદાવિંદની કદમબોસી કરવાનો ઉમેદવાર છે, નામવરની મુલાકાતને આજે છે.”

“બોલાવ.” કહી બાદશાહે તેને આવવાની આજ્ઞા આપી.

આજ્ઞા થતાં જ એક નોકરને વજરે ઇશારત કરી, જે બહાર જઈને એક શખ્સને ત્યાં લઈ આવ્યો. આ શખ્સ તે ખીજરે કોઈ નહિ પણ રાબા કરણનો પ્રધાન કે જે પોતાના રાબાનું વૈર લેવરાવાને દિલ્લીમાં આવ્યો છે તે જ માધવ હતો. આગલે દહાડે બાદશાહ અલ્લાઉદ્દીનની શાલગીરી હતી અને તે દિવસે એક લલકાર સવારી ચલાવવામાં

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

આવી હતી. સવારીની ધામધુમથી અને દારખાના તથા દીવાઓની હારથી ગાંઠે થયેલા શાહજનનનો હાથી ગાલરો બનીને નાહો અને શાહજનનો હોદામાંથી પડી જવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં માધવે એકાએક હાથીપર ચઢી જઈ તેને બચાવ્યો હતો અને દારખાનાની આગથી શાહજનનનાં બળતાં કપડાં હોલવી નાખ્યાં હતાં. આવી રીતે તેણે શાહજનનની છાંદગી બચાવી હતી તેથી શાહજનનનો તેના ઉપર પક્ષપાત થાય તે સ્વાભાવિક હતું. આ કારણથી જ માધવને આદશાહની મુલાકાતનો લાલ મળી શક્યો હતો કે જે મુલાકાતમાં માધવ પોતાનો ઇષ્ટ હેતુ પરિપૂર્ણ કરવાનો ઇરાદો રાખી રહ્યો હતો.

માધવ આદશાહની સમીપે આવતાં જ આસપાસ એટલા હબુરી-આંચો ધૂંપ્યાની નજરથી નવા આવેલા હિન્દુની સામે તાકી રહ્યા. આદશાહની સામે આવતાં જ રીવાજ પ્રમાણે તેણે ડુનિસ બગલની અને પછી તે એક તરફ ઉભો રહ્યો.

“શાહજનનનો જન બચાવનાર તું પોતે જ કે ?” આદશાહે માધવની સામે દષ્ટિ કરી કહ્યું.

“હા, હા. નોકર પોતે જ.” માધવે ઉત્તર આપ્યો.

કરણ ઉપર વૈર વાળવાને આદશાહ સાથે શું વાતચિત કરવી તેનો સંકલ્પ વિચાર માધવે કરી રાખ્યો હતો. કરણની સામે લડાઈ કરીને તેનો મદ ઉતારે તેવો રાજા આદશાહ અધાઉદીન સિવાય બીજાને કાંઈ પણ ન હતો તે માધવ સારી પેઠે જાણતો હતો અને અધાઉદીન રાજ્યલોભી છે તથા જૂદા જૂદા દેશો ઉપર હુકુમત ચલાવવાને બહુ ઈચ્છા રાખે છે, તેવી વિગત પેલી ડોશી પાસેથી મળી હતી, તેથી તેને

પ્રભોદા યાને દિલેર દિલારામ.

આત્રી હતી કે અઘાઉદીન જરૂર ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરશે. આ સ-
કંબમાં અઘાઉદીનને કેવી રીતે પાડવો અને તેને કઈ કઈ લાલચો
આપીને પ્રસાવવો જો યુક્તિ પણ માધવે શોધી રાખી હતી.

આદશાહે કહ્યું: “બોલ, તારી શું મુરાદ છે? તું તારી મુરાદ
મેળવી શકશે.”

માધવે બોલવા માંડ્યું: “ખુદાવિંદની મોટી મહેરબાની-નોકર
પર. જહાંપનાહ! હજુરની મહેરબાની કરતાં એવી કઈ ચીજ છે કે જેને
માટે હું માંગણી કરું? પ્રજા આ નોકરની એક અરજ છે અને ગુલા-
મ માને છે કે તેમાં આપ નામદારને પણ લાભ થશે. ખુદાવિંદ! હ-
મણાં ગુજરાત દેશ આખો પોતાના રાજના બુદ્ધિથી એકદમ ખળ-
ભળી ઉડ્યો છે. આખા દેશમાં અંધાર છવાઈ ગયું છે. રાજ પ્રજાના
હિત ઉપર ધ્યાન આપતો નથી અને તેથી પ્રજા રાજથી કંટાળી ગઈ
છે. આ કારણથી ગુજરાતની પ્રજા આપ નામદારના આશ્રયની મુરાદ
રાખે છે. હું તો પ્રજા પ્રજાના એક એલચી તરીકે આપ નામદારને
અરજ ગુજરવા આવ્યો છું. ગુજરાતની પ્રજાને આશ્રય આપવાથી હ-
જુરને ઘણો લાભ થશે એમ હું માનું છું. આપ નામદાર જાણતા જ
હશે કે આખા હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાત દેશ તો કાચા સોનાની એક
ખાણ છે.”

આદશાહે પ્રત્યુ: “ગુજરાત દેશનો રાજ કોણ છે? તેનું લશ્કરો
ખળ ફેટલું છે?”

“જહાંપનાહ! ગુજરાતનો રાજ રજપૂત છે, તેનું નામ કરણ
છે, પણ તેનામાં કાંઈ શૌર્ય નથી. તેનું લશ્કર આપના લશ્કરથી ભાગ્યે

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

જ અર્ધું હશે. નામદાર! પણ તેનું તે લશ્કર નકામું જ છે, કરણુ કે લશ્કર પણ રાગ્નથી કંટાળતું બન્ય છે. ”

“ બહુ સારી વાત છે. ”

“ વળી નામદાર! કરણુની પટરાણી-જેનું નામ કમળાદેવી છે તે ઘણી પ્રેમસુરત અને નૌજવાન ચારત છે. ખરેખર, તે શાહી જનાતાને જ લાયક છે. ગુજરાતને હતવામાં નામદારને આ પણ એક વિશેષ લાભ થાય તેમ છે. ”

વિપયાસક્ત અધાઉદીન કમળાદેવીની વાત સાંભળતાં ઝખ્ખા ઉઠ્યા. ગુજરાત હતવાની તેની દષ્ટિ ઘણી જ તિવ્ર થઈ. તરત જ તેણે અલેખખાને પોતાની ફોજ તૈયાર કરવાની તાકીદ કરી અને તેમાં બિલકુલ નિષ્પ્રગતા મળે જ નહિ તેવા હેતુથી તેણે ફતેહખાની સરદારી નીચે દેવગઢ તરફ રવાના કરેલા લશ્કરને પણ પાટણુ લઈ જવાને અને હાલ તુરતમાં રામદેવ ઉપર હુલો કરવાનું મુક્તવી રાખવાને ફતેહખા ઉપર એક ફક્રા લખી રવાના કરાવ્યો.

નિમાજનો વખત થયો એટલે બાદશાહ ઉઠ્યો, અને સૌ કોઈ ઉઠ્યા. માધવ આજ્ઞા લઈને ત્યાંથી જૂરે પડ્યો. અત્યારે તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલો હર્ષ બિલકુલ સમાતો ન હતો. “ બસ, કરણુ! હવે તારું આવી રહ્યું. બાદશાહ અધાઉદીનના હાથમાં આવ્યા પછી શું તું જીવવાનો છે કે તારી રાણીને બળવી શકવાનો છે ? કરણુ ! કરણુ ! તેં મારી સ્ત્રીનું જે અપમાન કર્યું છે તેનો બદલો, બાદ રાખજે કે તને મળવાને હવે થોડી જ વાર છે. મારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધેરનો

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

સર્પ તને જરૂર દંશ દેશે અને તું તારું ગુજરાતનું રાજ્ય ખોઈ બે-સશે. મૂર્ખ રાજા ! તને એટલો પણ વિચાર ન આવ્યો કે આ બ્રાહ્મણ તારા કુકર્મનો બદલો આપ્યા સિવાય રહેશે નહિ ? ! પણ હવે, એ બંધુ શા માટે ? થશે ત્યારે એ નીચણુદિની આંખોનાં પોપચાં ઉઘાડીને સઘળું બતલાવીશ. શું હરકત છે ? દિલ્લીપતિ અલાઉદ્દીનના હાથમાં સપડાયા પછી તે દુષ્ટ ક્યાં જવાનો છે ? હે પ્રભુ ! આટલી સફળતા સાથે બીજી સફળતા પણ આપજો અને મારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલી પૈરણુદિને તૃપ્ત કરજો. ” એટલામાં ડોશીનું ઘર આવ્યું તેથી વિચારમાળા બંધ પડી.

પ્રકરણ ૮ મું.

રણ-ગમન.

લેફખાં લશ્કર તૈયાર કરવામાં ગુંથાયો. અલાઉદ્દીન બાદશાહ ગાદીએ આવ્યા પછી લડાઈ ભાગ્યે જ બે-ચાર દિવસ સૂકાતી હતી તેથી સઘળું લશ્કર લગલગ તૈયાર જ હતું. ફક્ત બે દિવસમાં સઘળી તૈયારીઓ થઈ ચૂકી. અલેફખાં બાદશાહનો હુકમ મેળવી લશ્કર સાથે ગુજરાત તરફ રવાના થયો અને માધવ પણ ગુજરાતના ભોમિયા તરીકે સાથે જ રહ્યો.

થોડાં અઢવાડિયાંમાં અલેફખાંનું લશ્કર પાટણની ભાગોળમાં

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

આવીને પડ્યું. ત્યાંથી અલેક્ષખાંચે કરણને બાદશાહી હુકમને તાણે થઈને તેની તાણેદારી કબૂલ કરવા તથા રાણી કમળાદેવીને શાહી ફૈજને હવાલે સોંપવા જણાવ્યું અને આ માગણી કબૂલ કરવાની બાબતનો વિચાર કરવા માટે તેને ત્રણ દિવસની મુદત આપવામાં આવી. આવી રીતે ત્રણ દિવસની મુદત આપવામાં અલેક્ષખાંચેનો સ્વાર્થ સમાયલો હતો. લાંબી મુસાફરીથી તેનું લશ્કર થાકી ગયું હતું તેથી તેને આશાએશ આપવાની જરૂર હતી. તેમ જ દેવગઢના રામદેવ ઉપર હલ્લો કરવાને ગયલું અને અત્યારે શાહી ફરમાનથી પાછું ફરતું લશ્કર ફત્તેહખાંની સરદારી નીચે નીકળી અલેક્ષખાંને મળવાને ગુજરાત તરફ ચાલ્યું આવતું હતું, અને તે એકાદ દિવસમાં ત્યાં આવી પહોંચવાની વજી રાખવામાં આવતી હતી. કરણને વિચાર કરવા માટે ત્રણ દિવસની મુદત આપવામાં અલેક્ષખાંનો આ પણ એક હેતુ હતો. નહિ તો ગુજરાતને જોતાં જ તેની દાઢ ચસકી હતી, અને લગઈ થાય તેમાં જ તે રાજી હતો, કે જેથી મનમાનતી લૂંટ મળે અને પોતાના પણ ખીરસા ભરાય. પણ અટકા રજપૂતો સાથે કાચે બળે લડવું અને સાપના દરમાં હાથ નાંખવો તે બન્ને બરાબર છે, એમ તે સારી પેઠે જાણતો હતો અને તેથી જ મુદતને જહાને તે વજર ફત્તેહખાંના આગમનની રાહ જોઈ બેઠો હતો.

અલેક્ષખાંનું લશ્કર પાટણને ઘેરો ઘાલી પડ્યું. શહેરમાં કોલાહલ મચી રહ્યો. શહેર બહારના આવવા-જવાના માર્ગો બંધ થઈ ગયા, તેથી વ્યાપાર-વ્યવહારમાં ખલેલ થવા લાગી. ચારે તરફ હોહોકાર મચી રહ્યો. ‘તુરકઝાઓએ શહેરને ઘેરી લીધું છે’ એવા ખબરો સાંભળતાં

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પાટણની સઘળી હિન્દુ પ્રજા ત્રાસી ગઈ. અક્ષાઉદીન દિલ્હીની પ્રજા ઉપર કેટલો કેર વર્તાવે છે તે ગુજરાતી પ્રજા સારી પેઠે જાણતી હતી, તેથી “ તુરકડાના હાથમાં પડીશું તો શું સ્થિતિ થઈ પડશે ? ” એવો ત્રાસ સૌ કોઈના હૃદયમાં પેઠો. કરણના અનર્થથી પ્રજામાં જેટલો ત્રાસ ફેલાયો હતો તેથી દસગણો ત્રાસ ફેલાયેલો અત્યારે પ્રજામાં જોવામાં આવતો હતો. સઘળી પ્રજા પોતાના ધન-માલના રક્ષણની જ ચિન્તામાં પડી હતી.

અલેક્ષાના પેંગામ કરણને મળતાં જ તેનાં નેત્રોમાંથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો. એક ક્ષત્રિયાણીને મ્લેચ્છ બાદશાહને હાથ સોંપવાની માગણીએ તેનાં શેમાંચ ઉભાં કર્યાં. તેના જાણવામાં આવી ગયું હતું કે આ ચઢાઈ કરાવનાર માધવ જ છે, છતાં પણ પોતે કરેલા અનર્થની સ્મૃતિ થવાથી તેને માધવ ઉપર ક્રોધ ન ચડ્યો, પરંતુ હૃદયમાં તેના પ્રત્યે ગુપ્ત તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. એક રજપૂત રાજા છેલ્લે આત્મ-ધાત કરીને મરે તે વાળખી હતું, પરંતુ પોતાની રાણીને મ્લેચ્છોને હાથ સોંપે તે કદિ સંભવિત હોઈ શકે નહિ. અલેક્ષાનાં સંદેશાનો તેણે ધણો સખત પ્રત્યુત્તર મોકલાવ્યો અને લશ્કર એકઠું કરવા માંડ્યું. પરંતુ અલેક્ષાં અજાણ્યો ચડી આવ્યો હતો અને તે પાટણને ઘેરો ઘાલીને જ પડ્યો હતો તેથી શહેરમાં જેટલું લશ્કર હતું તેટલું જ માત્ર લડવાના કામમાં આવી શકે તેમ હતું. બહારગામની મદદ મળે તે વાત અશક્ય જ હતી, કારણકે અલેક્ષાનાં ઘેરાને ભેદીને આવવું તે એક યમદૂતના હાથમાંથી છટકીને આવવા સરખું વિકટ કામ હતું.

કરણ જોકે રજપૂત હતો-ખરો ક્ષત્રીય હતો તદ્દપિ લશ્કર ધણું

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

થોડું હોવાથી તેનું હૃદય ભયથી ધડકતું હતું, જોકે તે બહારથી સર-
દારોને અને યોદ્ધાઓને ખરા દિલથી દિમ્ભત આપતો જણાતો હતો.
તેના હૃદયની ઉંડાણમાં પરાજયની બીતિ નિવાસ કરીને રહી હતી
અને તેથી જ્યારે જ્યારે તે એકલો પડતો ત્યારે ગમગીનીનો જવનિકા
તેના ચહેરા પર પ્રસરી ગયો જણાતો હતો.

એક વાર સ્વામીનો ચહેરો ગમગીન જનમને કમળાદેવીએ કહ્યું:
“નાથ, જો કદાચ મને આપી દેવાથી આપણું રાજ્ય ખતી શકે તેમ
છે અને હજારો લડવૈયાના જીવોનો ખત્યાવ થાય તેમ છે, તો મને તે-
મને આપી દો અને જાણી લો કે આજથી તમારી કમળા મરી ગઈ!”

કરણ એકદમ આવેશમાં આવી જઈ જોડ્યો: “કમળા! કમળા!
ક્ષત્રિયાણીના મુખમાં આ શબ્દો શોભતા નથી. શું તું એક વીરપુત્રી
નથી?! શું તું ખરી ક્ષત્રિયાણી નથી?! શું એક ક્ષત્રીય પોતે આ
જ્વિને ભારે મારીને પોતાની સ્ત્રીને એક યવનને હવાલે કરે? ના, ના.
ક્ષત્રીયના સંબંધમાં તેવું સ્વપ્ન લાવનારને પણ હું દોષિત ગણું છું!
કમળા, તેમ કદિ પણ બનવાનું નથી. તને તુરકડાઓને સોંપવા કરતાં
બહેતર છે કે આ કરણ રણશય્યામાં સૂએ, કિંવા જો તે નિર્બળ
હોય તો આત્મઘાત કરીને પોતાનો પ્રાણ કાઢી નાંખે!”

“નાથ, આપ ખરું કહો છો. કિન્તુ ત્યજેદેકં કલસ્યાર્થે એ
નીતિવચનાનુસાર જો મને આપી દેવાથી જ સર્વ આપાત દૂર થતી
હોય તો મને આપી દેવી તે જ યોગ્ય છે. તમે તે આજ્ઞાનો તો વિશ્વાસ
રાખજો કે તમને છોડીને આ કમળા દિલ્હી સુધી કદિ પણ જવતી
પહોંચવાની નથી. હા, તેઓ મારા મૃતદેહને ભણે લઈ જાય. આ

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

કમળાની કાયાને રલેચ્છનો જરા પણ સ્પર્શ થયા પછી તે કદિ ઊઘતી રહી શકશે જ નહિ. ગમે તેવી આપત્તિ આવે છતાં ક્ષત્રિયાણીઓએ પોતાનું સતીત્વ કેવી રીતે બાળવું છે તે આપ જાણો છો. સામાન્ય રજપૂત કુલવંશીઓની સ્ત્રીઓ પણ તેમના સ્વામીઓ રણમાં પડતાં શત્રુને તાણે થવા કરતાં બળી મરવું વધારે પસંદ કરતી હતી, તો પછી ગુજરાતના ક્ષત્રીય રાજાની પટ્ટરાણી પોતાની કાયાને અપવિત્ર કરવા કરતાં આત્મઘાતને જ વધારે પસંદ કરશે. નાથ ! મારા ઊવતી ચિન્તા હવે મુકી દો, અને મને તે દુષ્ટોને સાંપીને પાટણથી દૂર કાઢો. થોડા જ દિવસમાં મારા મૃત્યુના સમાચાર સાંભળો કે ન સાંભળો તોપણ સ્નાન કરી વાળજો. લશ્કર બહુ થોડું છે, અને દેશના રક્ષણને માટે ભીતિ રહે છે, તેથી હજારો ઊવોનો સંહાર ન થતાં ફક્ત મારો ઇવ જ બચ અને સાનું રક્ષણ થાય તેવી વિજ્ઞપ્તિ-આ ગરીબ કમળાની આ-હહ શું તમે નહિ સ્વીકારો ? ”

“ કમળા ! તું શાને ડરે છે ? થશે, ગુજરાતનું રક્ષણ થશે. ” કરણ તેને હિંમત આપીને બોલવા લાગ્યો : “ તું ડર ના. કરણ ઊવતો છે ત્યાં સુધી ગુજરાત તુરકડાઓને તાણે નહિ થાય. ગુજરાતનું પણ રક્ષણ થશે અને તારું પણ રક્ષણ થશે. ”

“ પણ, નાથ ! મને બહુ ભય રહે છે. ” કમળા ગભરાતી બોલી : “ મારામાં હિંમત છે. પણ મારો અંતરાત્મા તે હિંમતને અત્યારે ક-મૂલ્ય કરતો નથી. જય ઉપર મને ઘણો થોડો ભરોસો છે. મારા સ્વામીના હાથમાંથી ગુજરાત ગઈ તેવી ગુપ્ત શંકા મારા હૃદયમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે. હું ગભરાઈ જઈ છું; માટે જો મારી વિજ્ઞપ્તિ સ્વીકારો, હજાર-

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

રેના બલિદાન આપવા કરતાં માફ એકતું જ બલિદાન આપે, તો શું હરકત છે ? ”

“તારો તે ભય ખોટો છે, કમળા ! અને કદાચ તે ભય સાચો પડે, તોપણ શું ? પાટણ શહેર કરણના હાથમાંથી જાય અને તુરકડાઓ “દીન-દીન” જગાવે, તોપણ શું ? એ દુષ્ટ અલાઉદ્દીન ગુજરાત જીતવાના પોતાના હેતુમાં એક વાર સફળ થાય તોપણ શું થયું ? એકાએક આખી ગુજર્જરી ભૂમિ કદાચ મલેચ્છોના હાથમાં જાય તોપણ શું થઈ ગયું ? પરંતુ શું તેમ થવાથી એક અટંકા રજપૂત રાજા પોતાની સ્ત્રીને મલેચ્છોને હાથ સોંપી દેવાનું અપમાનભર્યું અને નિંદાપાત્ર કાર્ય કદિ કરશે ? એક વાર આખા સૈન્યનો બલ્કે ગુજરાતના સઘળા રજપૂતોને નાશ કેમ થઈ જતો નથી, પણ તેથી કદિ એક ક્ષત્રીયપુત્ર નપુંસકના સરખું કામ નહિ કરે. છેલ્લે તે પોતે આમઘાત કરીને દુનિયાના અનર્થો નહિ જોવાને માટે હમ્મેશને માટે ચાલ્યો જશે, પરંતુ પોતાના નામ ઉપર-પોતાના કૃણ ઉપર-પોતાની જાત ઉપર તે કદિ કલંકનો કાળો ચાંલો ફરાવશે નહિ. કમળા ! તું ડર નહિ. અટંકા રજપૂતોનો કદિ પરાજય થાય જ નહિ, અને ન કરે નારાયણ અને કદાચ થાય, તો હું માફ રાજ્ય ખોવાતું અને મારા હાથે તારું ગળું કાપી નાંખવાનું પસંદ કરું પણ એ મલેચ્છોના હાથમાં તને જવા તો ન દઉં !!! ” આટલું કહેતામાં કરણનો ચહેરો રક્તવર્ણમય થઈ ગયો, તેનું આખું શરીર કંપવા લાગ્યું અને આંખોમાં જેમ જ્વન ભરાયું હોય તેમ તે લાલચોળ થઈ ગઈ.

સ્વામીના આ જુરસાભર્યા શબ્દો સાંભળીને કમળા મૌન ધારી રહી.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

જે અમંગળ આલાસ તેના હૃદયમાં વારંવાર સ્ફુરાયમાન થતો હતો, તેથી શોકિત થઈને તે નીચું વદન રાખી રહી હતી.

કમળાને શોકિત જોઈને કરણે પુનઃ કહ્યું: “કમળા ! કમળા ! કેમ દિલગીર થાય છે ? પરાજયની અમંગળ શંકાને તું હૃદયમાંથી કાઢી નાંખ ! એ તુચ્છ તરકડાઓને આપણા બહાદુર રજપૂતો એક ક્ષણમાં મસળી નાંખશે.”

“દાસીને આવવાની રજા છે કે ?”

“કોણ ? જાહેન પ્રમોદા ?” કમળા વિચારનિદ્રામાંથી જાગૃત થતી બોલી.

“હા, જાહેન.” બહારથી ઉત્તર મળ્યો.

“રજા છે.” આજ્ઞા મળતાં જ એક સ્વરૂપવતી નવીન યુવતી અંદર દાખલ થઈ. તે હર્ષિત થતી હોય તેવી રીતે મુખમાંથી દરયાદર્ય સ્મિત પ્રકાશવતી બોલી: “જાહેન ! આટલી બધી ગિન્તા શું કરે છે ? ત્યાં સુધી પ્રમોદા જીવતી છે, ત્યાં સુધી તારે માત માગવાની-તારું બલિદાન આપવાની કાંઈ જરૂર નથી. પહેલાં પ્રમોદા મરશે અને ત્યાર-પછી જ કમળાનો વારો આવશે.”

“પણ, એટલે શું ? હું તેમાંનું કાંઈ સમજી શકતી નથી.”

“શું તું નથી જાણતી કે મારા નસીબમાં એક શહેનશાહબાનુ થવાનું સરખાનું છે ?”

“તું શું કહેવા માગે છે, તે હું બિલકુલ સમજતી નથી.”

“તે બેઠ હું તને પાછળથી સમજાવીશ.” એમ કહીને પ્રમોદા એકદમ બહાર ચાલી ગઈ.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

હાથથી ઉતાવળે ઉપડતાં પ્રમોદાનાં પગલાં તરફ કમળા ભારે આશ્ચર્યથી ભ્રમ રહી. પ્રમોદા આવી શું, ગઈ શું, તેણે કશું શું, તે વિષે કરણુ તેમજ કમળા વિચારમાં પડી ગયાં. એટલામાં એક સર-દારે બહારથી ખબર કહેવરાવ્યા કે—“બહાર લસકર તૈયાર થઈ રહ્યું છે.”

દાસીના શબ્દો સાંભળતાંજ કમળાદેવી ઝખડા ગઈ. “શું સંધ્યું તૈયાર થઈ ગયું ?” તેણે આશ્ચર્યથી કહ્યું.

“બહાલી !” કરણુ જરા હસીને બોલ્યા : “દુશ્મનોની સામે થવામાં તે કાંઈ વિલંબ હોય ? તું હવે શાંત થા અને લયની શંકાને તારા હૃદયમાંથી દૂર કર. હું હવે રણુદેવીને તૃપ્ત કરવા બહિં છું. તું હવે તારું શીલ સાચવી રાખજે, એ જ તારા પ્રત્યે મારા છેલ્લા શબ્દો છે. યાદ રાખવાનું છે એક વીરપત્ની પ્રાણસંરક્ષણુર્થે પણ યવનની દાસી થતી નથી.”

કમળાદેવી દિલગીર વદને માન જ ખેંચી રહી.

“કમળા ! ઉભી થા અને દિલગીરી મૂકા દે ! હું આયુધો સજવા બહિં છું અને તું મને મંગળસૂચક જયવિજયનો આશિર્વાદ આપ.”

સ્વામીની આજ્ઞાને માન આપીને કમળા સત્વર ઉભી થઈ. શોકના જ-પનિકાને થોડા વખતને માટે દૂર કર્યો અને સ્વામીને સહર્ષ આશિર્વાદ આપ્યો.

એક ક્ષણુ પણ ન રોકાતાં કરણુ ત્યાંથી સત્વર ચાલ્યો ગયો અને આયુધશાળામાં જઈ બખ્તર, ટોપ, દાલ, કવચ આદિ અંગપર ધારણુ કર્યાં. અશ્વશાળામાંથી તેજદાર અશ્વ મંગાવ્યો અને તેનાપર સવાર થઈને રાજ્યમંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“હાર-સઘળું લશ્કર તૈયાર થઇને રહ્યું હતું. પોતાના રાગના તેજસ્વી સ્વરૂપને આયુધોમાં સજ્જ થયલું જોઈને સઘળા રજપૂતોમાં શૌર્યનો આવેશ સ્ફૂર્તિ મારી રહ્યો. “જય! જય! અંબે” નો જી-રસાદાર ધ્વનિ આખા શહેરમાં ગાજી ઉઠ્યો અને અલેક્ષાના લશ્કરમાં તેનો પડઘો સંભળાયો.

પ્રકરણ ૯ મું.

પલાયન.

The hour is nigh: now hearts beat high;
Each sword is sharpen'd well;
And who dares die, who stoops to fly,
To-morrow's light shall tell.

Sir Edwald.

પ્રમો! ગુજરાતનું શું થવા બેઠું છે? જરૂર આજકાલ આ પવિત્ર ભૂમિમાં એવોજો વિજયની ગર્જના કરશે! ” એક બ્રાહ્મણ કરણના લશ્કરને લડવા જતું જોઈને નિ-આસ નાંખી બેઠ્યો. કરણે તે બોલ બરાબર સાંભળ્યા અને તેના હૃદયમાં ત્રાસ ઉત્પન્ન થયો. તેને લય લાગ્યો કે-“શું મારી પ્રાણ પણ મારો પરાજય થયેલો જૂએ છે?”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

યુદ્ધનાં વાજત્રો અને ધરકતા નેળ સાથે લશ્કર શહેર બહાર નીકળ્યું. પાટણના મજબૂત કિલ્લાનો આશ્રય છોડીને સંઘળું લશ્કર ખુલ્લા મેદાનમાં આવ્યું. અલેક્ષાને મદદ કરનાર ફોતેહખાનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું હતું અને બન્ને સરદારોનાં લશ્કરો એકઠાં થયલાં જોઈ કરણની આંખ સ્થિર રહી શકી નહિ. મુસલમાનોનું લશ્કર ઘણું મોટું હતું એટલું જ નહિ પણ તેઓ દૂરથી આવ્યા હોવા છતાં તેમની પાસે અતોલ સામગ્રી હોય તેમ જોવામાં આવતું હતું. કરણે તે સંઘળું જોઈને વિજયની આશા મૂકી દીધી. મહેલમાંથી નીકળતી વખતે તેના શરીરમાં જે શૌર્ય અને જુરસો વ્યાપી રહ્યાં હતાં તે અત્યારે બિલકુલ જોવામાં આવતાં ન હતાં. ઉત્સાહ ઉડી ગયો જણાતો હતો અને શરીર શિથિલ થઈ ગયું દેખાતું હતું. કરણ અતર્થી ડરી ગયો હતો. જોકે રોમાંચ શિથિલ થઈ ગયાં હતાં તોપણ ચહેરા તેણે તેજસ્વી ધારણ કરી રાખ્યો હતો. અંતમાં પરાજયની ભાતિની જ્વાળા બળ્યાં કરતી હતી પરંતુ મુખમાં વિજયનું સ્મિત ફરકતું દૃષ્ટિગોચર થતું હતું. રજપૂત લડવૈયાઓ દુશ્મનનું મોટું લશ્કર જોઈને ડરી ન જાય તે માટે તેણે આવો દેખાવ ધારણ કર્યો હતો. કરણે એક દૂરના તંજૂમાં પોતાના સંઘળા મુખ્ય સરદારોને બોલાવ્યા. તેમને હિંમત આપવાને તે સૌને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું:—

“મારા બહાદુર સરદારો! મ્હેંજોનું મોટું સૈન્ય જોઈને હું ત્રાસી ગયો છું. અલેક્ષા પાસે આવડું મોટું સૈન્ય હશે તેમ હું બિલકુલ માનતો ન હતો, મને આ યુદ્ધમાં વિજયની આશા ઘણી જ થોડી છે. આવે સમયે તમારે તમારી ભૂમિની ખાતર, તમારાં ઘેરાં-છોક-

પ્રભોદા યાને દિલેર દિલારામ.

રાંના સંરક્ષણની ખાતર, અને છેલ્લે તમારા રાગની ખાતર અંતસમય સૂધી લડવું પડશે. વિજય મળવો શક્ય નથી, તેથી કાંઈ લડવામાં તમારે બિલકુલ અંગ સંકોચવાનું નથી. **उद्यमेन व्याधिर्विनिन्दयति** તે પ્રમાણે ઉદ્યમવડે કદાચ જય પણ મળે! તમારે હવે મરિતક એક બાબુએ મૂકીને જ લડવાનું છે. તમારા હાથ નીચેના આપણા સઘળા સૈનિકોને કેસરિયાં કરવાનો અને જીવવાની આશા છોડી દઈને, ખૈરાં છોકરાંની ચિંતા મૂકી દઈને રણ-જંગમાં શૌર્ય બતાવવાનો હુકમ ફરમાવી દેવો. જીવવાની આશા, દુશ્મનોનું સૈન્ય જોતાં, હવે નકામી જ છે! હું હૃદયથી ડર છું પણ તે ડરો મારે લડવામાં પ્રદર્શિત કરવાનો નથી, તેમ તમારે સઘળી અમંગળ શંકાઓ દૂર કરીને માત્ર લડવાની ખાતર જ દેહ ધર્યો છે એમ માની તમારી બતને સમરાંગણમાં હોમવી. ચહેરો જરા પણ પશજયની શંકાવાળો દેખાવા દેતા નહિ! તેની અસર તમારા હાથ નીચેના આપણા સૈનિકોનાં હૃદય ઉપર બિલકુલ ન થાય તેમાં જ આપણી કીર્તિ રહેલી છે. મારા ગ્લાલા સરદારો! મારું આ તમને છેલ્લું વચન છે, કે તમે ગુજર્ની ભૂમિમાં જન્મ્યા છો તે માત્ર ભૂમિના સંરક્ષણને માટે જન્મ્યા છો, પરંતુ ત્રણ તમુની હોજરી ભરવાને આ પવિત્ર ભૂમિમાં તમે અવતાર લીધા નથી માટે અત્યારે કોઈ પણ તરેહના સંકોચ કે ભય સિવાય તમારી જન્મભૂમિને માટે લડો-જુઓ! **जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी** તયોરુદ્ધારણાર્થાય **सद्यः प्राणान् परित्यजेत्** તે નીતિવચનાનુસાર તમે તમારી જન્મ-ભૂમિને માટે તમારો પ્રાણ ત્યજો, અને જન્મભૂમિના સંરક્ષણમાં પ્રાણ ત્યજીને અમર કીર્તિ કરો! નિરાશાને વેગળી ફેંકો અને ઉત્સાહથી

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

દુશ્મનોને વીખી નાંખવાને ઉદ્યુક્ત થજો! ધ્યાનમાં રાખજો! અચારે તમે કેસરિયાં કરો છો! છેલ્લી સૂચના એ છે કે જીવવાની કે સ્ત્રી-પુત્રની આશાને બાબુએ મૂકીને મેદાનમાં ઝુકવજો!"

કરણના રાખ્દે સાંભળીને સઘળા સરદારોના હૃદયમાં શૌર્યની જ્વાળા રોરોગે પ્રસરી રહી. તેઓ સઘળાઓએ કાંઈ પણ તરેહના સંકોચ કે ભય સિવાય લડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને સૌ લશ્કરમાં ગયા. સઘળા સૈનિકોને કેસરિયાં કરવાની સૂચના આપી દીધી અને સૌને કેસરના બાહ્ય રંગ સાથે શૌર્યના આંતર રંગવડે રંગી દીધા. ચારણો અને ભાંટા સૈનિકોને દેવતાઓની ઉપમા આપીને તેમની-તેમના શૌર્યની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને શૌર્યના સખ્ત આવેશમાં બંને પક્ષો તરફના યુદ્ધ-પ્રારંભના વાવટા ચડ્યા.

યુદ્ધ શરૂ થયું. પ્રારંભમાં ફોતેહખાનું લશ્કર યુદ્ધમાં જોડાયું નહિ. અલેક્ષખાંના હાથ નીચેનું લશ્કર રજપૂતોની સાથે જંગલમાં ઉતર્યું. અલેક્ષખાંનાં માણસો કરતાં રજપૂતો સંખ્યામાં ઘણા વધારે હતા, તેથી મુસલમાન સૈનિકો ટપોટપ પડવા લાગ્યા. સઘળા રજપૂત સરદારો અને રાજા કરણ પણ આ વિજયવંત યુદ્ધ ચાલતું જોઈને ઉત્સાહમાં આવી ગયા. કરણમાં હવે ખરેખરો જુરસો આવ્યો. "મુસલમાનો ફાજુભર પણ ટકી શકવાના નથી" એવો એક વિચાર તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયો, અને પરાજયની કલ્પના કરવામાં તે મૂર્ખ હતો તેમ તેને જણાયું. તે લશ્કરમાં ફરીને સૈનિકોને ઉત્સાહ આપવા લાગ્યો અને પોતાના રાજામાં ઉત્સાહની વૃદ્ધિ જોઈને રજપૂતો પણ શૌર્યથી ગાંઝ રહ્યા. તુમુલ યુદ્ધ મચી રહ્યું. લડતા મુસલમાનો સૈનિકોની સંખ્યા વધારે ને વધારે ઘટવા

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

લાગી, તેમ તેમ રજપૂતો વધારે ને વધારે જોરમાં આવવા લાગ્યા. ફોતેહખાનું લશ્કર તુરતમાં જ ચાલી આવેલું હોવાથી અલેક્ષાંદરે તેને એકાએક યુદ્ધમાં જોડાવા દીધું ન હતું, તેમ જ ફોતેહખાંએ પણ પોતાના લશ્કરને આશાએશની જરૂરત દર્શાવી હતી. પરંતુ બ્યારે રજપૂતોનો પક્ષ વધારે સખળ દેખાવા લાગ્યો તારે છેલ્લે ફોતેહખાંના લશ્કરને જોડાવાની જરૂર પડી. અલેક્ષાંદરે લશ્કર કરતાં ફોતેહખાંનું લશ્કર વધારે મોટું હતું. બન્ને લશ્કરો એકઠાં મળતાં સૈનિકોનો એક વિશાળ સાગર હોય તેમ આભાસ થવા લાગ્યો. પોતાની સામે એકાએક એક મોટા લશ્કરને ઉભેલું જોઈને રજપૂતો ચમક્યા, પરંતુ આગળનો જુરસો હજી તેમનામાં ટકી રહ્યો હતો. તેઓ મરણિયા થઈને જ લડતા હતા અને બચવાની આશાને તેમણે દૂર ખસેડી મૂકી હતી. થોડાં એક વખત મુસલમાનોના મોટા લશ્કરની સામે પણ તેઓ ટકી શક્યા; પરંતુ મુસલમાન સૈનિકો જોરમાં આવતાં જયનો સૂર્ય તેમની તરફ નમતો જણાયો. રજપૂતો હીલા પડતા જણાયા. કરણુ હૃદયથી ઉત્સાહભંગમાં સપડાવા લાગ્યો, તોપણ મુખ ઉપર તો તેણે શૌર્યનો દેખાવ ચાલુ જ રાખ્યો હતો. યુદ્ધનાં ઉત્સાહપ્રેરક વાણીઓ વધારે જોરસભેર વાગવા લાગ્યાં, પરંતુ રજપૂતો ટપોટપ પડવા લાગ્યા અને શૌર્ય ઉત્પન્ન કરનારાં સાહિયો નકામાં થઈ પડ્યાં. ધસતાં ધસતાં બન્ને લશ્કરો નજીક આવી ગયાં હતાં. રજપૂતો મરણિયા થઈને લડતા હતા પરંતુ તેમની સંખ્યા બહુ ઘટતી જતી હતી. તાજી મદદ ક્યાંયથી પણ મળી શકે તેમ ન હતું, અને પ્રતિકૂળ નિરાશામાં વૃદ્ધિ થતી જતી હતી. મુસલમાનો જોરમાં આવી ગયા હોવાથી કેટલીકવાર

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“ અલ્લા હો અકબર ” થી યુદ્ધ-રણુને ગળાવી મૂકતા હતા અને તેના જવાબમાં રજપૂતો પણ “ જય ! જય ! અગ્ને ! ” નો પ્રતિધ્વનિ વાગતા હતા, પરંતુ તે પ્રતિધ્વનિ ઉંડા અંતરમાંથી ન કળતો જણાતો ન હતો. તમાચો મારીને મુખ લાલ રાખવા જેવો સમય આવી ગયો હતો. સરદારો સૈનિકાને ઉત્સાહ આપ્યા જતા હતા પરંતુ નિરાશાથી પૂર્ણ થઈ ગયલા હૃદય-પાત્રમાં તે ઉત્સાહ ગમે તેવું અમૃત હોવા છતાં ટકી શકતું ન હતું. થોડો વખત વ્યતીત થયો એટલે રજપૂતોની સંખ્યા ઘણી જ ઘટી ગઈ. મુસલમાન સૈનિકા પણ પ્રમાણમાં ઘટયા હતા, તો પણ તેઓની સંખ્યા હજી સારી રહેવા પામી હતી. છેલ્લે સઘળા રજપૂતો મુસલમાનો તરફ ધસ્યા અને ખન્ને લશ્કરોમાં તલવારો ખેંચાઈ. લશ્કરો સળભેળ થઈ ગયાં અને કાપાકાપી ચાલી. એટલેટીયા યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું. ઇવ ઉપર આવી રહેલા રજપૂતો જે કોઈ હાથ આવે તેને કાપવા લાગ્યા. મુસલમાનોમાં પણ તે જ પ્રકારનો જુસ્સો વ્યાપ થઈ રહ્યો.

કરણુની દૃષ્ટિ સમીપે પરાજયનો દેખાવ તરવરવા લાગ્યો. પોતાનો પરાજય થઈ ચૂક્યો એમ તે માનવા લાગ્યો. મુસલમાનોના હાથમાં જઈને તેમના હાથે ગરદન કપાવવા ફરતાં જતે મરી જવું એ તેને ઉચિત જણાયું. વળી ખીજી જ ક્ષણે વિચાર થયો કે—“ મરવું શા માટે ? ઇવતો નર ભદ્રા પામશે ! ઇવતો હોષશ તો કોઈ વાર મ્હેન્છો સાથે લડીશ અને રાજ્ય પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકીશ. ”

રણુક્ષેત્રમાંથી નાસી જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. જ્યારે તેણે તે કલ્પનાને દૃઢ કરી ત્યારે તેની આંખોમાં અશ્રુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

કહ્યું; “મારી વ્હાલી જન્મભૂમિ ! આજે હું તને ત્યજી જઈ છું ! તારું રક્ષણ કરવાને અસમર્થ—એક નપુંસક રાજા હું તને વિસારી જઈ છું ! કેવો ભયંકર વિચાર ? આટલા સૈનિકોનાં માથાં રણમાં ઝેળાવીને, તેમનાં સ્ત્રી-પુત્રોને રક્ષણતાં મૂકાવીને, રાજમહેલને સુનો મૂકીને અને વ્હાલી કબજાને એકલી મૂકીને હું મારા જીવના અગાવને માટે નારી જઈ છું ! નહિ ! નહિ ! મરવું—મરવું પણ જીવનનો દુષ્ટ લોભ રાખી કાયરતા તો પ્રદર્શિત ન કરવી ! શું હું ક્ષત્રીય નથી ? નારી જવાનો કેવો કલંકિત વિચાર હું કરું છું ? શું હું ક્ષત્રીયકુટુંબને કલંક લગાડીશ ? નહિ ! નહિ ! મરીશ—આત્મઘાત કરીને મરીશ પણ મારી જાતને કલંકિત તો નહિ કરું. મારા કુળને મેશ તો નહિ લગાડું ! ”

પુનઃ તેનામાં શૌર્ય પ્રકટયું અને જરા ટદાર થઈ છાતી કાઢી મૂંછે તાર નાંખ્યો. હૃદયમાં નવીન શૌર્યપ્રવાહ વહન કરવા લાગ્યો.

હાથી ઉપર બેસીને કરણ પુનઃ પુનઃ પોતાના સૈનિકોને ઉત્સાહ આપવા લાગ્યો; પણ મુસલમાનો સાથે ભેગાઈ ગયલા રજપૂતો ઘણા થોડા ભેવામાં આવતા હતા. મુસલમાનોના “અક્ષાહો અકબર” ના પ્રતિધ્વનિ રૂપે “જય ! જય ! અબે !” નો ઉચ્ચાર હવે સંભળાતો ન હતો. રજપૂતોનો પક્ષ તદ્દન પરાજિત થઈ ગયા સરખો જણાતો હતો.

યુદ્ધ ભેવાને સાથે આવેલી કરણની પુત્રી દેવળદેવી પણ પોતાના પિતા સાથે હાથી ઉપર જ એક બાજુ પહેરીને બેઠી હતી, તે પોતાના પક્ષને પરાજિત થતો જોઈને ગભરાવા લાગી. તેણે કહ્યું : “બાપુ ! આપણાં માણસો તો ઘટતાં જાય છે, હવે આપણે શું કરીશું ? ”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

દેવળદેવીના કોમળ અને આળસ શબ્દોએ કરુણા હૃદય ઉપર ઘણી જ ભયંકર અસર કરી. પુત્રી પ્રત્યેનું વાતસલ્ય તેના હૃદયમાં પ્રબલિત થયું અને “હું મરાઈશિ તો તે ગિયારી બાલિકાનું શું થશે ?” એ વિચાર હૃદયમાં જન્મ પામ્યો. તે મનમાં બોલ્યો: “કુમળા તો ગમે તેવી રીતે પોતાના શીલનું રક્ષણ કરશે. પરંતુ આ નાનુક પુખ્તનું શું થશે ? શું તેને—એક ઉછરતી કળીને પણ તે વળ સરખા મ્લેચ્છોને—અણવિત કાફરોને સોંપવી ?” આ વિચારના આઘાત સાથે જ તેણે રણક્ષેત્રમાંથી નારી જંવાનો પોતાનો પ્રથમનો વિચાર દઢ કર્યો. હાથીપરથી ઉતરીને એક તેજદાર અશ્વ ઉપર સવાર થઈ દેવળદેવીને સાથે લઈને ગુજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા કરણ પાટણની રણભૂમિમાંથી છેવટને માટે પલાયન કરી ગયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

અલેક્ષાનો પાટણમાં પ્રવેશ.

રણુને હાથી ઉપર ન જતાં જ રજપૂતો ગલરાયા. સરદારના પણ હોશકોશ ઉડી ગયા. કેટલાકોએ તંબૂઓમાં રાતની શોધ કરવા માંડી, પરંતુ સૌને નિષ્ફળતા મળી. મુખ્ય સરદારની આજ્ઞાથી રજપૂતોએ પોતાનો પરાજયસૂચક વાવંટો ચઢાવ્યો અને “અ-

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

લાહો અકબર" ની ગર્જના સાથે મુસલમાન સૈનિકોએ હથિયારો મૂકી દીધાં. રજપૂત સૈનિકો માંહેના કેટલાકો નાસી ગયા અને બાકીના અલેક્ષાંના કેદી બની રહ્યા. કરણ ઉપર સરદારો શાપની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા અને સમરાંગણમાંથી નાસી જવા જેવી કાયરતા દર્શાવવાને માટે તેને ફિત્કાર આપવા લાગ્યા. રણક્ષેત્રમાંથી કાયરતા બતાવીને નાસી જવાનું કે ભેંચેછોને આધીન રહેવાનું જેઓએ પસંદ ન કર્યું તેઓ માંહેમાંહે સામસામા કપાર્ક મૂચ્યા. રજપૂતાણીઓ પોતાના સ્વામીની પછવાડે બળી મરવા લાગી. કેટલાક કાયર રજપૂતો કે જેઓ ઘેર નાસી આવ્યા હતા તેઓ ઘરમાં ભરાઈ બેસ્યા અને પોતાની સ્ત્રીઓ ત વાફ-પ્રહાર સહન કરવા લાગ્યા. તે જ દહાડે હબ્બરો ઘેર કાણો મંડળ. રૂદનના કકળાટથી આખું પાટણ ગાજી રહ્યું. કોઈ દિવસ પાટણના નાગરિકોએ જેવો દેખાવ જોયો ન હતો, તેવો ભયંકર દેખાવ અત્યારે તેઓ જોવા લાગ્યા. 'મુસલમાનો શહેરમાં આવીને હવે શું કરશે?' તેવો ભય સૌ કોઈના હૃદયમાં પેઠો. કેટલાકો માનતા હતા કે- 'મુસલમાનો કામાતુર બહુ હોય છે, તેથી આપણી સ્ત્રીઓને ઉપાડી જશે.' કોઈ એમ માનતા કે- 'તેઓ તો ગુજરાતને લૂંટવાને આવ્યા છે, તેથી આખું શહેર લૂંટીને ચાલ્યા જશે.' એવી રીતે સઘળા જૂદી જૂદી કલ્પના કરવા લાગ્યા. કરણે રૂપસુંદરીનું હરણ કર્યું અને તેથી માધવે બાદશાહને ઉશ્કેરી પાટણ ઉપર ચઢાઈ કરાવી તથા ગુજરાતને મુસલમાન બાદશાહને તાબે કરાવ્યો, એવું બાણી કેટલાકો પ્રજાની દુર્દશાનું કારણ કરણને માનવા લાગ્યા, તો કોઈ દેશદ્રોહી માધવને ધિક્કાર આપવા લાગ્યા.

નાગરિકોમાં ફેલાયલા ત્રાસની વચ્ચે અલેક્ષાંએ પોતાના લશ્કર

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

સાથે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. સૈનિકા પ્રજ્ઞનાં ધન-માલ લૂંટી લેવા લાગ્યા. લૂંટનાર સિપાહીઓની સામા થવાની કોઈની પણ હિંમત ચાલતી ન હતી. સ્ત્રીઓનું પાતિવ્રત્ય સાચવવાને વિશેષ કાળજીવાળા ગુજરાતીઓ પોતાનું સઘળું ધન સિપાહીઓને સાંપી દેવા લાગ્યા અને ધનના ભોગે પણ સ્ત્રીનું શીલ સાચવવાને તેઓ વધારે આતુર હોય, તેમ જણાવવા લાગ્યા. આખું લશ્કર લૂંટના કામમાં ગુંથાયું. જેને જે કાંઈ હાથ ચડ્યું તે ઉપાડી લેવામાં જ તેમની ઇચ્છાની સમાપ્તિ થતી જણાતી હતી. તેઓએ દિલ્હીમાં ગુજરાતની જાહોજલાલીનાં બહુ વખાણુ સાંભળ્યાં હતાં, તેથી તેઓ એમ માનતા હતા કે, ગુજરાતના ગરીબમાં ગરીબ માણસ પાંચે પણ સોના-રૂપાના ઢગલે ઢગલા હોય છે, જેથી તેઓ લોકોને ડારે બતાવી મારી-ફટીને પણ જ્યાં ધન હોય ત્યાંથી કાઢી આપવા કહેતા. જે ધન બતાવવામાં આવતું ન હતું તો તેઓ લોકોને મારતા.

અલ્લેખખાને હજુ એક ઘણું મહત્વનું કામ કરવાનું હતું, તેથી સિપાહીઓની એક ટુકડી સાથે તે રાજમહેલ તરફ ગયો. ત્યાં જતાં જ તેની સઘળી આશાઓ ઉપર પાણી ફરી વળ્યું કારણકે રાજમહેલ ભડ ભડ બળતો દેખાતો હતો !

ત્યારે કર્ણુની પટ્ટરાણી કમળાદેવીએ સાંભળ્યું કે પોતાનો સ્વામી રણસેવરમાંથી નારી ગયો છે અને રજપૂતો મુસલમાન સરદાર અલ્લેખખાને આધીન થઈ ચૂક્યા છે, ત્યારે તેણે રાજમહેલમાં સઘળી રાણીઓને એકઠી કરી. તેણે યુદ્ધના શોકજનક સમાચાર સાં કોઈને કહી સંભળાવ્યા, અને હવે શું કરવું તેને લગતી સઘળી રાણીઓને તેણે પૃચ્છા કરી. વિલગ્ન કરવાનો સમય ન હતો કારણકે તેટલા સ-

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

મયમાં તો મુસલમાન લશ્કર આવી પહોંચે અને સૌ સપડાઈ જાય. સર્વાનુમતે નિશ્ચિત થયું કે મહેલને આગ લગાડીને સૌ ડાઘએ બળી મરવું. રાજમહેલની સામગ્રી પણ દુષ્ટ અલ્લાઉદ્દીનને લાથ ન જાય તેવા હેતુથી આ નિશ્ચય સૌને વાજબી લાગ્યો. ડાઘ પણ તરેહના શો-કની કે લયની લાગણી સિવાય શરી કમળાદેવીએ મહેલને જે છેડેથી આગ લગાડી. દાસ-દારીઓ મહેલને આગ લાગી જોઈને નારી ગયાં. સઘળી રાણીઓ પોતપોતાના આવાસમાં જઈ પ્રભૂ-સ્મરણ કરતી ઉભી રહી અને થોડી વારમાં આખો મહેલ અગ્નિના કરાળ મુખમાં આવી પડ્યો.

મહેલને બળતો જોઈને અલેક્ષાં નિરાશ થઈ ગયો. રાજમહેલની સઘળી સામગ્રી અને મહારાણી કમળાદેવી પણ લાથમાંથી ગયાં જાણી તેનો ચહેરો રવાન થઈ ગયો. બાદશાહ અલ્લાઉદ્દીન ગુજરાતની જાહોજલાલી સાથે કમળાદેવીનું સૌંદર્ય સાંભળીને મોહમુગ્ધ થઈ ગયો હતો, તેથી જ કમળાદેવીને દિલ્લી લઈ જવામાં ન આવે, તો બાદશાહ અલેક્ષાં ઉપર બહુ ગુસ્સે થાય તેમ હતું. તેણે આખો મહેલ છાંટી નાંખવાની આજ્ઞા કરી અને મુસલમાનો તેમ કરવા લાગ્યા. થોડી વારમાં મહેલમાંથી નીકળતા ભડકા બંધ થયા, ચેતલે થોડાંક માણસોને મહેલની અંદર દાખલ કરવામાં આવ્યાં. તેમાં તેઓએ કેટલાંક બળી ગયલાં મુઠાં સિવાય બીજું કંઈ પણ જોયું નહિ. અલેક્ષાંની નિરાશાનો પાર રહ્યો નહિ.

પડી ગયલે ચહેરે અલેક્ષાં પોતાની છાવણી તરફ પાછો ફર્યો. સિપાહીઓને લૂંટ કરતા બંધ કરવામાં આવ્યા. પ્રજામાં ફેલાયેલો ત્રાસ કાંઈક ઝાંઝો થયો.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

માધવ પોતાની પ્રિયાને પુનઃ મળ્યો. એક ખીબાને બેઠાં જ એમી પતિપત્નીના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. રૂપસુંદરીએ હર્ષના અશ્રુથી સ્વામીને સ્નાન કરાવ્યું અને પોતાનું પાતિવ્રત્ય અખંડિત જ રહ્યું છે તેમ માધવને જણાવ્યું. માધવ પોતાનો હેતુ સફળ થયો જાણી વિશેષ ખુશી થયો.

માધવ પોતાના જૂના ઘરના એક આરડામાં બેસીને પોતાના વીતકની કથા રૂપસુંદરીને કહી સંભળાવતો હતો, ત્યારે એક ખવાસ એકાએક માધવ અને રૂપસુંદરી ન્યાં બેઠાં હતાં, ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે ભોંય સંધી નીચા વળીને માધવને સલામ કરી અને બોલ્યોઃ “આપજી ! આ ગરીબ નોકર ઉપર નજર કરો !”

“કાણુ ? રામજી ? !” માધવ અજાણ્ય થતો બોલ્યો; “તું હજી જીવે છે ? કેમ આવ્યો છે ? શું કામ છે ?”

રામજી બોલ્યોઃ “સાહેબ ! આપના પુણ્ય-પ્રતાપે હજી જીવતો રહ્યો છું. પણ આપની ખરી નોકરી કરવાનો અત્યારે પ્રસંગ આવ્યો છે.”

“શું છે ?”

“પટ્ટરાણી કમળાદેવીની સરદાર અલેખામાં શોધ કરે છે, પણ ક્યાંય જણાતાં નથી, પણ મને તે ક્યાં ગયાં છે તેની ખબર છે.”

“શું કમળાદેવી નાસી ગયાં ? મહેલમાં નથી ?”

“ના, સાહેબ, મહેલને આગ લગાડીને ક્યાંક નાસી ગયાં જણાય છે. ખીજી રાણીઓ બળી ગઈ પણ તે તો નાસી ગયાં છે. પોતાને પિયર જવાને ઝાલાવાડ તરફ ગયાં છે અને અત્યારે આપણા ગામથી આઠેક કોસ દૂરના એક ગામડામાં રહ્યાં છે. જે તરત તપાસ કરાવશો

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

તો હાથ લાગશે, નહિતો છટકી જશે ! ક્ષત્રિયાણી છે, માટે સાવચેતીથી તપાસ કરાવો. મેં તો આપનું લણુ ખાધું છે, એટલે આપને ખબર આપવા આવ્યો છું.”

“ સાબાશ છે, રામજી ! બહુ સાફ કયું. હું હમણાં અલેખાનાં પાસે જઈશું અને તે દુધાને હાથ કરાવું છું. માફ પૈર હું છોડવાનો નથી. ”

“ ખરું કહોછો, બાપજી ! રૂપકુંદરીયા માટે કરણુ રાત્રે કાંઈ થોડો અનર્થ ગુજર્યો છે ? તો તેની રાણીને પણ બાદશાહને હસ્તક પહોંચાડી પૈર લેવું જ જોઈએ. એક ફતરું પણ પૈર લેવાને ચૂકવું નથી, તો માણસજાત તો કેમ ચૂકે ? થાય તેવા થઈએ, તો જ ગામ વચ્ચે રહીએ ? ”

“ સાચું છે, રામજી ! તું તારે જાત અને હું તને તારી બાત-મીને માટે જરૂર ધનામ અપાવીશ. ”

“ વાર, બાપજી ! ધનામની આશાએ જ આટલું કામ કયું છે. આપનું લણુ હજી મારી દાદમાં છે. ”

રામજી ગયો એટલે માધવ ઉડીને તરત જ અલેખાનાં તાંબુ-એ ગયો. સઘળી બાતમી તેને ગુપ્ત રીતે કરી સંભળાવી. નિરાશ થયલા અલેખાને આ ખબર મળતાં તે ઘણો જ ખુશી થઈ ગયો અને માધવની બાતુરી માટે તેનાં વખાણુ કરવા લાગ્યો. બાદશાહ પાસેથી ગુજરાતની સખાગીરી અપાવવાનું પણ વચન આપ્યું. માધવ પોતાનો હેતુ સમ્પૂર્ણ રીતે પ્રલીખત થયેલો માની ખુશી થવા લાગ્યો.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

માધવનું ખૂન.

કાશમાં સઘળે વાદળાં પથરાઈ ગયાં હતાં. કોઈ કોઈ વાર ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો અને પુનઃ અંધ થઈ જતો હતો. ચન્દ્રમા વાદળાંના આવરણ નીચે દબાઈ ગયો હતો. તારાઓ પણ બિલકુલ દર્શન આપતા ન હતા. અત્યારે પાટણ નગરનો દેખાવ ઘણો જ ભયંકર માલમ પડે છે. અંધકારમાં દૂબી ગયલા શહેરના માર્ગ ઉપર વરસાદનાં ફોરોના અવાજ સિવાય કાંઈ શ્રવણગોચર થતું નથી. મધ્યરાત્રિને વખતે રમશાનમાં બળી ગયલાં મુડદાંના ધગધગતો અગ્નિ જેવો ભયંકર દેખાવ આપે, તેવો જ ભયંકર દેખાવ અત્યારે પાટણનો જેવામાં આવે છે. જે નાગરિકો આજ દિવસ સુધી પુષ્પશય્યામાં શયન કરતા હતા, તેઓ અત્યારે માર્ગમાં રખડતા ભિખારી બન્યા છે. ગઈ કાલે જે રાજમહેલ ફરણુની રાણીઓથી અને અનેક પરિજનોથી ભરપૂર દેખાતો હતો તે અત્યારે બળીને ખાક થઈ ગયલો નજરે પડે છે. રાજમહેલના દરવાજા આગળ રજપૂત સિપાહીઓ પહેરો ભરતા હતા ત્યાં આગળ અત્યારે મુસલમાન સિપાહીઓનું થાણું ગેઠલું જેવામાં આવે છે. શહેરના લોકો નિર્ભય થઈને સૂતા, તેઓ અત્યારે ભયથી પોતપોતાનાં ઘરોનાં બારણાં વાસી પોતાના બાકી રહેલા ધનમાલનું સંરક્ષણ કરવામાં ગુંથાયલા જાણાય છે.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

રાત્રિના એકનો અમલ ચાલતો હતો. સઘળું નીરવ હતું. અચાને રાજમહેલની નજીકમાં આવેલા એક નાના ઘરના આગળમાંથી એક કાળી આકૃતિ બહાર આવી. વિજળી અને ગડગડાટ બંધ હતાં તેથી તે આકૃતિ જરા પણ દેખાયા સિવાય એકાએક અંધારામાં મળી ગઈ. તેની પાછળ એક પુરૂષ એક મેલા શનસમાં કાઠિયામાં બળતો ઝીણા દીવો લઈ બહાર આવ્યો. તરત જ એક પવનના સપાટા સાથે દીવો જુઝાઈ ગયો.

“લ્યો, દીવો તો જુઝાઈ ગયો ! ફરીથી ફરી લાવું ?” દીવો લાવનાર સખસ બોલ્યો.

“ના, ના, રામજી ! હવે તું જા. દીવાની શું જરૂર છે? અંધારું છે, તો પણ મને માર્ગ સ્પષ્ટ શકશે.”

“પણ આ વરસાદમાં તમે ક્યાં રૂબાં ખાશો ? ક્યાંક ઝેરી જનનવરો પડ્યાં હોય. અને વળી ત્યાં જવાનો માર્ગ ગલીકુંડીમાં થઈને જાય છે.” રામજી જરા ઉતાવળે બોલ્યો.

“તું ધીમે ધીમે જાલ. રામજી ! ઝેરી જનનવરોનો હવે શું ભય છે ? શું તું નથી જાણતો કે હવે આ દેહ જરા પણ કામનો નથી !”

“ખરું કહો છો. તુરકડાઓ છૂટ્યા ત્યારથી આપણે શવતા મૂઝ્યા સરખા જ છીએ.”

“ત્યારે હવે તું પાછો જા. દીવો હશે અને વળી પેહરેગીરિ જાગતા હશે, તો નકામાં પકડાઈ જઈશું અને સઘળી બાજુ બગડશે. માર્ગ મેં જોયો છે, માટે હરકત નહિ. તું પાછો જ વળ.”

“બસ ? પણ પાછાં અહીં આવશો કે નહિ ?”

“જેવો સમય. ઘણુંકરીને તો આવીશ.”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પેલી કાળી આકૃતિએ ચાલવા માંડ્યું, એટલે રામજી આંધો:
“ત્યો, હવે હું જઈ છું, પણ કામ સાવચેતીથી કરજો હો ? થાણું
જનખમનું કામ છે.”

“હરકત નહિ.”

રામજી પાછો વળ્યો અને ઘરમાં જઈ તેણે દાર ધંધાધણ બંધ
કરી દીધાં.

અપરિચિત કાળી આકૃતિ ધીમે ધીમે ચાલવા લાગી. માર્ગ ગલી-
કુંચીયાળો હોવાથી પહેરેગીરની અડચણ નડી નહિ, તેમ જ રસ્તે કોઈ
માણસ પણ સામું મળ્યું નહિ. માર્ગે ચાલતાં કેટલાંક ઘરોમાં ધીમી
ધીમી ગરબડ સાંભળવામાં આવતી હતી અને ઝીણા ઝીણા દીવા બળતા
દૃષ્ટિગોચર થતા હતા. કેટલાક ઘરોમાં, દિવસે લૂંટ ચલાવતાં મુસલમા-
નોનો માર ખાવાથી દર્દી બનેલા માણસો બિછાનામાં પડ્યા પડ્યા
બ્રૂમો પાડતા સંભળાતા હતા. એક ઘરમાં ધીમી ધીમી વાતચિત સંભ-
ળાતી હતી તેથી એકાએક પેલી કાળી આકૃતિ ત્યાં અટકી અને કાન
સરવા કરી સાંભળવા લાગી:

“ત્યારે, ગુજરાતની પરતાવતાનું કારણ તમે કાને, ગણો છો ?
માધવને કે રાજા કરણને ?”

“સ્પષ્ટ રીતે માધવને જ !”

“કેવી રીતે ? હું માનું છું કે આમાં સઘળો દોષ કરણનો છે,
અથવા તો કરણની દુટ મનોવ્રત્તિનો છે. મૂલંનાસ્તિકુતઃશાસ્ત્રા ? મળ
જ ન હોય, તો ડાળ-પાંદડાંનો સંભવ પણ ક્યાંથી રાખી શકાય ?
કરણે રૂપચુંદરીનું હરણ કરીને કૌવચનું ખીજ વાળ્યું, તો તેનાં ફળ

પ્રભોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પણુ તેણે ભોગવવાં જ નેમથી અને રાજના કર્મનો ભાગ પ્રગળને પણ મળે. ને કરણે એ અનર્થ ન કર્યો હોત, તો કાંઈ આમ થાત? મને તો સ્પષ્ટ રીતે કરણનો જ દોષ જણાઈ આવે છે. ”

“ તારી ચૂક છે. કરણે દોષ કર્યો એ વાત ખરી છે, માધવનું મન દુઃખાય તે વાત પણ ખરી છે, અને માધવ પૈર વાળવાને પ્રયાસ કરે તેમાં પણ તે દોષિત નથી; પરંતુ તેણે જે પ્રયાસ આદર્યો તે કુમાર્ગે છે. રાજ કરણ ઉપર પૈર વાળવાનો શું એક જ માર્ગ હતો? ગુજરાત મ્લેચ્છોને સ્વાધીન કરવાથી જ શું તેનું પૈર વળે તેમ હતું અને ખીજું કાંઈ સહીસલામતીભર્યો માર્ગ ન હતો? પરંતુ તેણે દેશદ્રોહ કર્યો છે. પ્રગળજનના ધિક્કારને પાત્ર તે થઈ ચૂક્યો છે. જેમનાં છોકરાં મુસલમાનોની લૂંટથી દીન-લાચાર બની ગયાં હશે તેમને શાપ દેવાની વસ્તુ માત્ર માધવ જ છે. ને ‘માધવે ધાર્યું’ હોત તો ખીજા કોઈ રજપૂત રાજને ઉચ્છેદન અને મ્લેચ્છોથી ગુજરાતને આટલું સહન કરવું પડ્યું છે અને ભવિષ્યમાં કરવું પડશે, નેટલું ખીજા રજપૂત રાજ્યથી સહન કરવું પડત નહિ. બોલ, ત્યારે ગુજરાતની પરતંવતા લાવવામાં કારણભૂત કોણ? કરણ કે માધવ? ”

“ તમારા કહેવા પ્રમાણે તો માધવ જ દોષિત છે, અને મને પણ હવે સત્ય સમજાયું. આલણભાઈએ ને દેશનો ઉદ્ધાર કરી દીધો હોત, તો પછી ખીજા શું જરૂર હતી? મને તો લાગે છે કે માધવે આ દેશદ્રોહ કર્યો છે, તેનું કળ પ્રભુ તેને જરૂર આપશે. ”

“ આપશે જ. હાલની પાટણની પ્રગળ જ તેને શાપ દે છે, એટ-

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

હું જ નહિ પણ ભવિષ્યમાં આખી ગુજરાતની પ્રજા પોતાની પરતગ્ર-
તાને માટે તેને ગાજો આપશે ! કેવો દુઃખજી ? ! તે જાણતો હતો કે
અધાઉદીન આવો કર છે, તો પણ તે મૂર્ખને તે જ મળ્યો ! લક્ષ્મી-
શંકર ! કાંઈ શોક કરવા જેવું નથી ! ગુજરાતની દશા જ ઉતરતી છે,
નહિતો માધવને દુર્લુદિ સજ્જત નહિ, ગુજરાત પારકા હાથમાં પડત
નહિ, પ્રજાને હેરાન થવું પડત નહિ, અને મહારાણી કમળાદેવીનું સ-
તીત્વ ભક્ષ થવા વખત આવત નહિ ! ”

“ શું બોલો છો ગુરુ ? કમળાદેવી તો રાજમહેલમાં બળી ગયાં
છે અને તેમનું સતીત્વ કેવી રીતે ભક્ષ થયું ? ”

“ ભાઈ ! એ વળી એક ખીજ જ વાત છે ! ખીજ રાણીએ
રાજમહેલમાં બળી મર્યા પણ એવી વાત બહાર આવી છે કે કમળાદેવી
તો મહેલમાંથી નાસી ગયાં છે અને થોડેક દૂર આવેલા એક ગામડામાં
જઈને રહ્યાં છે. એક ખીજ રાજનું લૂણ ખાતને ઉછરેલા નિમકહરામ
ખવાસે આ ખાતમાં માધવને આપી અને માધવે અલેક્ષાને કહ્યું.
અલેક્ષા સાંજનો એક લશ્કર સાથે મહારાણીને કબજે કરવા તે ગા-
મડા તરફ ગયો છે. એ મલેરોના હાથમાંથી કમળાદેવી કદિ છટકી
શકવાનાં નથી, અને જરૂર માનજે કે તેમનું સતીત્વ ભક્ષ થઈ ચૂક્યું ! ”

“ પ્રભુ ! પ્રભુ ! હદ થઈ હવે તો. કાંઈક કૃપા કર ! ” એક
નિઃશ્વાસ સાથે આ સંવાદ બંધ થયો અને એક ખૂણામાં લપાઈને
ઉભેલી પેલી કાળી આકૃતિ બહાર નીકળી. તે આકૃતિના હૃદયમાં વિ-
ચાર-તરંગો ઉડવા લાગ્યાં ; “ બસ, ગુજરાતને પરતગ્રતામાં સપડાવનાર
અને પાટણના રાજ્યનું છેદન-ભેદન કરાવનાર એ દુષ્ટ માધવ જ છે.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

કરણુ રાજા ! તારા કરતાં માધવ વધારે દોષિત છે, એમ પાટણની પ્રજા કબૂલ કરે છે—ન્યાય કરે છે ! એ દુષ્ટ, દેશદ્રોહી અને રાજદ્રોહી માધવને તેના અપકૃત્યને બદલે શું ન મળવો ભ્રષ્ટ્ર ? મળશે ! મળશે ! હરામી માધવ ! આજે જ તેનો બદલો તને મળશે ! તારા સરખા દેશદ્રોહીઓની ગુજરાતને જરૂર નથી. તારો તો નાશ કરવો જ ઘટે છે. તને મારવાથી શ્રદ્ધાહત્યા લાગવાની નથી, કારણકે તું હવે શ્રદ્ધાહીન રહ્યો નથી, પણ એક ચાંગલ થયો છે. તારો નાશ કરવાથી, જેમ તેં કરણનું વૈર વાળ્યું તેમ હવે તારું વૈર વળશે ! હીક છે ! હીક છે ! ”

તે આકૃતિએ આલ્યાં જ કર્યું. માધવનું ઘર આવતાં તે થોભી અને આસપાસ નજર કરવા લાગી. દરવાજે એક મુસલમાન પેહેરેગીર ચોટલા ઉપર થાકી-પાકીને સ્થૂં ગયલો નજરે પડતો હતો. ચોટલામાં એક ફાનસ બળતું હતું પણ દીવડને મોગરો વળવાથી પ્રકાશ નહિ જોવો પડતો હતો. તે આકૃતિએ દરવાજેથી પ્રવેશ કરવાનું ઉચિત માન્યું નહિ. ઘરની પછવાડેના ભાગમાં એક બારી ઉઘાડી પડી હતી તે તેની નજરે ચડી આવી.

આત્યારે માધવ પોતાના આરામગૃહમાં એક પલંગ ઉપર સૂતો છે. પાસેના બીજા પલંગમાં રૂપસુંદરી ભરનિદ્રામાં પડી છે. બન્ને આજે જ સુખની નિદ્રા લેવાને ભાગ્યશાળી થયાં હતાં. આરામમાં એક ઝાંખો દીવો બળ્યાં કરે છે. નિદ્રામાં પણ માધવ વૈર વાળવાની ધૂનમાં જ લાગી રહ્યો જણાય છે. ઘડી ઘડીમાં કીનાની જ વાતની ઝંખના તે કર્યાં કરે છે. તે ઉંઘમાં જ બોલવા લાગ્યો:—

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“ ક્રિયા તુમને જયસા, કરે મૈય લી વયસા;

“ મસલ હય કે બન જય જયસેકો તયસા!”

વળી જરા નિદ્રામાં નસકોરાંના પાંચ-સાત ધસધસાટ સંભળવામાં આવ્યા. પેલી કાળી આકૃતિએ આરીવાટે આરગમાં પ્રવેશ કર્યો. પુનઃ માધવ નિદ્રામાં જ યોલવા લાગ્યો:—

“ યાદ રાખજે, કરણુ ! મારી સ્ત્રીનું દરણુ કરી તેં મને જે અપમાન કર્યું છે, તેનો બદલો હું તારી રાણીને એક મ્લેચ્છની આરત બનાવીને જ વાળીશ. હું તારું વૈર વાળવાનું કદિ ચૂકવાનો નથી. ”

માધવે નિદ્રામાં ને નિદ્રામાં પાસું બદલ્યું અને જાણે નિદ્રામાં પણ કાંઈ ભારે પરાક્રમ કરતો હોય તેવી રીતે તેના શરીરમાં અવનવો જુરસો દાખલ થતો હોય તેમ જણાયું. વળી તે બોલ્યો:

“ હવે ગુજરાતની સૂબાગીરી મારા જ હાથમાં આવશે. કરણુ ! તું મરી ગયો નહિ હોય, અને કદાચ નારી ગયો હશે, તો પણ શું ? શું હું તને પકડ્યા સિવાય રહીશ ? ”

આ શબ્દો તેના મુખમાંથી પૂરેપૂરા નીકળ્યા કે તરત જ પેલી કાળી આકૃતિ માધવની છાતી ઉપર ચડી બેઠી. માધવ ચમકીને એકાએક જાગી ઊઠ્યો.

“ વાળ, અપમાનનો બદલો વાળ ! તું નિમકદરામ ! પણ યાદ રાખજે કે જે સ્ત્રી પોતાનું શીલ જાળવવાની દૃઢ ઇચ્છા રાખે છે તેનું શીલ તોડવાને પરમાત્મા પણ શક્તિમાન નથી ! સમજ્યો દુષ્ટ ? ! ” આરગમાં દાખલ થએલ તે આકૃતિએ કહ્યું.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“ કાણુ છે એ ? ” દબાર્દ ગચ્ચેલ કંઈ અને ધ્રુજતે શરીરે
માધવ બોલ્યો.

“ તારું મોત ! દુષ્ટ માધવ ? ગુજરાતને પરતંવતાની બેડીમાં
સપડાવનાર દુષ્ટનું મૃત કરવા આવનાર ! નિમકલરામ ! ભલુ લે હવે
તારા પરમેશ્વરને ! ”

“ કાણુ ? મહારાણી કમળાદેવી ? ”

“ હા, દુષ્ટ માધવ ! હું તે જ કમળાદેવી કે જેને તું એક સુ-
સલમાનની ચોરત બનાવવા ઇચ્છા રાખે છે. અને હું તે જ કમળાદેવી
છું કે જે તને તારા દુષ્ટ કૃત્યનો બદલો આપવા આવી છું. ” કમ-
ળાદેવીએ માધવ સામે ખંજર ઉગામ્યું.

“ બસ, મહારાણી ! મેં ગુજરાતનો મોટો અપરાધ કર્યો છે.
પણ હવે મને માફ કરો ! મને જીવનદાન અર્પો ! હું તમારો
ગુનામ છું ! ”

“ દુષ્ટ ? શું તું ક્ષમા ચાચે છે ? તને-કૃપાત્રને હું ક્ષમાદાન
કરું ? જા, જા, હરામી ! તારા સરખા નીચને તો યોગ્ય બદલો આપ-
વો તે જ ઉચિત છે. લે દુષ્ટ ! તેનો બદલો ! ”

તરત જ કમળાદેવીએ માધવના હૃદયમાં જોરથી ખંજર ફેલાવી
દીધું અને માધવે ભયની એક ઝીણી કાકાચારી પાડી. કાળા હૃદયની
કાકાચારી કાળા અંધારામાં જ મળી ગઈ.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

માના પટેલને ઘેર.

ટણ શહેરથી સાત-આઠ કોસ દૂર આવેલા ગામડા-
ની પ્રજાના એક મુખી તરીકે યોગજાતા માના
પટેલ આજે પોતાના ઘરની ખડકીની બહાર પાંચ-
સાત ખાટલા ઢગાવી ભજન સાંભળતા બેઠા છે.
હાથમાં એક લાંબી નળીનો હુકો ગડુકડુ ગડુકડુ અવાજ
કરી રહ્યા છે. એક ખાટલા ઉપર માના પટેલ એક જાળાઈ નંખાવીને
બેઠા છે અને બીજા ખાટલા ઉપર યજમાનને ત્યાં માગવા આવેલા
ત્રહીવંચા બારોટ બેઠા છે. એક સાધુ અને સાધ્વી હાથમાં તંબૂરો લ-
ઈને ભજન ગાય છે. આસપાસ ગામનાં કેટલાક પુરૂષો અને છોકરાં
પણ ભજનનો આસ્વાદ લેવાને એકઠા થયેલા જોવામાં આવે છે.

ભજનની ધૂત ખરેખરી મચી રહી હતી એટલામાં એક તરૂણ
ઘોડેસ્વાર તે ટોળાની સમક્ષ આવીને ઉભો અને બોલ્યો: “આ ગામના
પટેલ ટોળા છે?”

“કેમ હાથેર? કયે ગામ રહેવું? પટેલ તો હું છું, કાંઈ કામ
છે?” માના પટેલે જવાબ આપ્યો.

“ખાટણના રાજ્ય સંઘનથી તમારી સાથે થોડું એક કામ છે,
અને તે તમને ગ્રામ રીતે કહેવાનું છે.” તરૂણ સ્વારે જવાબ આપ્યો.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પટેલ તો આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. “રાજા કરણુ જીવાને માફ શું કામ પડ્યું હશે? પાટણના રાજ્ય સંબંધી મારી સાથે કામ છે એટલે શું? કીક છે, સાંભળીએ તો ખરા!” એમ વિચારી બધા રાવણાને બહાર જ રાખીને પટેલ ઉભા થયા અને દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં કહ્યું: “આવો, હાંકાર! ઘરમાં આવો.”

સ્વાર ઘેડા ઉપરથી ઉતરીને પટેલની પાછળ પાછળ ગયો. પટેલ પરશાળમાં ઉભા રહ્યા અને પેલાને પૂછ્યું: “શું કામ છે?”

“તે તમને અહીં કહી શકાય તેમ નથી. તમારા ઘરના તફાત એકાંત ભાગમાં જ કહેવાય તેમ છે.”

તરણુ સ્વારના આ શબ્દો સાંભળીને પટેલ વિશેષ આશ્ચર્યચક્રિત અહેરો કરીને બોલ્યા: “ત્યારે, આવો મેડા ઉપર.”

બન્ને જણુ મેડા ઉપર ગયા. સઘળે અંધાર થઈ ગયું હતું, તેથી પટેલે એક દાડીઆમાં દીવો કર્યો. પટેલની એક છોકરી “દાણુ મેમાન છે?” તે બાળુવાને પાછળ પાછળ આવી હતી તેને પટેલે ધમકાવીને કાઢી મૂકી અને એક ગોઢકું પાથરીને બન્ને જણુ બેઠા.

“બોલો, હાંકાર! રાજા કરણુનો શું સંદેશો છે? હું બાહુબુદ્ધે અલેખમાં પાટણ ઉપર ચઢી આવ્યો છે, તેથી અત્યારે રાજાજી મોટી મુશ્કેલીમાં હશે અને તેને લગતો જ કાંઈક સંદેશો કહેવાને તમને અહીં મોકલ્યા હશે.” પટેલે અનુમાન કરીને કહ્યું.

“ના, પટેલ, તેમાંનું કાંઈ એ નથી.”

“ત્યારે શું છે?”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“હું તમને જે કાંઈ કહું તે તમે ગુપ્ત રાખી શકશો ?”

“હા જરૂર. રાગ્ન કરણુ બધુંએ જાણે છે. ગમે તેવો વખત આવે, તોએ શું થયું ?” મહારાગ્ન કરણુની પ્રગ્ન કદિ એવડા થઈ નથી અને થવાની નથી. એવડાદારીનો ઉતાર તો માધવના હૃદયને ઝાંખો છે.”

“ત્યારે સાંભળો, તમે મને ઓળખાઓ ?”

“ના. હું ધાઈ છું કે તમે રાગ્ન કરણુની તહેનાતમાં રહેનારા કાંઈ રજપૂત હાંકર હશે.”

“ના, તેમ નથી.” એમ કહીને પેલા સ્વારે માથે બાંધેલા ફેંટા કાઢી નાંખ્યો અને શરીર પરની ટુંકી બંડી ઉતારી નાંખી.

આશ્ચર્યચકિત થતા પટેલે કહ્યું : “અહો હો ! તમે તો કોઈ ખાચડી સરખા દેખાઓ છો ને ?”

“હું મહારાગ્ન કરણુની પટ્ટરાણી કમળાદેવી જ છું.”

“અહો હો હો ! માતાજી ! તમે મારે ત્યાં ક્યાંથી ?” માઈ ઘર તમે આજે પાવન કર્યું !” એમ બોલતો પટેલ બે હાથ જોડી માથું નમાવી પગે લાગવા મંડી ગયો. કમળાદેવી તેને તેમ કરતાં અટકાવીને બોલી :

“પટેલ ! અત્યારે વિવેક સાચવવાનો વખત નથી. મહારાગ્ન કરણુ યુદ્ધમાંથી નારી ગયા છે. બીજી રાણીઓ રાજમહેલને આગ લગાડીને બળી મૂકે છે અને હું બચી નીકળી છું. અત્યારે પાટણના બેઠા હાલ છે, અને થોડા વખતમાં આખા ગુજરાતના હાલ પણ તેવા જ થશે. મુસલમાનો પાટણમાં દેર વર્તીવી રહ્યા છે.”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“ અરરર ! મહારાજન કરણુ આવી દશામાં આવી પડ્યા છે ? હાય, હાય ! ત્યારે તો તુરકડા છુટ્યા, એમ કે ? હે પ્રભુ ! ગુજરાતનું ગુજરાતપણું સાચવજે ! ”

“ પટેલ ! હવે તમને એટલી સૂચના કરવાની છે કે ગામમાં કોઈ તમને મારા અબર પૂછે તો તમારે ખરેખરા અબર ન આપવા; કારણકે બાદશાહનાં માણસો મારી પાછળ મને શોધવાને લમે છે. બાદશાહનું કોઈ માણસ ગામમાં આવે તો મને ગુપ્ત રીતે અબર આપજે. ”

“ અરે, શિવ શિવ કરો ! એ વાત તે બહાર પડે ? તુરકડાના હાથમાં તમને જ્યાં દબાવે તો અમારું માથું ન જાય ? આ વાત તો અહીં ને અહીં દાટી દીધી જણો. ”

“ બહુ સારું, ત્યારે હવે તમે જાણો. આ ચોરો બંધ રાખવો પડશે. ”

“ પણ માતાજી ! આપને માટે કાંઈ આવતું...”

“ ના, હાલ તો મને આવતી ઇચ્છા નથી. હું અહીં કાંઈ મેમાનની રીતિથી વર્તીશ નહિ. જ્યારે મને આવતી ઇચ્છા થશે, ત્યારે હું મારી મેજે જ માગી લઉંશ. ”

“ વાર, હવે તમે નિર્ભય રહેજો. કોઈને તમારી ખીજાણ પડવાની નથી. ” એમ કહી પટેલ પાછા ખડકી બહાર આવીને બેઠા. સૌ કોઈ પૂછવા લાગ્યા કે, “ પટેલ, શું હતું ? ” પણ પટેલે સાને ઉઘાવનારો જ જવાબ આપ્યો અને પુનઃ લજ્જન શરૂ થયાં.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ભજનનો જલસો રાત્રિના દસેક વાગ્યા સુધી ચાલુ રહ્યો અને પછી સૌ કોઈ વેરાયા. બારોડને માટે પરશાળમાં બિછાનાં કરી રાખવામાં આવ્યાં હતાં ત્યાં તેઓ સૂતા. પટેલ પાછા કમળાદેવી પાસે આવ્યા અને પૂછ્યું: “કાંઈ જોઈએ છે, માતાજી?”

“ના, કાંઈ જોઈતું નથી. મુસલમાનો અહીં આવે તો મને ખબર આપજો.”

“વાર” કહીને ચોરડાનાં દાર વારી દીધાં. બહાર તાણું લગાવ્યું અને સૌની જેમ પટેલ પણ નિદ્રાદેવીને આધીન થયા.

* * * *

ભયંકર પવનના સપાટા ગાજી રહ્યા હતા. મધ્યરાત્રિ વ્યતીત થઈ ગઈ હતી. મેઘ આકાશમાં ચઢી આવ્યો હતો અને ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. વાદળામાં ધૂપાયલા ચંદ્રની આસપાસ જળ-બિંબનો મોટો ગોળો મેઘાવૃત્ત આકાશની રુદ્ધંતામિશ્રિત ભયંકરતા વધારી રહ્યો હતો. અત્યારે ગામમાં સધળે શાંતિ વ્યાપી રહી હતી. ગામની ભાગોળે બોલતાં તમરાંનો એકત્ર નાદ ગામમાં સાંભળાતો હતો, તે સિવાય બીજો કોઈ અવાજ શ્રવણગોચર થતો ન હતો.

એકાએક ગામના ઝાંપામાં ગરબડ મચી રહેલી સાંભળવામાં આવી. માધવે આપેલી ખબર ઉપરથી અલેક્ષ્યાં એક નાના લશ્કરને સાથે લઈને મહારાણી કમળાદેવીને પકડવાને જ આ ગામ તરફ આવ્યો હતો. સાંજે પાટણથી નીકળીને લગભગ મધ્યરાત્રિને સમયે તે અહીં પહોંચ્યો હતો. ગામના પગીઆએ લશ્કરને ગામમાં પેસવા દીધું નહિ.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

અને “ તમે શા માટે અહીં આવ્યા છો ? ” તેમ સૌ કોઈ પૂછવા લાગ્યા.

અલેક્ષાંચિ જવાબ આપ્યો: “ તમે સાંભળો. ગુજરાત દેશ બાદશાહ અલાઉદ્દીનને તાબે થઈ ગયો છે, કારણકે રાજા કરણ સાથેના હુદમાં બાદશાહી લશ્કરનો વિજય થઈ ચૂક્યો છે. તમે પણ હવે બાદશાહ અલાઉદ્દીનની રૈયત છો. પરંતુ અમે તો એક ખીજા કામ માટે જ આવ્યા છીએ. રાજા કરણની રાણી કમળાદેવી આ ગામમાં આવેલ છે તે તમે અમને સત્વર સ્વાધીન કરી દો. બાદશાહનું તેવું ફરમાન છે, અને જો તમે તે ફરમાન માન્ય રાખશો નહિ, તો અમારા લશ્કરને તમારી ઉપર હલ્લા કરવાની જરૂર પડશે. ”

જોતજોતામાં અલેક્ષાંચિ અને મુસલમાન સિપાહીઓને જોવાને મધ્યરાત્રિને સમયે પણ ગામના લોક એકઠા થઈ ગયા. એક વૃદ્ધ પગીએ સૌની અગાડી આવીને અલેક્ષાંચિને જવાબ આપ્યો કે—“ કમળાદેવી કેવી ? અહીં તો કોઈ આવ્યું નથી ! ”

“ પણ અમને ચોક્કસ ખબર મળી છે કે અહીં તે આવીને રહેલ છે. અમને દરેક ઘર તપાસવાની જરૂર પડશે. ”

અહીંના પટેલિયા તમને—તુરકડાને ઘર તપાસવા દેશે કેમ ? ”

આમ રકઝક ચાલતી હતી તેવામાં એક પગીએ દોડતા જઈને માના પટેલને ખબર આપી કે—“ તુરકડા મહારાણી કમળાદેવીને પકડવાને આપણા ગામ ઉપર લશ્કર લઈને આવેલા છે. ”

આ ખબર સાંભળીને પટેલ જહાવરા ખની ગયા, તોપણ તેણે

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ધીરજ રાખી અને મુસલમાનો આવી પહોંચ્યાના બપોર કમળાદેવીને આપ્યા.

કમળાદેવીએ કહ્યું: “તેઓ આવ્યા કે?”

“હા માતાજી! આવ્યા, પણ તમે ગભરાશો નહિ. અમે તમારે માટે લડીને પ્રાણ આપીશું પણ તમને તે દુરકડાના હાથમાં જવા દેશું નહિ. તમે તમારે અડી નિર્ભયપણે બેસી રહેજો.” એમ કહી પટેલ ઉઠવા લાગ્યા, પણ કમળાદેવી તેને રોકીને કહ્યું:—

“પટેલ, પણ મારા બાતર તમારે શા માટે પ્રાણ બોલો જોઈએ? તે રોયા દુરકડા બહુ જીંડા છે. તમારા આખા ગામને ત્રાણ પોકરાવશે અને જુલમ કરવામાં જરા પણ ન્યૂનતા રાખશે નહિ.”

“પણ તેથી શું થયું? શું અમે તમને તે દુશ્મનજોરોના હાથમાં જવા દેશું? માતાજી! હજી તો અમારી છાતીમાં મહારાજા કરણના અન્નના આડકાર આવે છે. આખું ગામ કેમ નથી મરી જતું પણ અમે અમારી ફરજ તો બજાવીશું. એ દુરકડાને ગામમાં પેસવા દેશું નહિ.”

“પટેલ! પણ એ કાંઈ કરવાની જરૂર નથી. તમે તમારે જાઓ, અને અલેખાને કહો કે—“કમળાદેવી મારા ઘરમાં છે અને બાદશાહી હુકમને માન આપી તમારી સાથે આવવા તૈયાર છે?”

“અરે, મહારાણી! તમે આ શું બોલો છો? શું ત્યારે તમે બાદશાહની બેગમ બનવા જશો?”

“પટેલ! હું એક રજપૂતાણી છું. શું મને એક યવનને સ્પર્શ કરવાનું પણ ગમતું હશે? પણ શું કરું? લાયક છું. તમે હજારો જણ

તેમની સાથે લડશે, તો પણ કદિ છતી શકવાના નથી જ. અને તેથી છેલ્લે ત્યારે હું પકડાઈશ ત્યારે મને તેમની સાથે જવાની જરૂર પડશે, માટે હવેનો માણસોનું ક્ષિર ભૂમિદેવીને પાયા પહેલાં જ હું તેમને તાણે થઈ જઈ તે વધારે કીચત છે. ”

“ મહારાણી ! એક રજપૂતાણીના મુખમાં આવી કાયરતાના શબ્દો શોભતા નથી. તમે આત્મઘાત કરીને મરી જાઓ, પણ જનને કરીને યવનના હાથમાં શાને માટે જાઓ છો ? ”

“ નહિ, નહિ, પટેલ, હું જઈશ જ. આત્મઘાતનું પાપ કરવા હું રાજ નથી. ”

“ અને યવનોનું અજ્ઞ આઈ કાયા વટલાવવાને તમે રાજ છો ? ”

કમળાદેવી ગભરાઈ. તોપણ તેણે કહ્યું : “ પટેલ ! તમે મને સાચી ક્ષત્રિયાણી જ સમજાવો, પણ આત્મઘાત કરતાં મારો જીવ ચાલતો નથી. જીવ મને બધું જ વહાલો છે. તેથી જ હું અક્ષાઉદ્દીન પાસે જવાને ખુશી છું. ”

આ છેલ્લા શબ્દોએ પટેલના હૃદયના બંધ તોડી નાંખ્યા. એ શબ્દો સાંભળીને ટૂંક પટેલ ઘેલા સરખો થઈ ગયો. કમળાદેવી ઉપર તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તે સત્વર ત્યાંથી ઉડ્યો અને ત્યાં અલેક્ષ્યા પગી લોકો સાથે રકઝકમાં પડ્યો હતો ત્યાં ગયો. અલેક્ષ્યાને માથું નમાવીને તે બોલ્યો : “ બાપજી ! તમે કાંઈ અનર્થ કરતા ના. કમળાદેવી મારા ઘરમાં આવીને રહ્યાં છે, તેમને તમારે લઈ જવાં હોય, તો લઈ જાઓ, પણ બિચારા લોકને હેરાન કરશો નહિ. ”

પ્રમોદા યાને દલેર દિલારામ.

અલેખાણે જવાબ આપ્યો: “ બસ, અમને એટલું જ કામ છે. તમે અમને તેને સાંપી દો, તો અમને નકામો અનર્થ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. ચાલો સરદારાણાં, તેમને ઘેર. ”

માતા પટેલની અલેખાણે આજીજી જોઈને ગામના સઘળા લોક દિગ્મુદ થઈ ગયા હતા. પટેલનું દૃઢ હૃદય કદિ કોઈને નમે તેમ ન હતું અને અલેખાણે નમન કરેલું જોઈને પટેલની કાયરતાને માટે સૌ કોઈ તેના ઉપર ધિક્કાર વર્ષાવવા લાગ્યા, પણ તેઓ જાણતા ન હતા કે કમળાદેવીની ઈચ્છાથી જ પટેલને આમ કરવાની જરૂર પડી હતી.

અલેખાણાં અને બીજા પચ્ચીસેક પોલીસ માનને ઘેર ગયા. માનાએ સૌને નીચે ઉભા રાખ્યા અને તે મેડા ઉપર ગયો. કમળાદેવી અત્યારે એક પત્થિણીના સરખા પોપાક પહેરીને જાણે કે પોતાના પતિને મળવા જતી હોય તેવી રીતે તૈયાર થઈ ગઈ હતી. તેણે આવી રીતે શૃંગાર સજ્જલા જોઈને માનાને ક્રોધ અદયા વિના રહ્યા નહિ. તેણે તેને કહ્યું:-

“ અરે પાપિણિ ! તારા જેવી અધમ સ્ત્રી બીજી કોણ હશે ? મહારાજન કરણુ જેવા એક ખરા ક્ષત્રીયને ત્યજીને તું અત્યારે એક યવનનું ઘર શોભાવવાને જાય છે ! શું તું ધિક્કારને પાત્ર નથી ? મર, મર, રંડા ! આત્મઘાત કરીને મરી જા, પણ આ કુકર્મ ન કર અને વૈભવો ભોગવવાની લાલસામાં પાતિવ્રત્ય ન ત્યજ. ”

“ પટેલ ! હવે ચૂપ રહો ! ભાવી હોય છે તેમ થયાં કરે છે. ”

“ અરે, રાખ ! રાખ ! મૂર્ખિણિ ! તું કોને સમજાવે છે ? શું તારું આપું ભાવી હતું ? મેં તને આશ્રય આપ્યો તે શું તને તુરકડાને

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

હાથે સાંપવાને જ ? જા, જા, અધમ સ્ત્રી, જા અને તારું કાળું કર ! તું મહારાજન કરણની પટરાણી નથી, પણ એક પિશાચિણી છે. નહિ તો તું આમહલ્યા કરવાનું જ પસંદ કરત. ”

કમળાદેવી એક શબ્દ પણ બોલ્યા સિવાય ચોરડામાંથી બહાર નીકળી અને નીચે ઉતરી. અલેખાં કમળાદેવીનું સ્વરૂપ જોઈને અનન્ય ગયો અને “ શું રજપૂતાણીઓ આવી રૂપાળી હશે ? ” તેવો એક ગુપ્ત વિચાર તેના હૃદયમાં પ્રાદુર્ભૂત થયો. સત્વર સિપાહીઓએ કમળાદેવીની આસપાસ કનાત નાંખી દીધી અને સઘળા હર્ષિત થતા થતા પટેલના ઘર બહાર નીકળ્યા.

કમળાદેવીને અલેખાં સાથે વિદાય કરવામાં આવી એટલે ગામના લોકો માના પટેલને ઘર એકઠા થયા. તેમાંના એક વૃદ્ધ પટેલે માનાને ઠપકો આપતાં કહ્યું : “ અલ્યા, માના ! તારા ધોળામાં ધૂળ પડી નથી ? મહારાણી કમળાદેવીને આમ સાંપી દેવાય ? તારા જેવા નિમકહરામ પટેલને અમે હવે ન્યાતથી દૂર કરીશું ! અમે સઘળા મહારાણીને માટે લડવાને તૈયાર હતા અને તું આવો વાણિયાબાઈ જેવો કાયર કયાંથી થઈ ગયો ? ”

માનાએ કહ્યું : “ પણ તમે સાંભળો તો ખરા ! એ એક મહારાણીના રૂપમાં પિશાચિણી જ હતી. તેની ઇચ્છા જ આદર્શાહની હુરમ થવાની હતી ! હું શું વાત કહું ? કલિયુગના ક્ષત્રીઓ અને ક્ષત્રિયાણીઓ પણ પોતાના ધર્મથી બ્રષ્ટ થયાં બ્રષ્ટ ! ”

“ હું ! શું બોલો છો ? ” બે-ચાર જણ એકઠમ બોલી ઉઠ્યા.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“અરે, ભાઈ! મેં તો તેને ડામ ચોડવામાં જરા પણ ખામી રાખી નથી, પણ રાંડને જ વૈલવ ગમતો જણાય છે. મહારાજન કરણ નારી ગયા એટલે થઈ રહ્યું! રાંડની જાત તે ડાઈની થઈ છે કે થવાની છે? એ તો પૈસાની અને વૈલવની સગી છે! અરરર! કમળાદેવી જેવી ક્ષત્રિયાણીએ પણ વૈલવની ખાતર એક દુરકાને પરણવાનું પસંદ કર્યું! શું બારીક વખત આવ્યો છે ને? હે ભરથરી રાજા! તેં ખરું કર્યું છે કે ખાયડીની જાત ઉપર થૂ હોળે!”

માનો પટેલ આટલું બોલી રહ્યા એટલે સૌ ડાઈ આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા. તે સમયની પ્રજા ક્ષત્રીયોની અને ક્ષત્રિયાણીઓની દૃઢતા સારી પેઠે સમજતી હતી અને તેથી કમળાદેવીના આ કૃત્ય તરફ સૌ ડાઈ ધિક્કારની નજરથી જોવા લાગ્યા. “ધિક્કાર છે, તને પિશાચિણિ!” એવા સંકટો ઉદ્ગારો લોકોના મુખમાંથી સંભળાવા લાગ્યા.

એક ટોસાએ પટેલને કહ્યું: “માના પટેલ! એ રાંડને તમે ધરમાં શા માટે આવવા જ દીધી?”

પટેલે કહ્યું: “ભાઈ! જે મને ખબર હોત કે એ રાંડ બાદશાહનો મહેલ શોભાવવા જશે, તો હું તેને મારા ઘરમાં તો શું પણ ગામમાં પણ પેસવા દેત નહિ. મહારાણી થઈ એટલે શું થયું? તેનો ધર્મ સાચવે તો મહારાણી, નહિતો ચોખ્ખે ચોખ્ખી ગણસણી! રાંડે મારું ઘર અપવિત્ર કર્યું!”

આશ્ચર્ય પામતા લોકો વેરાયા અને માના પટેલે પોતાનું ઘર

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

કમળાદેવીની પ્રથતાથી અપવિત્ર થયેલું માતી આખા ઘરમાં ગોમત્ર છંટાવ્યું. જે આરણમાં કમળાદેવીને રાખવામાં આવી હતી તેને પવિત્ર કરવાને તેણે અનેક ઉપચારો કર્યા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

કરણ બાગલાણમાં.

જ પડી ગઈ હતી. સૂર્યનારાયણનું જિંબ માત્ર ક્ષિતિ-જમાં ટકી રહ્યું હતું અને પ્રકાશ તો અદ્રશ્ય થઈ ગયો હતો. અદ્રશ્ય થતા સૂર્યને વંદન કરતાં અને પ્રકાશના લય સાથે પોતાના આનંદનો લય પ્રદર્શિત કરતાં પક્ષીઓ કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. ખેડૂતો ખેતરમાં આખો દહાડો મજુરી કરીને થાકી ગયલા અળદો સાથે પોતપોતાનાં ગામ ભણી જતા જણાતા હતા. આ વખતે પાટણના રણસેત્રમાંથી નાસેલો રાજા કરણ પોતાની પુત્રી દેવળદેવી સાથે બાગલાણના કિલ્લાની નજીક આવી પહોંચ્યો હતો. લાગલાગટ સાત દિવસની મુસાફરીથી અને અલ્પ આહાર તથા અલ્પ નિદ્રાથી તેના શરીરમાં જરૂર ભરાઈ આવ્યો હતો. બાળક દેવળદેવી પણ સમજણી હોવાથી પિતાના દુઃખની ભાગિયણ થઈ હતી અને પિતાની ચિન્તાએ તેના હૃદયમાં પણ વાસ

પ્રભોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ક્યોં હતો. એક જ અશ્વ ઉપર પિતા-પુત્રી આરઠ થયલાં હોવાથી અશ્વ પણ બિચારો થાકી ગયલો માલમ પડતો હતો. લાંબી મુસાફરીથી કરણ પણ થલો કંટાળી ગયો હતો. આગલાણુમાં જ વિરામને માટે રોકાઈ જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

આગલાણુનો પ્રદેશ પહાડી હતો. કિલ્લાની આસપાસ નાની-મોટી ટેકરીઓ આવી રહેલી હતી અને કેટલીક મોટી ટેકરીઓ વચ્ચે ઉંડી ખીણો હતી. લીલોતરી અને વૃક્ષ-વનસ્પતિથી ભેં સૌથી વધારે રમણીય કોઈ પણ ભાગ હોય, તો તે માત્ર આગલાણુના કિલ્લાની આસપાસનો જ પ્રદેશ હતો. ટેકરીઓ ઘણી ઉંચી નહિ પણ વિશાળ હતી. કેટલીક નાની નદીઓ અને નિર્મળ જળનાં ઝરણાં આ ડુંગરી પ્રદેશમાં થઈને વહન કરતાં હતાં. ટેકરીઓની ટોચે ઉગેલી આછી વનસ્પતિ આગલાણુના ડુંગરી પ્રદેશના સૌન્દર્યમાં કોઈ નવીન પ્રકારને વધારો કરતી હતી. તેમ જ કેટલાંક ઘાટાં જંગલો, ઉંડી ગુફાઓ અને ખીણો, વાંકી-ચુકા અને અનિયમિત રીતે વહન કરતી સર્પાકાર નદીઓ તેની ભયંકરતામાં પણ તેવો જ વધારો કરતી હતી. સૃષ્ટિ-સૌંદર્યના વિશ્વાસી કવિઓને આગલાણુનો પ્રદેશ કવિવના એક નિર્ઝરરૂપ હતો, તે વખતના કવિઓ આગલાણુની આ સુંદરતાને ભયના અંકમાં રાખન કરતારી લેખતા હતા.

આગલાણુના ડુંગરાનો કેટલોક વિભાગ રસાળ અને ખેતીને અનુકૂળ હતો. આવા વિભાગ પર આગલાણુના કૃષિકારો અનાજની ખેતી કરતા હતા. ખેતરોના નાના નાના કકડા આગલાણુના રમણીય પ્રદેશની સુંદરતાને ઉત્તેજિત કરતા જણાતા હતા.

આ પહાડી પ્રદેશમાં આશ્રય લેવાનું કરણને વધારે વાજબી મા-

પ્રમોદ યાને દિલેર દિલારામ.

લમ પડ્યું. કદાચ પુનઃ મુસલમાનો તેની જાત વિરુદ્ધ હલ્લો કરે તો થોડાં માણસની મદદવડે પણ આ પહાડી પ્રદેશમાં તે પોતાનો બ-
ચાવ કરી શકે તેમ હતું. દુશ્મનોના સિપાહીઓની સંખ્યા ગમે તે-
ટલી મોટી હોય, તો પણ કરણ રાજના થોડા રજપૂતો અને આ
પહાડી પ્રદેશના થોડાક ભોમિયાઓ તેમને પરાજિત કરી શકે તેમ
હતું. કરણને પોતાની જાત કરતાં દેવળદેવીની બહુ ચિન્તા હતી. જો
કે દેવળદેવીનાં લગ્ન હજી કરવામાં આવ્યાં ન હતાં, અને માત્ર સ-
ગણજી કરવામાં આવ્યું હતું, તોપણ કરણે તેને તેના સાસરે
પહોંચાડી દેવાનું વધારે ઉચિત માન્યું. કરણની પાસે રહેવા કરતાં તે
પોતાને સાસરે નિર્ભયપણામાં રહી શકે તેમ હોવાથી કરણને તેમ
કરવું જ ગમ્યું. દેવળદેવીનું સગણજી દક્ષિણમાં આવેલા દેવગઢના રાજા
રામદેવના પુત્ર સંકલદેવ સાથે કરવામાં આવેલું હતું. બાગલાણુને
કિલ્લો પણ રામદેવના જ તાબામાં હતો. આ કારણથી બાગલાણુમાં
દેવળદેવીનું સંરક્ષણ સારી રીતે થઈ શકે તે સ્વાભાવિક હતું.

બાગલાણુના કિલ્લામાં કરણે એક સાધારણ રજપૂતના રૂપમાં
આશ્રય લીધો. પ્રજા તેને કરણ તરફ ઓળખી શકી નહિ. બાગલા-
ણુમાં જઈને રહ્યા પછી કરણે રામદેવ ઉપર એક સંદેશો મોકલાવ્યો
અને દેવળદેવીનાં લગ્ન કરી નાંખવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. રામ-
દેવને સંદેશો પહોંચતાં જ તે પોતાના પુત્ર સંકલદેવની સાથે બાગ-
લાણુમાં આવ્યો અને માત્ર થોડી લગ્નક્રિયા વડે દેવળદેવી અને સં-
કલદેવને દંપતીધર્મમાં જોડવામાં આવ્યાં. રામદેવ નવપરિણીત દમ્પ-
તીને દેવગઢ લેઈ ગયો અને તેઓ સહીસલામત રીતે ત્યાં પહોંચી

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ગયાના સમાચાર કરણને મળ્યા એટલે તે પુત્રીની આપતમાં નિશ્ચિંત થયો.

હવે કરણ આગલાણમાં નિર્ભયપણે રહી શક્યો. પરંતુ તેને જ્યારે જ્યારે પોતાની કાયરતા સાંભરી આવતી અને રણક્ષેત્રમાંથી નાસી જતી વખતે થયલા વિચારો સ્મરણમાં ઉભરાઈ આવતા, ત્યારે દુઃખ થયા સિવાય રહેતું નહિ. મુસલમાનો પાટણની હિંદુ પ્રજા ઉપર કેવો અનર્થ યુગ્મરતા હતા, તેના સમાચાર રામદેવના ગુપ્ત ચાર માર્ગે જ્યારે કરણને મળતા હતા, ત્યારે તેના હૃદયમાં એકાએક ક્ષત્રીય જુરસો ઉદ્દીપ્ત થઈ આવતો હતો અને મુસલમાનો ઉપર ક્રોધ ચઢી આવતો હતો. પરંતુ અત્યારે તે નિરૂપાય હોવાથી પોતાની ક્રોધ-જ્વાળાને તરત શાંત કરવાની તેને જરૂર પડતી હતી.

દેવળદેવીના સંબંધમાં કરણ નિશ્ચિંત થયો નહતો, પરંતુ કમળાદેવીના સમાચાર તે મેળવી નહિ શક્યો હોવાથી તેના સંબંધની ચિન્તા હવે તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. કમળાના સતીત્વની અને તેની દૃઢતાની તેને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી, પરંતુ જ્યાં સુધી તેને અળખ મળ્યા ન હતા, ત્યાં સુધી તેના હૃદયમાં ચિન્તાનો અગ્નિ પ્રગ્વલિત રહ્યાં જ કરતો હતો. કમળા હજી જીવતી છે કે તેને આત્મઘાત કરવાની જરૂર પડી છે તે હકીકત તો તેને મળી શકી નહિ, પરંતુ કેટલાક દિવસ વ્યતીત થયા પછી તેણે એક અજવા સાંભળી કે—“કમળાદેવી આદ-શાહ અલાઉદ્દીનની યેગમ થઈ ચૂકી છે, અને તેની સૂચનાથી દેવળદેવીને પકડવાને આદશાહી લશ્કર નીકળી ચૂક્યું છે.” કરણે તે વાત માની નહિ.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

દેવળદેવીનું હરણ.

ક મળાદેવીને હસ્તગત કરીને અલેક્ષખાંચે એક લશ્કરના સખ્ત જનપતા નીચે તેને દિલ્હી તરફ રવાના કરી. ખખાતને જ્યારે મુસલમાન સિપાહીઓએ લટકું હતું ત્યારે ત્યાંથી એક ઘણો મૂળસુરત ખાન એક વ્યાપારીને ત્યાં જોવામાં આવ્યો હતો. આદશાહી જનાનામાં રાખવા માટે અલેક્ષખાંચે તેને એક હજાર દીનાર આપીને ખરીદી લીધો હતો. તેનું નામ કોઝર હતું. અલેક્ષખાંચે કમળાદેવીની સાથે કોઝરને પણ દિલ્હી મોકલી દીધો. અલેક્ષખાં હવે ગુજરાતમાં પોતાનાં થાણાં ખેસારવાની વ્યવસ્થામાં રોકાયો. પાટણના કબજામાં જે નાનાં નાનાં ગામડાં હતાં અને જ્યાં પાટણના રાજ્યના વહીવટદારો હુકમત ચલાવતા હતા, તે સઘળાં ગામડાં રાજ કરણનો પરાજય જાહેર થતાં તરત જ તાંબે થઈ ગયાં. પાટણના રાજ્ય નીચે ખાન કેટલાંક ખડિયાં રાજ્યો હતાં, તેમાંનાં કેટલાંક શાહી હુકમતને કબજે થઈ ગયાં, જ્યારે કેટલાંક એકત્ર થઈને આદશાહની સામે થવાની પેરવી કરવા લાગ્યાં. તેમના એકત્ર બળની સામે ન થતાં હાલને માટે જેટલું હાથ લાગ્યું તેટલાથી સંતોષ માનવાનું અલેક્ષખાંચે ઉચિત માન્યું અને આફીનાં રાજ્યો માટે એક એલાયદી ચઢાઈની જરૂરત વિચારી.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

અલેખાં અને ફતેહખાંના હાથ નીચેનાં લશ્કરો ગુજરાતમાં લૂંટફાટ કરવામાં રોકાયાં હતાં, તેમને બંદોબસ્ત કરી ગુજરાતને જે ભાગ હાથ લાગ્યો હતો તેને અલેખાંએ સુવ્યવસ્થિત કરવા માંડ્યો.

કમળાદેવીને જ્ઞેધને આદ્રશાહ અઘાઉદ્દીન લટ બની ગયો. તેને તેજસ્વી ગ્રહેરો, ગૌર વર્ણુમય અંગ અને ઘાટીલાં અવયવો જ્ઞેધને તેની વિષય-લલુતાએ તેને મુગ્ધ બનાવ્યો. તરત જ કાજીને બોલાવીને તેની સાથે નિકાલ કરી તેને પોતાની માનીતી બેગમ બનાવી. કાપુર પણ ઘણો દેખાવડો હતો, જેથી તેને પણ પોતાની માનીતી નવી બેગમના જનાનામાં એક બોજ તરીકે રાખ્યો. ત્યારથી કમળાદેવી અને કાપુર આદ્રશાહના માનીતા થઈ પડ્યા.

થોડાંએક દિવસ ચાલ્યા ગયા. આદ્રશાહ અઘાઉદ્દીન કમળાદેવીથી મોહમુગ્ધ બની ગયો. કમળા પણ આદ્રશાહને પોતાનું રમકડું બનાવી દેવાને ચૂકતી ન હતી. એક દિવસ આદ્રશાહને ખુશમિબજમાં જ્ઞેધ કમળાએ કહ્યું: “જહાંપનાહ ! મને મારી બેટી દેવળદેવી બહુ સાંભરે છે.”

“થોડા દિવસમાં તું તેને પણ ભૂલી જઈશ. આદ્રશાહ અઘાઉદ્દીનની પ્રીતિમાં તને કાંઈ પણ સાંભરશે નહિ, મારી પ્યારી બેગમ !”

“અરૂં કહોછો, નામવર, પણ દેવળદેવીને પણ મારા પર ઘણો જ સ્નેહ છે. તે મારા સિવાય ખાતી-પીતી પણ નહિ હોય. તમે જનાનામાંથી બહાર જાઓ, કે મને તે સાંભરે છે અને બિલકુલ ગમતું નથી.”

“ત્યારે, હવેથી હું તારી હજુરમાં જ રહીશ. પછી કાંઈ હરકત છે ? ગુલ-અમનમાં દેવળને તું ભૂલી જશે.”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“તમારાથી મારે બીજુ શું વધારે છે? પણ જે દેવગદેવી અહીં આવે તો મારા દિવસો વિશેષ આનંદમાં જાય. મેં સાંભળ્યું છે કે કાકુર દેવગદ હતવા જાય છે!”

“હા, આવતી કાલે અહીંથી રવાના થશે.”

“જહાંપનાહ! જ્યારે કાકુર દેવગદ સૂધી જાય છે, ત્યારે આ લૂંડી પર મહેરબાની કરી મારી દેવગદેવીને પણ આપ તેડાવી લો અને શાહજાનહા સાથે નિકાલ કરાવી આપો તો મારી બેટી મારી નજર આગળ રહે. મને તેના વિના જીવન પડતું નથી, તે રોજ દૂર થાય અને લગ્નગીતમાં તે દિલ્લીની પટરાણી પણ થાય.”

“બહુ સારું, ત્યારે હું કાકુરને સૂચના કરીશ. તેને તે અહીં તેડી લાવશે. પણ તેનો પત્તા કોઈ છે?”

“જહાંપનાહ! દેવગ તો મારાથી પણ વધારે ખુશ્નુસ્ત છે, પણ મારા પહેલાના આવીંદ કરણે તેનું દેવગદના રાજા રામદેવના પુત્ર સંકલદેવ સાથે વેવિશાળ કંઠુ છે અને યુદ્ધમાં પરાજય થતાં જ તેને થોડા લશ્કર સાથે દેવગદ તરફ રવાના કરી દીધી છે. જહાંપનાહની મુશ્કેલી હશે, તો તે કોઈ ભારી વાત નથી. હજુ તો તે દેવગદના રસ્તામાં જ હશે અને જહાંપનાહનું લશ્કર તેનું હણુ કરી શકશે.”

દારના નિશામાં મસ્ત થયેલા અલ્લાઉદ્દીને સત્વર કાકુરને બોલાવ્યો. કાકુર થોડી વારમાં આદશાહની હજુરમાં કુર્નિસ બળતી ઉભો રહ્યો. આદશાહે કંઠુ:-“કાકુર! દેવગદ જનાર લશ્કર તૈયાર છે કે?”

“હા, ખુદાવીંદ! તૈયાર છે. આવતી કાલે સવારમાં જ અહીંથી કૂચ કરવાની છે.”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“ત્યારે, સાંભળ. દેવગદના રસ્તામાં બડી બેગમની બેટી દેવગદેવી થોડાક લોકો સાથે જતી તને મળશે. તેને કાંઈ પણ તરેહની ઈજ્જત થયા સિવાય પકડી લાવવાનું હું ફરમાન કરું છું.”

“જેવી જહાંપનાહની મરજી.”

“ગમે તેમ કરીને તેને કાઢજે. જો નહિ લાવે તો ગરદન મારીશ. બેગમની મરજી ન સાચવાય તેમ થવું ન જોઈએ.”

“જરૂર લાવીશ, નામદાર ! બેગમસાહેબની મરજી સાચવવાને મારું માથું જતાં સુધી પ્રયત્ન : કરીશ.”

“બહુ સારું, ત્યારે કાલે દુચ કરી જવાનું ફરમાન કરું છું.”

“હુકમ શિર ચડાવી રજત લઉં છું, જહાંપનાહ !” કાઝુર ચાલ્યા ગયો.

કાઝુરની દિન-દશા હાલમાં ચડતી હતી. માત્ર થોડા જ દિવસમાં તે આજાક બોલનજે આદશાહની પ્રીતિ છૂતી લીધી હતી. બીજા સરદારો અને વજીરોને આદશાહની કાઝુર ઉપરની પ્રીતિએ લગભગ તુર બનાવી દીધા હતા. આજકાલમાં કાઝુર દિલ્હીના આખા અમલદારવર્ગમાં ઇર્ષ્યાનું કારણ થઈ પડ્યો હતો, પરંતુ કાંઈ કાઝુરનો એક વાળ પણ વાંકા કરી શકે તેમ ન હતું. કાઝુરની મરજી તે શાહની મરજી હોય જ હોય, તેમ લોકમાં બોલાતું હતું. કાંઈ ગુન્હેગારને બચાવવો હોય, કે કાંઈ નિરપરાધીને મારવો હોય તો તે કામ કાઝુરનું જ ગણાતું. આદશાહ ઉપર તેની સત્તા એટલી બધી જામી ગઈ હતી કે લાગ્યે જ કાંઈક કામ આદશાહ તેને પૂછ્યા સિવાય કરતો હશે. કાઝુર હજી પણ આદશાહને વિશેષ પ્રિય થવા ઇચ્છતો હતો અને તેને હિંમત હતી કે એક વાર દિલ્હીના

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ગાદીપતિ પણ કેમ ન થઈ શકાય ? આ કારણથી કાંઈ સારું કામ કરી બતાવવાને કાપુર હંમેશાં ઇચ્છા રાખતો હતો. ગુજરાત જીત્યાથી અને કમળાદેવીને મેળવ્યાથી બાદશાહની પોતાના ભાઈ અલેક્ષાં ઉપરની પ્રીતિ વૃદ્ધિ પામી હતી અને તેથી હાલમાં ગુજરાતની સૂબાગીરી પણ અલેક્ષાંને જ સોંપવામાં આવી હતી. કાપુરની આંખમાં બાદશાહની પ્રીતિનું અન્ય પાત્ર અલેક્ષાં એક કંટકરૂપ થઈ પડ્યો હતો, તેથી કાંઈ કાવતરું કરીને અલેક્ષાંની કીર્તિ ઘટાડી નાંખવાની અને બાદશાહની પ્રીતિ તેના પરથી ઝાઝી થાય, તેમ કરવાની તે ઇચ્છા રાખતો હતો. દેવળદેવીને પકડી લાવવાનું કામ પોતાને સોંપાયાથી કાપુર બહુ ખુશી થયો હતો, કારણકે જેવી રીતે અલેક્ષાંએ બાદશાહને કમળાદેવી લાવી આપીને તેની પ્રીતિ જીતી લીધી હતી તેમ પોતે દેવળદેવી લાવી આપીને બાદશાહ અને શાહજહાં બન્નેની પ્રીતિ મેળવવા ઇચ્છતો હતો.

બાદશાહના ફરમાનથી કાપુર મજલ દરમજલ ફર્ય કરતો દેવળદેવી રસ્તા પર આવેલા એક ઘીચ જંગલમાં આવી પહોંચ્યો. જંગલને બીજે છેડે રજપૂતોના એક નાના લશ્કરને પકાવ નાંખેલું તેણે જોયું. કાપુરને તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે જે દેવળદેવીને પકડવાને માટે બાદશાહે તેને ફરમાવ્યું હતું તે દેવળદેવી જ એક નાના લશ્કર સાથે પોતાને સાસરે દેવળ તરફ જાય છે. ચાલતા આવેલા રીવાજ પ્રમાણે કાપુરે દેવળદેવીની માગણી કરાવી પણ લશ્કરના સરદારે તે માન્ય રાખી નહિ અને બુદ્ધ પ્રારંભાયું. રજપૂતો થોડા હતા અને તે કાપુરના મોટા લશ્કરને કદિ પહોંચી વળે તેમ ન હતું, તથાપિ તેઓ એક ટેકથી અંત સુધી લડ્યા પરંતુ છેલ્લે માર્યા ગયા. ગળ્યા-ગાંઠ્યા રજપૂતો ધાયલ સ્થિતિમાં બાકી

પ્રમોદા ચાને દિલેર દિલારામ.

રૂઢા, તેઓ કાપુરને તાણે થઈ ગયા અને દેવળદેવી કાપુરના કબજામાં આવી. તેણે તેને મર્બાદા સહિત પોતાની સાથે રાખી. દેવળદેવી તરતમાં અને થોડી મહેનતે પકડાયાના સમાચાર તેણે આદશાહને મોકલ્યા. પોતાની બેટીને સત્વર મળવાને આતુર થયેલી કમળાદેવિએ કાપુરને દેવગઢ નહિ મોકલતાં દેવળદેવી સહિત ત્યાંથી જ પાછા વળવાનો હુકમ કરવાને આદશાહને આજીજી કરી. આદશાહે કાપુર ઉપર એક જરૂરી પેગામ મોકલ્યો અને તેમાં જણાવ્યું કે, “તમારે દેવળદેવી સહિત દિલ્હી લાણી પાછા વળવું અને પાટણના સૂબા અલેક્ષખાને દેવગઢ છતવા માટે જવાનું આદશાહ તરફથી તમારે ફરમાન મોકલવું.” કાપુરની ઈચ્છા એવી હતી કે જો દેવગઢ છતાયું હોત તો આદશાહને વધારે પ્રિય થઈ શકાત, પરંતુ શાહી ફરમાનને અનુસરીને તે પોતાની તે ઇચ્છા પૂરી કરી શક્યો નહિ. દેવગઢ તરફ ફર્ય કરી જવાનો શાહી હુકમ અલેક્ષખાને પહોંચાડ્યો. કાપુર તેટલેથી દિલ્હી લાણી દેવળદેવી સહિત પાછો ફર્યો.

દેવળદેવીની ઉગતી તરણાવસ્થામાં વિકાસ પામતું સ્વરૂપ અને નિર્દોષ તેજસ્વી સુંદરો જોઈને આદશાહ ખુશ થઈ ગયો. કમળાદેવીની ઇચ્છાનુસાર તેણે શાહજનદા ખીજરખાં સાથે તેના નિકાહ કરાવી આપ્યા. ખીજરખાં પણ દેવળદેવી જેવી સ્વરૂપવતી છોકરીને પોતાની બેગમ તરીકે સ્વીકારી આનંદિત થયો. કાપુર ત્યારથી શાહજનદા ખીજરખાંને પ્રિય થઈ પડ્યો અને તેનો દોસ્ત થઈ રહ્યો.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ભેદ.

Geographers on pathless downs
Place elephants instead of towns.

Mat Prior.

ક મળા ! ગુજરાતના રાજા કરણની પદરાણી ! તું
આદશાહની હુરમ બની ? દિલ્હીના આદશાહ અલ્લા-
ઉદ્દીનની બેગમ બની ? તું તારા ધર્મથી, કર્મથી,
પાતિત્રત્યથી બ્રષ્ટ થઈ ? ક્યાં ગઈ તારી પવિત્રતા ?
ક્યાં ગયા તારા શબ્દો ? ક્યાં ગઈ તારી જીવન મા-
ટેની નિસ્પૃહા ? ક્યાં ગયું તારું યવનોને ન અડકવાનું અને આત્મ-
ઘાત કરવાનું વચન ? માત્ર વૈભવની ખાતર તેં અલ્લાઉદ્દીનનો મહેલ
સ્વીકાર્યો ? માત્ર વૈભવની ખાતર જંગલોમાં રખડતા કરણ રાજાની તેં
દરકાર ન કરી ? કમળા ! તને આ શું સૂઝ્યું ? તારું ક્ષત્રિયાણીપણું
ક્યાં ગયું ? શું રજપૂતાણીઓમાંથી શૌર્ય ગયું ? સતીત્વ ગયું ? બ્ર-
ષ્ટતા પ્રવેશી ? શું મોટા મોટા રાજાની રાણીઓ પણ પતિને ત્યજીને
બીજાના ઘરમાં જઈ બેસતાં શિખી ? કેવું કલંક ? ગુજરાતની આર્ય-
રજપૂત પ્રજા ઉપર આ કેવું કલંક ? ગુજરાતના રાજાની પદરાણી એક
યવન આદશાહનો મહેલ શણગારે તે શું ગુજરાતને એક નાનો-સૂનો

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

શાપ છે ? દદાય કોઈ માને કે કમળાદેવી સપગાઈ ગઈ અને તેથી તેને મુસલમાન થવું પડ્યું, પરંતુ તે સમયે માતા પોતાના પાત્રિત્યની ખાતર તેણે પોતાનો છવ કેમ કાઢી ન નાંખ્યો ? કેમ તે પોતાની જાણવા કરડીને મરી ન ગઈ અને ગુજરાતની પવિત્રતાને હંમેશાને માટે કલંકિત કરતી ગઈ ? એક ખરી ક્ષત્રિયાણી ગુજરાતના રજપૂત રાજાઓને કલંકિત કરી ગઈ તેમ સાંભળી ગુજરાતની પવિત્ર પ્રજા તને શું શાપ નહિ આપે ? કદિ ન એસે તેવો અધમતમ દાખલો તે ઘેસાડ્યો કે જે ભવિષ્યની પ્રજા માનતાં અચકાશે, તે શું ગુજરાતને ઘોર શરમાવા જેવું છે ? તું કેવી દુષ્ટા ? તારી બાળક પુત્રી દેવળ-દેવીને પણ તેં એક મુસલમાન શાહબંદાની ઓરત બનાવી ! તેં તેનું હરણ કરાવ્યું અને તેને બ્રષ્ટ કરી ! કેવી નીચતા ! ગુજરાતીઓ ! એ દુષ્ટ કમળાદેવી તમારા ઇતિહાસ ઉપર એક કાળો ગાંધ મેલી ગઈ છે. તે એક રજપૂતાણી ન હતી પરંતુ એક રાક્ષસી હતી. તેણે પવિત્ર રજપૂત સંસાર ઉપર પાણી ફેરવ્યું છે અને ગુજરાતની ભૂમિને અપવિત્ર કરી છે ! તેને ધિક્કાર આપો ! કિંદકાર આપો અને તમારી પવિત્રતાનું કલંકિત સ્વરૂપમાં દર્શન કરાવનારને શાપ આપો !!!

*

*

*

*

*

પણ સખુર ! શાપ આપતા ના ! સાદસ કરતા ના ! નવલકથાનો ભેદ સમજ્યા બાદ ઇચ્છાનુસાર કરજો. તે કમળાદેવી શાપને પાત્ર નથી કારણકે તે નિર્દોષ છે. તમે જે અધમાચારણુ પવિત્ર કમળાદેવીએ કર્યું માનો છો તેની આડો ભેદનો પડદો આવી રહેલો છે. તે

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પડો જરા દૂર ખસેડો એટલે સત્યની રંગબૂમિ તમારી નજર સામે આવીને ઉભી રહેશે.

વાચક ! આટલે સૂધી તું ભેદમાં ને ભેદમાં જ પસાર થયા છે. તારા ગુચવાડનો પાર રહ્યો નહિ હોય. નવલકથાની નાયિકા ‘પ્રમોદા’ સાથે તું હજી એકથી વધારે વાર સમાગમમાં આવ્યો નથી. દિલારામ સાથે પણ તને માત્ર ક્ષણિક સમાગમ થયો છે. જે નાયિકા ઉપર આખી નવલકથા અવલગ્નીને રહેલી છે તેની સાથે માત્ર ક્ષણનો જ સમાગમ થયો હોય તેમ બનવું સંભવિત નથી. વસ્તુતઃ સમાગમ લાંબો થયો છે, પરંતુ તે સધળો ભેદમાં જ પસાર થયો હોવાથી વાચકની દૃષ્ટિથી અગત્ય જ રહેવા પામ્યો છે.

જે રાત્રિએ કમળાદેવીએ માધવનું ખૂન કર્યું તે જ રાત્રિએ કમળાદેવીને અલેખાં પાટણથી દૂર આવેલા એક ગામડામાં માના પટેલના ઘેરથી પકડી હતી, તે કેમ બની શકે? એક સ્થળે જણાવવામાં આવ્યું કે દેવળદેવીનાં સંકલ્પે સાથે લમ થયાં અને તે સહીસલામત રીતે દેવગઢ પહોંચી ગઈ, બ્યારે ખીજે જ સ્થળે તેના ઉપર કાપૂરે હુલ્લો કરી તેને પકડી અને ખીજરખાંતી દુરમ બનાવી તેમ જણાવવામાં આવ્યું છે, તે પણ કેમ બની શકે? પરંતુ તેમ બન્યું હતું. તે બનાવમાં શું રહસ્ય સમાયલું હતું તેનો ખુલાસો આ સ્થળે કરવાની જરૂર છે.

બ્યારે કરણ રાજ રણગમન કરવાને તૈયાર થયો અને કમળાદેવીને અનેક અમંગલ શંકાઓ થવા લાગી ત્યારે આપણે પ્રમોદા નામની એક નવીન યુવતીની પીછાણમાં આવ્યા છીએ. તે જ પ્રમોદા આ નવલકથાની નાયિકા છે. તે પ્રમોદા કોણ હતી અને તેણે કમળાદેવીને ગુ-

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

દાર્થમય શબ્દોમાં જે આશ્વાસન આપ્યું હતું તેનો ભાવાર્થ શું હતો, તે આપણે પ્રથમ તપાસીએ.

કથાના પહેલા જ પ્રકરણમાં આત્મઘાત કરનાર દિલારામને અને તેની પુત્રી ગૌહરને આપણે ભંતર ત્યારબાદ તેની સાથે આપણે બિલકુલ સમાગમમાં આવ્યા નથી. દિલારામને જે ઘોડેસવાર યુવક બચાવી હતી તે યુવક રાગ કરણ પોતે જ હતો. કરણે દિલારામ ઉપર પડેલી સઘળી આપત્તિનું વર્ણન પટ્ટરાણી કમળાદેવીને કહી સાંભળાવ્યું અને તે સાંભળતાં દિલારામ અને તેની બાળક પુત્રી ગૌહર ઉપર તેને દયા ઉપજી. તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તેણે તેને ધીરજ આપી પોતાની પાસે રાખી. ભંતર કે તે એક મુસલમાન યુવતી હતી અને તેનું નામ દિલારામ તથા તેની પુત્રીનું નામ ગૌહર હતું, તો પણ કમળાદેવી તેને પોતાની સહોદરા ભગિની તુલ્ય ગણીને રાખવા લાગી. દિલારામ અને ગૌહર જેવાં ઉર્દુ નામો કમળાને ગમ્યાં નહિ તેમ જ એક રજપૂત રાગના રાજમહેલમાં તેવાં ઉર્દુ નામોથી તેમને બોલાવવામાં આવે તે ઠીક જણાયું નહિ; તેથી કમળાએ તે ઉર્દુ નામો ફેરવીને તેના ભાવાર્થને લગતાં જ ગુજરાતી નામો પાડ્યાં. દિલારામનો અર્થ 'દિલને આરામ આપનાર' એવો થતો હતો તેથી દિલારામને પ્રમોદા નામ આપ્યું. 'પ્રમોદા' શબ્દ કમળાને વધારે પ્રિય થઈ પડ્યો, તેમ જ તેનો અર્થ પણ 'આનંદ' એવો થતો હતો તેથી તે નામ સૌને પસંદ પડ્યું. ગૌહરને સૌ કોઈ 'લાલા' કહેવા લાગ્યા. ત્યારથી દિલારામ અને ગૌહર અનુક્રમે પ્રમોદા અને લાલાનાં નામથી કરણના રાજમહેલમાં જીવવા લાગી હતી. કમળાદેવીના સ્નેહ નીચે રહીને પ્રમોદા પોતાનું સઘળું દુઃખ

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

જૂલી ગઈ. અક્ષાઉદીન પોતાના ખાવીંદ ઉપર જે જુદમ ગુનપો હતો, તેના કીનાતી આગ પ્રમોદાના હૃદયમાં કેટલીક વાર ભડકી ઉઠતી હતી પરંતુ કમળાદેવીના સ્નેહ તેને પાટણથી દૂર થવા દેતો ન હતો.

જ્યારે અક્ષાઉદીનના લશ્કરે આવી પાટણ ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો, ત્યારે તે કીનાતી આગ પ્રમોદાના હૃદયમાં પુનઃ પ્રગ્વલિત થઈ. જ્યારે કરણ રણસેત્રમાં જવાને તૈયાર થયો ત્યારે તેણે કમળાને જે આશ્વાસન આપ્યું હતું તે એવા સંકેતથી કે કમળાદેવીને બદલે પ્રમોદા પોતે જ કમળા બની જાય કે જેથી કમળાદેવીનું પાતિવ્રત્ય સચવાય અને અક્ષાઉદીન તરફથી તેને કાંઈ પણ અડચણ થાય નહિ. કમળાદેવીએ પહેલાં તો બળી મરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને મહેલને આગ લગાડી મૂકી હતી પરંતુ પાછળથી માધવે ગુજરાતને પરત્રતામાં સપડાવવાનું અને પાટણનું રાજ્ય મુસલમાનોને હસ્તગત કરાવવાનું કુદૃત્ય કર્યું હતું, તેનો બદલો તેને આપવાની ખાતર તે મહેલમાંથી બચીને ધુમાડાના રાજમહેલ નજીક રહેતા રામજી નામના એક ખવાસના ઘરમાં જઈ રહી હતી. રામજી પહેલાં માધવનો નોકર હતો પરંતુ માધવ પાટણ છોડીને ગયા પછી તે કરણ રાજાનો એક નિમકહલાલ નોકર બનીને રહ્યો હતો.

અગાઉથી કરી રાખેલા સંકેત મુજબ પ્રમોદાને કરણની પદ-રાણી જેવાં વસ્ત્રો અને અલંકારોથી અલંકૃત કરીને પાટણથી દૂરના એક ગામડામાં મોકલવામાં આવી હતી અને માના પટેલને ઘેર કમળાદેવીના નામથી જે સ્ત્રીએ આશ્રય લીધો હતો તે પ્રમોદા પોતે જ હતી, જેથી ખરી કમળાદેવીને બદલે પ્રમોદાને જ કુળજે કરીને અલેક્ષ્યાએ

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

તેને દિલ્હી મોકલી હતી. બાદશાહની બેગમ બનનાર પણ કમળાદેવીના નામમાં ખરી પ્રમોદા જ હતી.

દેવળદેવીને રાજા કરણની સાથે પુરપનાં વેશમાં રણક્ષેત્રમાં મોકલવામાં આવી હતી અને બ્યારે રજપૂત લશ્કર પરાજય પામતું જતું હતું ત્યારે અગમચેતી રાખીને લાલાંને દેવળદેવીના પર હાઠમાઠથી દેવગઢ તરફ એક નાના લશ્કર સાથે રવાના કરવામાં આવી હતી. દેવળદેવી જો કરણ સાથે નાસી ગય તો તેને કોઈ પણ સ્થળે રૂમ રાખવી અગર રાજા કરણ પાસે મોકલી દેવી અને લાલાંને જ ખરી દેવળદેવી તરીકે ઓળખાવવી, તેવો સંકેત કમળાદેવી અને પ્રમોદાએ આગાઉથી કરી રાખ્યો હતો કે જે પ્રમાણે પાછળથી વર્તન કરવામાં આવ્યું હતું. લાલાંના સંરક્ષણાર્થે ગયલું રજપૂત લશ્કર તેને દેવળદેવી જ માનતું હતું અને તેથી તે કાફરના લશ્કર સાથે પ્રાણાન્ત સુધી લડ્યું હતું. પ્રમોદાએ અગાઉથી નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો કે પોતે ખરી કમળાદેવીના નામથી બહાર પડવું અને દિલ્હી પહોંચ્યા બાદ લાલાંને દેવળદેવી તરીકે ઓળખાવીને દિલ્હી બોલાવી લેવી. આ સધળો સંકેત લાલાંને પણ સમજાવવામાં આવ્યો હતો અને તેથી બાદશાહના લશ્કરની રાહ જોતી તે ધીમે ધીમે દેવગઢ તરફ જતી હતી. માર્ગમાં ઘણો વિલંબ થવાથી લાલાં દેવગઢથી ઘણી દૂર હતી ત્યારે કાફરે તેનું હરણ કર્યું હતું. પ્રમોદા અને લાલાં બન્ને ઘણી ખૂબસુરત હતી તેથી અઘાઉદ્દીનને તેઓ રજપુત્રીઓ હોવાની બાબત વિષે જરા પણ શંકા પડી નહિ અને બન્ને જણીઓ અઘાઉદ્દીનના રાજ્યમાં માનીતી થઈ પડી. પ્રમોદા દિલ્હીના બાદશાહની બેગમ થશે અને લાલાં દિલ્હીના શાહબંદારની

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

એગમ થશે તેવું જે લખિય એક લખિયવેતાએ કહ્યું હતું તે તે વખતે ખરું પડ્યું !

આ ભેદ ખુલ્લો થયા પછી વાચકો સમજી શક્યા હશે કે જેને અલેક્ષાંએ કમળાદેવી જાણીને પકડી હતી અને જેને કાપૂરે દેવળદેવી જાણીને પકડી હતી તે ખરી કમળાદેવી અને ખરી દેવળદેવી નહિ પણ કમળાદેવી અને દેવળદેવીના રૂપમાં પ્રમોદા અને લાલાંજ હતી. કમળાદેવીએ પોતાનું પાતિવ્રત્ય ન સાચવ્યું અને રજપૂત ઢૂંગને કલંકિત કર્યું એવો દોષ ગુજરાતની પ્રજાએ કમળાદેવી ઉપર મૂક્યો, પરંતુ તે દોષ સાચો ન હતો. કમળાદેવીએ-એક શરી ક્ષત્રિયાણીએ વૈભવની ખાતર એક યવન બાદશાહનો રાજમહેલ પસંદ કર્યો, એમ જાણી આ કથાના વાચકોને પણ ત્રાસ ઉત્પન્ન થયો હશે, કિન્તુ આ ભેદ જાણ્યા પછી તેઓ ઉલટા વધારે હર્ષિત થશે. એક ખરી ક્ષત્રિયાણી આત્મ-ઘાત કરવાનું વધારે પસંદ કરે, કિન્તુ સહીસલામત રીતે મ્હેંચ બાદ-શાહના મહેલમાં જઈને રહે, ગમે તેટલો વખત ગાલ્યો જાય છતાં પણ પોતાનું આંતર દુઃખ તે વિસરી જાય, પોતાના પ્રિય પતિને તે ભૂલી જાય અને પોતે બ્રષ્ટ થયાથી સંતુષ્ટ નહિ થતાં પુત્રીને પણ બ્રષ્ટ કરવા ઇચ્છે તે એક તદ્દન નહિ માનવાન્તેગ ખીના વાચકો માને તો તે સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતીઓ! જે તમે કમળાદેવીને અપવિત્ર માનીને એક ક્ષત્રીય સંસારને કલંકિત કરનાર તરીકે તેને શાપ આપતા હો, તો તેમ કરતા અટકજો અને માનજો કે એક ક્ષત્રિયાણી પોતાના સ્વામીની દરકાર ન કરતાં ગમે તેવાં બાદશાહી સુખો ભોગવે તે તદ્દન નહિ માનવાન્તેગ ખીના હોવી જોઈએ !

પ્રમોદા-યાને દિલેર દિલારામ.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

આનંદ : ક્રોધ : ઉન્માદ.

ત્રી દેવળદેવીને તેને સાસરે વળાગ્યાથી કરણુ નિશ્ચિત થયો હતો, પરંતુ તેના જવાથી કરણુનું હૃદય વિશેષ જડ થતું જતું હતું. પુત્રી ઉપરના વાતસલ્યથી અત્યારસુધી કરણુના હૃદયમાં જે ક્રોમળતા હતી અને બાળક પુત્રીના સંસર્ગથી-સમાગમથી તેને જે આનંદ પડતો હતો, તે સઘળું એકી સાથે નષ્ટ થવાથી તેને એન પડતું ન હતું. દેવળદેવીના જે બાળક અને ભયસૂચક શબ્દોથી કરણુને રણક્ષેત્રમાંથી પલાયન કરી જવાની જરૂર પડી હતી, તે શબ્દો તેની સ્મૃતિમાં વારંવાર ઉભરાઈ આવવા લાગ્યા. હવે દેવળદેવીનું. સ્મરણુ તેને પુનઃ પુનઃ થવા લાગ્યું અને આખો દિવસ એકલા એસી રહેવાથી હૃદયમાં વ્યાકૂળતા પ્રવેશી. દેવળદેવીના મધુર અને બાળક શબ્દોથી કરણુને આનંદ થતો અને તેની સાથે નિર્દોષ વાતચિતમાં દિવસો ચાલ્યા જતા હતા, પરંતુ હવે તેનો તે આનંદ નાંટ થયો અને પૂર્વ સ્થિતિનું સ્મરણુ મગજમાં ઉભરાઈ આવવા લાગ્યું. દેવળદેવી વિના દિવસો ગાળવા તે તેને હવે એક વિકટ કાર્ય થઈ પડ્યું. આખો દિવસ કાર્યશૂન્ય એસી રહેવાથી જૂદી જૂદી વિચાર-એણીઓ હૃદયમાં ઉદ્ભૂત થવા લાગી.

એકલાં એસી રહેવું અને દુઃખના વિચારો કર્યા કરવા, તે હૃદયની ક્વેલી ભયંકર સ્થિતિ છે? કરણુ પણ અત્યારે તેની જ સ્થિતિનો

પ્રભોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ભોગ થઈ પડ્યો હતો. માત્ર એ ગરહ નોકરો કામકાજ કરવા માટે રામદેવ તરફથી રાખવામાં આવ્યા હતા, તેઓ કરણની સઘળા પ્રકારની સગવડ સાચવતા હતા. હૃદયનું દુઃખ કહેવાનું અને વાતચિતમાં વખત ગાળવાનું કોઈ પણ પાત્ર કરણની પાસે અત્યારે ન હતું. જ્યારે દેવળદેવી પોતાની પાસે હતી, ત્યારે કરણને પોતે એકલા હોવાનું દુઃખ જરા પણ જણાયું ન હતું, પરંતુ અત્યારે તેને પોતાનું સ્થાન નિર્જન જંગલ જેવું શૂન્ય ભાસવા લાગ્યું. દેવળદેવી પ્રત્યેનું વાતસલ્ય હૃદયમાં ઉભરાવા લાગ્યું અને તેના વિના એક દાણ પણ વ્યતીત કરવી તે ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું.

એકાકિની સ્થિતિમાં ફેટલાક દિવસો વાટચા ગયા પણ કરણના હૃદયને એન પડ્યું નહિ. પુત્રી દેવળદેવીનું દર્શન કરવાની તેની આતુરતા વધવા લાગી. ‘તેને પિતાનું દુઃખ સાંભરતું હશે કે નહિ?’ ‘તે મને સંભારતી હશે કે નહિ?’ ‘મારી ભયંકર સ્થિતિનું જ્ઞાન તેને હશે શું?’ તેવા તેવા એક વિરહરોગીને થાય તેવા વિચારોએ પુત્રીને મળવાની તેની આતુરતામાં વધારો કર્યો.

“તે બિચારી અત્યારે મારાથી દેટલે દૂર બેઠી છે? મને તેના વિના ગમતું નથી, તેમ તેને મારા સિવાય કે મારી કમળા સિવાય ગમતું હશે? અત્યારે તે મારી પાસે હોય, મારી સાથે બાલીશ વાતચિત કરતી હોય, તો મને કેવો આનંદ થાય?”

ગમે તેવી મુશ્કેલીનું જીખમ વેડીને પણ દેવળદેવીને પોતાની પાસે બોલાવવાનો કરણે નિશ્ચય કર્યો. તેને ખબર મળ્યા હતા કે દેવળદેવીને પકડવાને બાદશાહી લશ્કરની નીકળી ચૂક્યું છે, (કૃત્રિમ દેવળ-

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

દેવી પકડાઇ ગઇ છે, તે ખબર હજી સુધી તેને મળ્યા ન હતા) તો પણ પુત્રી દેવળદેવીને મળવાની તેની ઉકડાને લીધે તેને તેવું જોખમ વેઠવું જ ગમ્યું. તરત જ તેણે રામદેવ ઉપર એક પત્ર લખ્યો. તેમાં તેણે પોતાના હૃદયની ભયંકર સ્થિતિનું યથાસ્થિત ચિત્ર આલેખ્યું, અને દેવળદેવીને મળવાને પોતે ઘણી આતુરતા ધરાવે છે તેવો ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો. દેવળદેવીને દેવગદના કિલ્લા ખૂદાર કાઢવી તે રામદેવને ઘણું જોખમભર્યું અને ભયંકર માલમ પડ્યું, તો પણ કરણે પોતાના પત્રમાં દર્શાવેલ અત્યાગ્રહ અને તે હૃદયની સ્થિતિની ભયંકરતાથી પ્રેરાઈને તેણે દેવળદેવીને બાગલાણુ મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતાના પિતાના દુઃખજનક સમાચાર સાંભળીને દેવળદેવી, પણ પિતાને મળવાને ઉત્સુક થઈ રહી. રામદેવે પૂરેપૂરા બંદોબસ્ત નીચે દેવળદેવીને એક ગુપ્ત માર્ગદ્વારા બાગલાણુ મોકલાવી દીધી.

પુત્રીને મળવાથી કરણને ઘણો હર્ષ થયો. પુત્રી-વાતસલ્ય તેના હૃદયમાં ઉભરાવા લાગ્યું. દેવળદેવી પિતાને જોઈને હર્ષથી રોષ પડી.

પરંતુ આ આનંદ એક જ દાણમાં નટ થઈ ગયો. રામદેવનો ગુપ્ત ચાર એકાએક કરણ પાસે આવીને ઉભો. પિતા પુત્રીના આનંદનો ભંગ કરવાને જ વિધિએ તેને મોકલ્યો હોય તેમ તેણે સમાચાર આપ્યા કે—
“ મહારાજ ! રાજમહેલને આગ લગાડીને કમળાદેવી ગુપ્ત રીતે ખૂદાર નીકળી ગયાં હતાં અને તેથી પાટણ પાસેના એક ગામડામાંથી અલેક્ષાનાં હાથથી પકડાયાં હતાં. તે ગામના લોક પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. એટલે સુધી ખબર મળ્યા છે કે હાલ તેઓ દિલ્લીના બાદ

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

શાહના મહેલમાં બિરાજે છે. માધવનું કોઈએ ખૂન કર્યું છે, તેથી ગુજરાતની સુભાગીરી અલેખ્યાને સાંપાઈ છે.”

કુમળાને લગતા ઉપરના ખબર જ્યારે કરણને પહેલવહેલા મળ્યા ત્યારે તેણે તેને માત્ર એક આશ્વાજ માની હતી. પવિત્ર કુમળા કદિ ભ્રષ્ટ થાય જ નહિ, તે વાતની તેને ખાતરી હતી, તેથી એ ખબર તેણે ખરી માની નહિ; પરંતુ આ સત્તાવાર ખબરે તેના હૃદય ઉપર એક સખ્ત અઘાત કર્યો. કુમળાની પવિત્રતાને લગતી કરણની સઘળી માન્યતા પાણીમાં ઘોળાઈ ગઈ. આ ભયંકર ખબર સાંભળતાં જ તે મૃત્તિચિંત થઈને ભેંચપર પડી ગયો. દેવળદેવી પિતાના હૃદયની આવી ભયંકર સ્થિતિ જોઈને ગાભરી બની ગઈ. પોતાની માતાના, હૃદયને કમ્પિત કરે તેવા ખબરે એ બાળક પુત્રીને પણ આશ્ચર્યચકિત કરી નાંખી. કરણને મૃત્તિચિંત સ્થિતિમાં જોતાં જ તે જૂમ પાડી ઉઠી અને નોકરો દોડી આગ્યા. દેવળદેવી ગભરાઈને રોવા લાગી અને નોકરો કરણના મુંદાં ઉપર શીતળ જળનો છંટકાવ કરવા લાગ્યા.

એકાદ ઘડી સુધી કરણની મૃત્તિ વળી નહિ અને સઘળા ઉપચારો નકામાં થઈ પડ્યા. દેવળદેવી વધારે ને વધારે રોવા લાગી. “બહેન! રૂઆંછો શાને? માત્ર મૃત્તિ છે, હમણાં વળી જશે” એમ કહી નોકરો તેને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. દેવળદેવી “પિતાશુ! પિતાશુ!” કરી વધારે રડવા લાગી અને એક ભયંકર દેખાવ થઈ રહ્યો.

થોડાંએક વખત ગયા એટલે મૃત્તિ વળી. દેવળદેવી રડતી બંધ થઈ. નોકરો હર્ષિત થયા. કરણ ઉઠ્યો. તેની આંખો જેમ ભર નિદ્રામાંથી જાગી ઉઠ્યો હોય તેમ, લાલચોળ થઈ ગઈ હતી.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

આંખોમાંથી ક્રોધના અગ્નિ વરસતો હોય, તેવું ધિક્કારાળ સ્વરૂપ તેની આંખોએ ધારણુ કર્યું હતું. કમળાદેવીનું સતીત્વ પલકમાં પક્ષીવેગે ઉડી જતું હોય, તેવો દેખાવ તેની આંખ સામે તરવરવા લાગ્યો. રણુગમન કરતી વખતના કમળાના શબ્દોનું તેને સ્મરણ થઇ આવ્યું અને એ શબ્દોને નહિ પાળનાર કમળા ઉપર તેને ઉગ્ર ક્રોધ ચઢી આવ્યો. સ્ત્રીઓ હૃદયની શુદ્ધ હોતીજ નથી તેવી તેની ખાત્રી થવા લાગી. થોડી વારમાં કમળાદેવી એક પટ્ટરાણીના સ્વરૂપમાં કરણુની ચક્ષુ સમીપે આવોને ઊભી અને તેને કરણુ ધિક્કાર આપવા જતો હતો, તેટલામાં તે મૂર્તિ અદૃશ્ય થઇ ગઇ અને દિલ્હીના આદશાહની બેગમના પોશાકમાં તે સગળ થયલી દૃષ્ટિએ પડી. તે અપવિત્ર સ્ત્રીનાં દર્શન પણુ ન કરવાં તેવા હેતુથી કરણુ આંખો મીંચી ગયો, પરંતુ તેટલામાં તે પોતાની ક્રોધ-સ્વભાવની ભ્રમણાથી મુક્ત થયો અને તેનું હૃદય આ ગમ પેદા કરનારા ખબરથી વસોવાઇ જવા લાગ્યું.

“શું એ દુષ્ટા દિલ્હીના મોસ્ક આદશાહના ઘરમાં જઈ બેઠી? શું એ રંગ છેવટે એક કુલટાજ નીવડી? બ્યારે હું રણુક્ષેત્રમાં જવાને તૈયાર થયો, ત્યારે તે મને કેવા કેવા શબ્દો કહેતી હતી? પોતાની પવિત્રતાની કેટલી બધી ખાત્રી આપતી હતી? ‘મારા પાતિત્રત્ય અર્થેજ માફ જીવન છે’ એમ કહી મને કેવી હાંગતી હતી? એજ દુષ્ટા અત્યારે તે જ યવનના મહેલમાં જઈને વૈભવ ભોગવવા લાગી છે! હાય! હાય! હું તેને કેવી પવિત્ર માનતો હતો અને છેલ્લે જતાં મેં તેને કેવા શબ્દો કહ્યા હતા? પણુ એ કઠોર હૃદયની કુલટાને તેની કાંઈપણુ અસર ન થઇ! તેના મીષ્ટ શબ્દોએ મને હજ્યો! પૂરો હજ્યો! અનુત્તં

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

સાહસં માયા મૂર્ચ્છાત્વમતિલોભતા । અશૌચત્વં નિર્દયત્વં સ્ત્રીણાં
દોષાસ્સ્વભાવજાઃ ॥ એ અક્ષરશઃ સત્ય છે. કમળા-એ દુષ્ટ રંગ-
હવે તો તેનું નામ પણ મારા મુખમાં ન હોવું જોઈએ-ખરેખર
જૂઠું બોલી પોતાનું પાતિવ્રત્ય બતાવવાનો દોષ તેણે મારી પાસે કર્યો,
મને માયા બતાવી, વૈભવ ભોગવવાનો લોભ તેના હૃદયમાં આવી
વસ્યો, તેનું હૃદય અટતાથી મલીન થયું, મારા પ્રત્યે-તેના પ્રેમાળ પતિ
પ્રત્યે તેણે નિર્દયતા વાપરી!! અહાહા! તેનામાં કેટલા દોષ? માત્ર
એક જ કુકર્મ તેના કેટલા દોષ ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો? ખરું છે, સ્ત્રીજનતિ
ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવાનું રાજ્ય ભ-તૃલ્હરિનું કહેવું અક્ષરશઃ ખરું છે.
એ રંગને જો મેં રણમાં જતી વખતે જ કલ કરી નાંખી હોત, તો આ
ક્ષત્રીય કૃષ્ણને મોટો લગાડનાર વખત આવી પહોંચત શું?"

“પણ, પિતાજી! એ ખરેખર ખોટા જ હોવા જોઈએ. મારી
માતૃશ્રી કદિ યવનોને હાથ જીવતાં પકડાય નહિ.”

“ચૂપ રહે, મૂર્ખ છોકરી! તારી દુષ્ટ માનો પક્ષ ખેંચે છે શું?
એ કુલદાને પેટે અવતરીને તું પણ તેવી જ બની ગઈ છે કે શું?
મૂંઝી મર! મને સ્ત્રીજનતિ પર વિશ્વાસ જ નથી! તું પણ તારી માના
સરખી કુરીલ છે!”

“પિતાજી! તમે આ શું કહો છો? શું મારા પર પણ તમને વિ-
શ્વાસ નથી?! મારી મા ગમે તેવી નીવડી હોય, પણ તેમાં મને શું?”
પોતાના ઉપર પિતાને કુદ્ધ થયેલ જોઈને દેવળદેવી રડવા લાગી. કરણે
તેના ભણી દષ્ટિ પણ કરી નહિ. પોતાની ક્રોધપ્રમણામાં તે નિમગ્ન
જ રહ્યો.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“ સઘળું સરખું જ ! મારી સ્ત્રી-પ્રેમી સ્ત્રી-સઘળી રાણીઓમાં મને બહાલામાં બહાલી તે રંડ જ કુલટા નીકળી તો પછી પૂછવું જ શું ? ખિચારી બીજી રાણીઓ બળી મૂઠી અને તે રંડ તેમને હગીને મહેલ બહાર છવતી નીકળી ગઈ ! કેવી સ્વાર્થિણી ? શું તે પવિત્ર હોઈ શકે ? નહિ ! બિલકુલ નહિ ! તે રંડના પાપથી જ હું આ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છું. નહિ તો ગુજરાતના નૃપતિની આ વડે હોય ? ! એ-જ એ-જ. રાજદ્રોહ જ ! સઘળું રાજદ્રોહી ! પ્રબ્ધ રાજદ્રોહી, પત્ની રાજદ્રોહી, પુત્રી રાજદ્રોહી. સૌ કાન રાજદ્રોહી જ છે ! ”

“ હે પ્રભુ ! તમે આ સઘળું શું કહો છો ? સૌ કાન રાજદ્રોહી કેવી રીતે હોઈ શકે ? પિતાજી ! તમે આ શું બોલો છો ? તમારું મગજ કોધાયમાન છે, તમે શાંત થાઓ, નહિ તો ધાંધી મગજે ચટી જશે ! પિતાજી ! તમે હવે શાંતિ રાખો. ”

“ હું શાંતિ રાખું ? ગુજરાતનું રાજ્ય ગયું ને હું શાંતિ રાખું ? નહિ, હું શાંત નહિ રહું. દિલ્લીપતિને મારીશ, કમળાને મારીશ, અને પછી જ હું શાંત રહીશ ! ”

કરણના સગજમાં કોધમાંથી ધીમે ધીમે ઉન્માદ ભરાતો જતો હતો. કમળાએ આદરેલાં દુરાચરણે તેનું મગજ પૂરી રીતે બ્રમાવ્યું હતું. પિતાના મગજને બ્રમેવું જોઈને દેવળદેવી બહીવા લાગી અને ‘ રખેને મને કોધથી મારશે ’ તેવી બીલિથી પિતાથી દુરને દુર રહેવા લાગી. મોટું જોખમ વેડીને મળવા બોલાવેલ પુત્રીના સમાગમનો લાલ લેવાને બદલે પિતાની ઉન્મત્ત દશા જોઈને દેવળદેવીને બહુ ખેદ થયો.

તે રાત્રિએ કરણ બિલકુલ ઉઘ્યો નહિ. પોતાની અધમ દશાને

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

લીધે દુઃખના ઉદ્ગારો. કાલવામાં અને કુમળાદેવીને ગાળો દેવામાં જ તેણે આખી રાત્રિ ગાળી. કરણુ જ્યારે ઉન્મત્ત દશામાં ગમે તેવો લવારો કર્યા કરતો હતો, ત્યારે ભયથી થરથરતી દેવળદેવી લીમડી લીમડીને રોતી હતી. પિતા સાથે પુત્રીએ પણ નિદ્રાને ફર ખસેડી મૂકી હતી.

પરોઢ થયું. હજી થોડું તિમિર પ્રસરેલું હતું. કરણુ પોતાના બિઝનામાંથી ઉઠ્યો. દેવળદેવી પોતાના બિઝનામાં પડી પડી દુસકાં ભરી ભરીને રોતી હતી.

“દેવળદેવિ !” કરણુ ઘાંટા કાઢી બોલ્યો.

“પિતાશુ !” દેવળદેવીએ બિઝનામાં બેસી થક જવાબ આપ્યો.

“તું જાગે છે ?”

“હા, બાપુ ! શું કામ છે ?”

“આલ, તું મારી સાથે.”

“પણ હજી અંધારું છે.”

“ભલે રહ્યું, તું પણ તે હરામી અલાઉદ્દીનથી બીલે છે કે શું ?”

“ના, પિતાશુ ! પણ અત્યારે ક્યાં જઈશું ?”

“તારી દુષ્ટ માનો જીવ લેવા !”

“એ તો અત્યારે ક્યાંય હશે ! આપણે ક્યાં જઈશું ?”

“દિલ્લીમાં છે, દિલ્લીમાં. મને ખબર છે.”

“અત્યારે દિલ્લી જઈશું ?”

“હા, દિલ્લી જવું છે. આલ, મારી સાથે.”

“પણ પિતાશુ—”

“બસ, આવે છે કે નહિ ? નીચ છોકરી !”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

કરણુ એકદમ દેવળદેવી તરફ ધસ્યો. દેવળદેવી ગભરાઇને બોલી:
“આવું છું, પિતાશુ ! આલો, આવું છું.”

દેવળદેવી હૃદયથી ધીમે ધીમે રડતી ઘર ખૂદાર નીકળી. કરણુ તેની પછવાડે હાથમાં એ તરવાર લઇ આવ્યો. તેના અંગ પર એક બદન અને પાદબ્જનમાં સિવાય બીજું કંઇ ન હતું. નોકરો પરશાળમાં ઉંઘતા હતા, તેઓને કરણુ અને દેવળદેવી ઘરમાંથી આવી ગયાની ખબર રહી નહિ.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

પ્રપંચી કાકુર.

કે હજાર દીનાર આપીને અલેક્ષાંચે ખરીદ કરેલો એક ખોળે-હજાર દીનારી કાકુર પૂરેપૂરો પ્રપંચી નીવડ્યો હતો. ધીમે ધીમે તે આદશાહ ઉપર એટલી બધી સત્તા જમાવી પડ્યો હતો કે પોતાના ભાઈ અલેક્ષાં કે વજીર કે તેહખાંતું માન્ય ન રાખતાં આદશાહ કાકુરના કહેણને માન્ય રાખતો હતો. આદશાહ ઉપર પોતાની પૂરેપૂરી સત્તા જમાવી જોઈને કાકુર પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં જરા પણ પછાત પડતો નહિ હતો. હરકાઈ આમતમાં તે પોતાનું ગજવું ભરવાનો જ સ્વાર્થ રાખતો હતો અને પછી આદશાહને કે આદશાહની પ્રગતને કાયદો થાય છે કે ગેરકાયદો થાય છે તેની તે જરા પણ દરકાર રાખતો નહિ હતો.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

દેવળદેવી (લાલાં)ને પકડવા જતી વખતે કાપુરને દેવગઢ ઉપર હલ્લો કરવાનું પ્રમાન આપવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ દેવળદેવી તરતમાં પકડાવાથી બાદશાહના પ્રમાનથી કાપુરને અર્ધથી જ દિલ્લી તરફ પાછા વળવું પડ્યું હતું અને દેવગઢ ઉપર હલ્લો કરવાનું અલેક્ષાને સાંપવામાં આવ્યું હતું. બાદશાહે ફરેલી આ ગોઠવણ કાપુરને પસંદ પડી નહિ, કારણકે તે કાંઈક પરાક્રમ કરીને બાદશાહને ખુશી કરવા આવતો હતો—તે રીતે તે રાજ્યમાં પોતાની વિશેષ સત્તા જમાવવા ઇચ્છતો હતો. દેવળદેવી સાથે દિલ્લી આવ્યા પછી તેણે દેવગઢ છતવાની બાદશાહની ગોઠવણ ફેરવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, અને બે-ચાર દિવસમાં તેણે દેવગઢ પર હલ્લો કરવા જવાનું શાહી ફરમાન મેળવ્યું. આથી અલેક્ષાને દેવગઢના રસ્તેથી ગુજરાત તરફ પાછા વળવું પડ્યું. લશ્કર હેરાન હેરાન થઈ ગયું. અલેક્ષાને પણ બાદશાહ પર ઘણો ક્રોધ ચડ્યો અને તેણે બળવું કે આ સઘળી ગડમથલ કાપુરના પ્રપંચને જ આભારી છે; પરંતુ બાદશાહના હુકમને માન આપીને તેને અર્ધથી પાછા ગુજરાત ભણી જવું પડ્યું. કાપુર એક મોટા લશ્કર સાથે દેવગઢ પર ચડ્યો અને ત્યાંના રાજા રામદેવને દિલ્લીના બાદશાહનો ખંડિયો રાજા બતાવી દિલ્લી આવ્યો.

કાપુરની ઇચ્છા પાર પડી. તેણે કરવા ધારેલું પરાક્રમ તે કરી શક્યો અને બાદશાહની નજરમાં હવે તે એક માનવંતા હાકિમ સરખો થઈ પડ્યો. ત્યારથી આખા રાજ્યમાં તેનું માન વધ્યું અને બાદશાહે તેને ‘નાયબ મલેક’ નો ઇતિહાસ બક્ષિસ કર્યો. આ રીતે ખંજાતનો એક બોલો દિલ્લીનો એક મોટામાં મોટો હાકિમ બન્યો ! ખુદ દિલ્લીના

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

આદશાહે તેનું માન વધાર્યું, પરંતુ તે કાંઈ જાણતો હતો કે—“જે કાપુરને હું અત્યારે મારા રાજ્યનો વફાદાર હાકેમ માનું છું, તે જ કાપુર ભવિષ્યમાં મારો હંતા થઈ પડશે?” ભટ્ટ કેશવરામે ખડું કથું છે કે—

કર્મતાળી ગતિ ન્યારી, કેશવ, કર્મતાળી ગતિ ન્યારી;
વિદ્યાવાન વરો વનમાંથી, મૂર્ખ બને દરબારી—કેશવ.

રાજ્યમાં માનીતો થઈ પડેલો કાપુર પ્રજામાં પણ તેવો જ માનીતો થયો હતો. કાંઈ અપરાધીને બચી જવું હોય અગરતો નિરપરાધીને ખુદાર કરવો હોય તો દિલ્હીની પ્રજા કાપુરનો આશ્રય લેવાનું જ વાજબી માનતી હતી. જે કાંઈ કાપુરનું ગજવું ભરે તે માતની શિક્ષામાંથી પણ બચી જવા પામતો.

આજે એક યુવાન બ્રાહ્મણ કાપુરની દેવડીએ તેની રાહ જોતો બેઠો હતો. પેહેરેગીરને પૂછ્યું કે—“મલેક સાહેબ ક્યાં પધાર્યા છે?” તો જવાબ મળ્યો કે, “આદશાહની હજુરમાં ગયાં છે. કામ હોય તો આહીં થોભો.” આથી તે બ્રાહ્મણ ત્યાં થોડી વાર બેઠો. એટલામાં કાપુર પૂર દબદબા સાથે કેટલાક હજુરીઆ સહિત આવી પહોંચ્યો. દેવડીએ ઉભેલા સિપાહીએ ઘુંટણ સંધી નીચા નમીને સલામ કરી એટલે પેલા બ્રાહ્મણે પણ તેમ કયું, અને તે કાપુરની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

મહેલનાં પગથિયાં ચડતાં બ્રાહ્મણે વિચાર્યું; “હે પ્રભો ! કેવો વખત આવ્યો છે? એક વખતે શુલામગીરી કરતો અને આદશાહી જનાનામાં ખોળનું કામ કરતો કાપુર અત્યારે કેવી દશાને પ્રાપ્ત થયો છે? એક હજાર દીનારનો ખરીદેલો શુલામ અત્યારે દિલ્હીના રાજ્યમાં એક વથર

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

સરખો થઈ પડ્યો છે ! કેવું કાળપરિવર્તન ! એક ચવન કે જેના મુખ ઉપર અમે આઠાણો થૂંકાઈ પડ્યો નહિ, તેને કેટલી નમનતાથી સલામો કરવી પડે છે ? હે પ્રભુ ! હિંદુસ્તાનની આ દશા તું ક્યારે ફરવશે ? મ્હેન્છોની શુભામગીરીમાંથી હિન્દુઓને ક્યારે બચાવશે ?”

આમ વિચારતો વિચારતો તે આઠાણુ કાપૂરની પછવાડે ને પછવાડે એક વિશાળ ચોરડામાં આવી પહોંચ્યો. તે ચોરડા એક બાદશાહી કચેરીના સરખો દેખાતો હતો. આજુબાજુ સોના રૂપાનાં બનાવેલાં આસનો ગોઠવી દેવામાં આવેલાં હતાં. ચોરડાની મધ્યમાં એક સંગે-મરમરનો ગોળ મેજ હતો અને તેની ઉપર કેટલાંક હસ્તકૃત પુષ્પોના નમૂના એક કાચની પેટીમાં ગોઠવવામાં આવેલા દૃષ્ટિગોચર થતા હતા. પેલો આઠાણુ આવી બાદશાહી રચના જોઈને અત્યય પામવા લાગ્યો, ત્યાં કાપૂરે કહ્યું : “ બોલ, તું અહીં કેમ આવ્યો છે ?”

કાપૂરના નોકર-ચાકર એકાએક ચોરડામાંથી બહાર ચાલ્યા ગયા અને માત્ર એક જ પગમાં તે વિશાળ ચોરડામાં કાપૂર અને આઠાણુ બે જ જણ રહ્યા. આઠાણુ બે હાથ જોડી કહ્યું :-

“ સાહેબ, મારી એક અરજ છે. ”

“ બોલ, શું છે ? ”

“ હું એક ગરીબ આઠાણુ છું. મારા ગરીબ ઘરજોગ થોડું એક ઘરેણું મારી પાસે હતું તે મારી સાસુના ઘરમાં પડ્યું હતું. તે ઘરેણું મારું જ હતું, છતાં બાદશાહનાં માણસો મારી સાસુ પાસેથી તે ઘરેણું લઈ ગયા છે. આપ નામવરની મહેરબાનીથી તે મને પાછું મળવું જોઈએ, કૃપાનિધાન ! ”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“ તારી સાસુના ઘરમાં ધરાણું મૂકવા જવાનું શું કારણ ? ”

“ સાહેબ, હું મૂકવા ગયો જ ન હતો. મારી સ્ત્રી કે જે મારી સાસુની દીકરી થાય, તે તેની માને ઘેર ગઈ હતી ત્યારે પહેરીને લઈ ગઈ હતી અને તેથી તે પાંચ-સાત દિવસ સુધી ત્યાં જ પડી રહ્યું હતું. ”

“ તારી સાસુનું ધરાણું લઈ જવાની આદેશાલનાં માણસોને શું જરૂર હતી ? ”

“ નામવર ! થોડાંક વર્ષ પહેલાં મારો સસરો અહીંના એક મંદિરમાં પૂજારી હતો. તે મંદિરનું ઘરેણું આદેશાલના માણસોથી ગુમ રીતે મારી સાસુએ પોતાના ઘરમાં રાખ્યું છે, તેમ માની સિપાહીઓ તે ઘરેણું લઈ ગયા છે. આજ થોડાક વખત થયાં તે જમિમાં છે. આપ નામવરની કૃપા થાય તો તે પાછું મળે. ”

“ ઠીક છે, ત્યારે નાયબ મલેકનો હક તેમાંથી કેટલો મળશે ? ”

“ નાયબ સાહેબની મરજીમાં આવે તેટલો. ”

“ ત્યારે અર્ધો ભાગ કબૂલ કરીશ, તો તને તારું ધરાણું કાઢે પાછું મળશે. ”

“ જેવી મલેક સાહેબની મરજી ! ”

“ બહુ સારું. કાલે આવી તારું ઘરેણું અહીંથી લઈ જાશે. પણ રહે, તારું નામ શું ? ”

“ હુરિશ્વંર. ”

“ ઠીક; હવે જા. ”

હુરિશ્વંર સલામ કરી ચાલતો થયો.

વાચકો હુરિશ્વંરને આગળતા જ હશે. ત્યારે માધવ રાગન કરણનું

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

વૈર વાળવાને દિલ્લીમાં આવ્યો હતો ત્યારે જે ડોશીએ તેને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો હતો તે જ ડોશી હુરિશ્વંદ્રની સાસુ થતી હતી, અને મધ્ય રાત્રિને સમયે હુરિશ્વંદ્ર પોતાની સાસુને જે ઘરાણું સાચવવા માટે આપી ગયો હતો તે જ ઘરાણું બાદશાહના માણસો લઈ ગયા હતા. હુરિશ્વંદ્રે તે પાછું મેળવવાને ઘણો પ્રયાસ કર્યો હતો પરંતુ અત્યાર સુધી તે નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો અને મુસલમાની રાજ્યમાં ન્યાય તો પાંચ પચાસ વર્ષ જ મળતો હતો. આ કારણથી તેમાંથી અધું ઘરાણું કડવું કરીને કાપુરને ખટાવવાથી પણ જો તે પાછું મળે તો હીક, તેમ હુરિશ્વંદ્રે વિચાર્યું હતું.

આવા અનેક બનાવોમાં કાપુરનું ગળતું તર થતું જતું હતું અને ધીમે ધીમે પ્રજામાં તેનો તાપ વધતો જતો હતો. તે સાથે રાજ્યમાં માન પામતા ખીજ સરદારો અને અમલદારોને બાદશાહની દૃષ્ટિમાં અપ્રિય બનાવીને પોતે વધારે પ્રિયતા મેળવવાને પણ તે પ્રયત્ન કરતો હતો. તે જાણતો હતો કે જ્યાં સુધી ચંદ્ર આકાશમાં હોય છે, ત્યાં સુધી તારાના સ્વરૂપ પ્રકાશને ઢાઢ ગણકારતું નથી, પણ જો ચંદ્ર ન હોય તો તારાનો સ્વરૂપ પ્રકાશ પણ ખીલી નીકળે છે, તેવી રીતે જો ખીજ સરદારો બાદશાહની નજરથી દૂર થાય તો પછી કાપુરનું માન બેહદ વધી જાય એવી ધારણાથી પહેલે પગલે તે બાદશાહના બાઈ સરદાર અલેખખાં અને શાહબદા ખીજરખાંને બાદશાહની દૃષ્ટિમાં અગામી કરવા ઇચ્છતો હતો.

આ હેતુથી કાપુરે એક પ્રપંચ રચ્યો. તેના ઉપર બાદશાહનો જે વિશ્વાસ બેઠો હતો, તેના દુરુપયોગ કરવો તે તેના પ્રપંચનું મુખ્ય

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

સાધન થઈ પડ્યું. એક વાર બાદશાહ રાજમહેલની અગાશી ઉપર હવા ખાતો એક સંગેમરમરના કઠોરા ઉપર બેઠો હતો અને કાપૂર તેની હજુરમાં આનંદની અને રાજ્યપ્રકરણને લગતી વાતો કરતો બેઠો હતો ત્યારે વાતચિતના પ્રસંગમાં બાદશાહે પૂછ્યું:-

“કાપૂર ! ગુજરાત દેશ બહુ રસાળ છે અને તેથી ભવિષ્યમાં તે રાજ્યની મહેસૂલમાં સારો વધારો કરશે, કેમ ?”

“હા, નામવર ! ગુજરાત રસાળ છે પણ ગુજરાતના હાકેમ એવા છે કે ગુજરાત જીત્યાથી જહાંપનાહને જે ફાયદો થવો જોઈએ તે થવા ન દે.”

“એટલે ?”

“એટલે એમ કે, ગુજરાતની મહેસૂલ દિલ્હીના દરવાજા સુધી પહોંચે તેમ કદિ બનવાનું નથી, તો પછી નામવરની ધારણા પ્રમાણે રાજ્યની મહેસૂલમાં વધારો કેવી રીતે થાય ?”

“શું અલેક્ષાં એવો છે ? શું ગુજરાતની મહેસૂલ પોતે જ હોઝિયાં કરી બીજા છે ?”

“નામવર, આપને તેની શું ખબર પડે ? સાચું કહું તો આજ સુધીમાં ગુજરાતની મહેસૂલ ઘણી જ થોડી વસૂલ થઈ છે, અને જ્યારે અલેક્ષાં ગુજરાત પર ચઢાઈ લઈ ગયા, ત્યારે ગુજરાતના ધનાઢ્ય વ્યાપારીઓને લૂંટીને અસંખ્ય અશરણીઓનો માલ એકઠો કરવામાં આવ્યો હતો, તેમાંનો થોડો પણ ભાગ જહાંપનાહના ખજાનામાં આવવા પામ્યો નથી. ત્યારે તે સઘળો માલ ક્યાં આવ્યો ગયો હશે ?”

“ખરું છે, કાપૂર ! તે બદલાત અલેક્ષાં જ તે સઘળું ઉઠાવી

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ગયો. મને તો વિચાર થતો હતો કે ગુજરાતમાં કાચું સોનું પાકે તેવો તે રસાળ દેશ છે, છતાં હજુ રાત્રીની મહેસૂલ કેમ ન વધી ? પણ હવે મને સમજાયું. તે હરામી જ તે સધળું પચાવી પડ્યો હોવો જોઈએ.”

કાપુરે બરાબર મોઢા જોઈને કહ્યું: જહાંપનાહનું ધારવું બરાબર છે. બ્યારથી ગુજરાત પર અલેક્ષાં લસકર લઈને ચડયા, ત્યારથી જ તેમની દાનત ફરી ગઈ હોવી જોઈએ, અને નામવર...”

“કેમ, શું છે ? કેમ બોલતાં ચટકી ગયો ?”

“કાંઈ નહિ, ખુદાવિંદ ! કાંઈ નહિ. હું કાંઈ પણ કહેવા ઇચ્છતો નથી.”

“નહિ, નહિ, તું કાંઈક કહેવા જતો હતો, અને ચટકી ગયો છે. બોલ, નિખાલસ દિલથી બોલ. મને તારા પર સંપૂર્ણ ભરોસો છે.”

“નામવર ! પણ તેથી મોટી હાની થઈ જાય તેમ છે, માટે મને માફ કરો; હું તેમાંનું કાંઈ કહેવા માંગતો નથી.”

“ભલે, હાની થાય. જે હોય તે કહે.”

“પણ મારા મ્હેંમાંથી એક પણ શુકન નીકળી શકશે નહિ. ર-ખેને શાહજાદા મારાપર ગુસ્સે થાય !”

“કાણ ? ખીજરખાં તારાપર ગુસ્સે થશે ? તું ડર નહિ. જે હોય તે બોલ; તને ડર રાખવાની જરૂર નથી.”

“જહાંપનાહ ! ત્યારે ખીજું તો કાંઈ નહિ, પણ આપની છંદગીને થોડા દિવસમાં ખલેલ પહોંચશે, માટે ચેતતા રહેજો !”

“તું શા ઉપરથી કહેછે ?”

“મને મારા ગુપ્ત માણસ માર્ફતે ખબર મળ્યા છે કે, અલેક્ષાં

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

અને ખીજરખાં વચ્ચે ખાનગી પેગામો આપ્યા કરે છે. એ પેગામોથી એમ એકસ થયું છે કે થોડાક રોજમાં કોઈ પણ કાવતરાથી જહાંપનાહતું ખૂન કરવું અને અલેક્ષખાંએ ખીજરખાંને રાજ્ય અપાવી તેને બાદશાહ સ્થાપિત કરવો. શાહજહાને આવી સમજૂતી આપનાર નામ-વરના લાઇ અલેક્ષખાં જ છે.”

“હું? શું અલેક્ષખાં અને એ એવકા ખીજરખાં મારી હાંદગી લેવાની કોશિશ કરે છે? અને ખીજરખાં ગાદી લેવા માગે છે?”

“હા, નામવર! મને માફ કરજો! જહાંપનાહતા બચાવને માટે મને આ બાબત જાહેર કરવાની જરૂર પડી છે. હવે શાહજહા મારા પર જરૂર ગુસ્સો કરશે.”

“એ હરામખોરથી તું ડર નહિ. આ કાવતરાની બબરુંકરીને તે આ દિલ્લીના શહેનશાહને અહેશાનમંદ કર્યો છે.”

“નામવર! એ તો મારી પ્રજા હતી અને મેં તે અદા કરી છે. એક ગુલામ દિલ્લીના શહેનશાહને અહેશાનમંદ કરે જ નહિ અને તેમ કહેવું તે કેટલું અણધરતું ગણાય?”

“કાઝર! તે તારી લાયકી છે. પણ હું જોઉં કે એ દુષ્ટ અલેક્ષખાં પોતાની કોશિશમાં કેવી રીતે પ્રતેહમંદ નીવડે છે? હું તને પ્રમાણ કરું કે તારે આજ ને આજ અલેક્ષખાં ઉપર એક રૂક્ષો મોકલવો અને તેમાં જણાવવું કે “બાદશાહ તારા નીચ કાવતરાને સમજી ગયેલ છે, તેથી તું દિલ્લીના સુલતાન થવાની કે ખીજરખાં આશાને મૂકી દેજે, અને સાથે જણાવજે કે પોતાનો બચાવ કરવાને એક મહિનાની મહેતલની અંદર તેણે દિલ્લીમાં હાજર થવું.”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“જેયું નામવરનું પ્રમાન.” કાઝુરે કુર્નિસ અબ્બવી આદશાહનું પ્રમાન ઝીલી લીધું.

ખીજે દહાડે આદશાહના હુકમને અનુસરીને કાઝુરે અલેક્ષાં ઉપર એક રૂબા રવાના કર્યો અને પોતે હવે પોતાની પ્રાશેશમાં ફર્તહમંદ થશે તેવી માન્યતાથી તે અલેક્ષાંના દિલ્હી પહોંચવાની રાહ જોતો રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મરણ.

પાંક્તું ચાલતી હતી. આગલાણના કિલ્લાની આસપાસનો કુંગરી પ્રદેશ વનસ્પતિથી લીધો દષ્ટિગોચર થતો હતો. વૃક્ષો પોતાની તરણાવસ્થામાં હોય તેમ ખીલી નીકળ્યાં હતાં અને વૃક્ષો વિનાનું મેદાન હરિયાળીથી આચ્છાદિત થઈ ગયું હતું. નિર્જન જંગલમાં લીલા ઘાસનાં નાનાં નાનાં તુણાંકુરો લીલા રંગની શેતરંજના જેવો ચક્ષુને આહ્લાદકારક આભાસ આપતા હતા. સ્થળે સ્થળે વરસાદનાં ભરાઈ રહેલાં પાણીમાંથી ઉદભવતાં નિર્જરો થોડેક દૂર સુધી મન્દ રીતે વહન કરી હરિયાળીમાં ફેલાઈ જતાં હતાં. એક ઉંચામાં ઉંચી ટેકરી ઉપર ઉભા રહીને આસપાસ નજર કરીએ તો આખી

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

દૃષ્ટિગોચર:ક્ષિતિજ લીલી છમ જેવી માલમ પડી આવતી હતી. વર્ષા-
ઋતુમાં જંગલો જેવાં મનહર ભાસે છે તેવી સઘળી મનહરતા અત્યારે
બાગલાણુના ડુંગરામાં આવીને વસેલી હતી.

ઉન્માદને વશ થયેલો કરણ પોતાની પુત્રી દેવળદેવી સાથે આ
મનહર પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો. ડુંગરાની એક દાર ઝાળગંી એટલે
સૂર્યનારાયણે પોતાનો ક્રોધાક્રાન્ત રક્ત દેખાવ સૃષ્ટિને સમર્પ્યો. વર્ષા-
ઋતુનો સોનેરી તડેકા નાની નાની ટેકરીઓને સુશોભિત કરી રહ્યો.
આછાં આછાં વાદળાં ક્ષિતિજમાંથી ખસી ગયાં અને સ્વચ્છ આસ-
માની આકાશ દેખાવા લાગ્યું.

જેમ મગજમાં આવ્યું તેમ લવતો કરણ એક પછી એક ટે-
કરી ઝાળગંતો આગળ ને આગળ ચાલવા લાગ્યો. પિતાની આજ્ઞા મા-
નવાને જન્મથી જ બંધાયેલી દેવળદેવી ઉઘાડે પગે પાછળ ને પાછળ ચા-
લતી રહી. આવી સ્થિતિમાં લાંબી મુસાફરી કરવા જેટલી શક્તિ તે
બાલિકામાં હતી નહિ, તો પણ જ્યાં સૂઝી બંન્યું ત્યાં સૂઝી તે પિતાની
પાછળ જ રહી.

કેટલેક દૂર ગયા બાદ એક વૃક્ષના થડ સાથે ઉન્માદથી જોભાન
બનેલા કરણનું મસ્તક અપ્રમાયું. એકએક તે ઉંચું જોઈને બોલ્યો:-

“ દેવળદેવિ ! ”

“ પિતાશ ! ” દેવળદેવીએ જવાબ આપ્યો.

“ આ વૃક્ષે મારા મસ્તકને કેમ વગાડ્યું ? ”

“ બાપુ ! આપ જરા ધ્યાન રાખીને ચાલો. તે વૃક્ષનો કાંઈ વાંક

પ્રભાદા યાને દિલેર દિલારામ.

નથી. આપ બરાબર જોઈને ન ચાલ્યા એટલે વૃક્ષ સાથે આપનું મસ્તક અણખાયું. વૃક્ષ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે જ કર્યું છે ! ”

“ શું ગુજરાતના નૃપતિને વગાડવાનો વૃક્ષનો સ્વભાવ છે ? નહિ ! નહિ ! તે વૃક્ષ પણ રાજદ્રોહી છે ! કમળા પણ રાજદ્રોહી અને સૌ કોઈ રાજદ્રોહી ! ”

દેવળદેવી કાંઈ ન જોલી. પિતાને બારે ઉન્માદને વચ્ચે થયેલા જોઈને માત્ર તે રડવા લાગી. કરણ પુનઃ જોલ્યો :

“ દેવળ ! હું ગુજરાતનો રાજા છું અને ગુજરાતનું સામ્રાજ્ય જોઈને અત્યારે આટલો દુઃખી થયો છું, છતાં મારી ચક્ષુને આ સઘળી ભૂમિ કેમ આનંદી લાગે છે ? શું મારી દુઃસ્થિતિ જોઈને તે હસે છે ? હા ! જડ ભૂમિ પણ કેવી રાજદ્રોહી બની ગઈ છે ? ! દેવળ, તને કેમ લાગે છે ? ”

“ પિતાજી, મને પણ સઘળી ભૂમિ તેવી જ આનંદી દેખાય છે ! ”

“ હા ! નીચ છોકરી ! તું પણ કમળા, આ વૃક્ષ અને આ જડ ભૂમિની જેમ રાજદ્રોહી બની ગઈ છું ! હવે મને સમજાયું ! જા, દુર જા ! ” કરણે ક્રોધથી દેવળદેવીને એક ધક્કો માર્યો. દેવળદેવી પડતાં રહી ગઈ.

તે રડીને જોલી; “ પિતાજી ! હું આપની પુત્રી છું. એકલી ક્યાં જાઉં ? અરે પ્રભુ ! તમે મને કેમ કાઢી મૂકા છો ? ”

“ શું તું મારી પુત્રી છે ? ”

“ હા ! પિતાજી ! હું આપની જ પુત્રી છું ? ”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“તું તું મારી જ પુત્રી છે? મારી એકલાની જ? તે રાજદ્રોહી કમળાની તો નથી ના?”

“મારે મન તો માતા-પિતા ઉભય સરખાં જ છે, પણ અત્યારે તો—”

“બસ! તું રાજદ્રોહી જ છે! જા, ચાલી જા, તું મારી પુત્રી નથી.”

“પણ બાપુ—”

“ના, ના, ચાલી જા. મારે એકે પુત્રી છે જ નહિ; પુત્રી મને પસંદ જ નથી. ના, ના, મને પુત્રી છે જ નહિ! છે જ નહિ!”

દેવળદેવીની આંખોમાંથી અશ્રુનું વહન ચાલુ જ રહ્યું. પિતાની ભયંકર દશાએ તેને વિશેષ ગાભરી બનાવી મૂકી. કરણુનો બકબકાટ પણ ચાલુ રહ્યો.

“હા, બેથું! સા કોઈ રાજદ્રોહી બની ગયું છે! ગુજરાતની ભૂમિ એક રાજપૂત પતિને ત્યજીને મ્લેચ્છ બાદશાહને વરી, તે કેમ રાજદ્રોહી નહિ? દુષ્ટ કમળા બાદશાહની બેગમ બની—બલિચારિણી થઈ! હાય! એ રંગ મારી પૂરેપૂરી વૈદિણી બની છે! તે કેમ રાજદ્રોહી નહિ? આ વ્રક્ષ અને આ આનંદી જડ ભૂમિ! તે પણ રાજદ્રોહી બની મારા દુઃખને હસે છે! અને દેવળ, તું?”

“પિતાશુ!” કહી દેવળદેવી કરણુને બાજી પડી અને રડતી રડતી બોલી: “બાપુ, હું રાજદ્રોહી નથી! મારા ઉપર દયા કરો! મને આલસથી બોલાવો! મને તરછોડી ન નાંખો પિતાશુ! હું આપની જ પુત્રી છું, હા! આપની જ પુત્રી છું.”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ઉન્મત્ત હૃદયમાં ક્ષણિક વાત્સલ્ય પ્રકટયું. કંઈ વળગી પડેલી દીન પુત્રીને કરણે જ્વાલથી છાતી સરખી ચાંપી, પરન્તુ એક જ ક્ષણમાં તેને તરછોડી નાંખી તે દૂર જઈ ઉભો.

“ના, તું રાજદ્રોહી છે, મારી પુત્રી જ નથી. મને પુત્રી છે જ નહિ! ચાલી જ, ચાલી જ, કેમ ઉભી છે?”

વાત્સલ્યની ઊર્મિ, ઉન્મત્ત મગજ, ધૈર્ય લેવાનો ક્રોધ, પર્યાપ્ત થયેલી ભયંકર દશાનો વિચાર: એ સઘળી એકત્ર જની ગયેલી લાગ-ણીઓએ કરણના હૃદયને ગુંચવી નાંખ્યું. તે એકાએક અચેતન થઈ ગયો અને સત્વર ભૂમિ પર ગેરસી ગયો. કાંઈ પણ બાદ્યા સિવાય એ ઘુંટણ વચ્ચે મસ્તિક ભેરવીને તે ખૂબ રોયો. પિતાને રૂદન કરતા જોઈને દેવળદેવી પણ પાસે આવીને બેસી અને પિતાને આલિંગીને રોવા લાગી. પૂરેપૂરો કર્ણુજનક દેખાવ થઈ રહ્યો.

કરણના હૃદયની અને તેની સાથે શરીરની નિર્બળતા પ્રતિક્ષણે વૃદ્ધિગત થવા લાગી. તેનો ઉન્મત્ત દશાનો સઘળો જુસ્સો નરમ થઈ ગયો અને એક મરણપથારીએ પડેલા વૃદ્ધ પુરૂષની જેમ અચેતન થઈ ભૂમિ પર ચત્તો સૂઈ ગયો. હૃદયમાં કાંઈ ભારે મુંઝવણમાં હોય તેમ તેના મુખ ઉપરના વારંવાર ભાર્યમાન થતા વિકાર ઉપરથી કળી શકાતું હતું. ત્યારથી તેનો લવારો બિલકુલ શાંત પડી ગયો. હૃદય અને શરીરની અચેતન સ્થિતિથી આંખો વારંવાર મીંચાઈ જવા અને ઉઘડવા લાગી. દેવળદેવી તરફ કે તેના રૂદન તરફ તેનું જરા પણ ધ્યાન ખેંચાતું જ નહોતું નહિ. માત્ર પોતાના એકાગ્ર ધ્યાનમાં, હૃદયની કાંઈ ગુપ્ત ગભરામણમાં અને કાંઈ મોટી વિમાસણના ગોટમાં તે ગોટવાઈ જતો હોય

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

તેમ જણાવા લાગ્યું. હૃદયના ધબકારા વધવા લાગ્યા અને સ્થિતિ વિશેષ ને વિશેષ ભયંકર થવા લાગી.

દેવળદેવીના ધીમા રૂદનથી અને કરુણાજનક શબ્દોથી આકર્ષાઈને દ્રામ્ એક ઘોડેસ્વાર ત્યાં એકાએક આવી પહોંચ્યો. દેવળદેવીને તે એકી ટપે જોઈ રહ્યો. તેણે તેને ઓળખી.

ઘોડેસ્વારે કહ્યું: “કાણુ દેવળદેવી ?”

“તમે કાણુ છો ?” દેવળદેવીએ પૂછ્યું.

ઘોડેસ્વાર કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર ન આપતાં ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યો. પોતાના અંગ પર ધારણ કરેલાં વસ્ત્રો તેણે કાઢી નાંખ્યાં. દેવળદેવી આ કૌતુકને આશ્ચર્યથી જોઈ રહી.

ન્યારે તે ઘોડેસ્વારે પોતાનો પોશાક કાઢી નાંખ્યો, ત્યારે દેવળદેવી તેને ઓળખી શકી. તે પુરૂષના પોશાકમાં કમળાદેવી હતી. પોતાની માતાને જોતાં જ દેવળદેવી દોડીને તેને બાજી પડી અને રડી પડીને પોતાના પિતાનું સંઘળું ઘૂંટાંત કહી સંભળાવ્યું. પતિની આવી અવસ્થા જોઈને કમળા ગભરાવા લાગી. તે સત્વર પતિનું મસ્તિક પોતાના બોળામાં લઈ તેને ઉન્માદ-નિદ્રામાંથી જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી.

કમળાના મંદુર અવાજે કરુણની શ્રવણેન્દ્રિયમાં કાંઈક અમૃત રેડ્યું, પરંતુ તે અમૃત વિષ સમાન હતું. કરુણે પોતાનાં ચેતનરહિત ચક્ષુ-આને ધીમેથી ઉઘાડ્યાં. સ્વાભાવિક રીતે કમળા ભણી દષ્ટિ ગઈ. નેત્રો કોંઈક એકાએક લાલ થઈ ગયાં અને શરીરમાં વિશેષ ચેતન રહ્યું નહિ હોવાથી કરુણે માત્ર પોતાનું મસ્તિક તેના બોળામાંથી દૂર કર્યું.

પોતે બ્રહ્મ થયાની પતિની સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ ગઈ છે, તેમ જાણી

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

અને આવી લાયકર સ્થિતિમાં પણ પોતાનો સ્પર્શ કરવાને પતિ ના પાડે છે, તેમ વિચારી કમળાના હૃદયમાં ઘણું દુઃખ થઈ આવ્યું. તે વારંવાર “નાથ, નાથ !” કહી પતિને પુનઃ જન્ય કરવા આયાસ કરવા લાગી. તેની ઇચ્છા એવી હતી કે સ્વામીને ખરા બનાવથી જાત કરવા કે જેથી પોતે બ્રહ્મ થયાનો સંશય હૃદયમાંથી દૂર થાય. પરંતુ તે આશા ફલી-ભૂત ન જ થઈ.

જે ક્ષણે કરણે કમળાના અંકમાંથી પોતાનું મસ્તિક દૂર કર્યું હતું તે જ ક્ષણે તેનો પવિત્ર આત્મા સ્વર્ગ ગમન કરી ગયો હતો ! હૃદય ઉપર પડેલા અસહ્ય દુઃખના યોગજ્યે જ તેનું મરણ નીપજ્યું ! ગુજરાતના સામ્રાજ્યનો એક ખરો ક્ષત્રીય રાજા એક નિર્જન જંગલમાં ભૂમિની શય્યામાં જ મરણ પામ્યો અને તે સાથે જ ગુજરાત ઉપરથી રજપૂતોનો અમલ કાયમને માટે નષ્ટ થયો ! સુખશય્યામાં શયન કરનાર આમીલ ગુજર્જરી ભૂમિના નૃપતિનું પણ અધાર જંગલમાં મૃત્યુ થયું ! કેવી વિપરિત દશા ? !

કમળાના અનેક આયાસો છતાં કરણે કાંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો. દેવળદેવી ગભરાઈ ગઈ અને પિતાના મરણની અમંગળ શંકાને હૃદયમાં ધારણ કરી રડી પડી. કમળાનું હૃદય પણ ગભરાઈ ગયું. તેણે વિલાપ કર્યો, પરંતુ ઇશ્વરેચ્છા સમીપ તે નકામો જ હતો.

બાળક દેવળદેવીને છેલ્લી વખતની અનેક સૂચનાઓ કરીને, તેને છેલ્લો બોધ આપીને અને સંસારમાં પતિભક્તિની ઉત્તમતા તેને સમજાવીને કમળાદેવી સ્વામીના મૃત દેહને પોતાના અંકમાં રાખીને બળી મૂઠ અને પિતા વિનાની બાળા સ્વલ્પ સમયમાં માતાવિનાની પણ થઈ ગઈ ! !

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

નિર્દોષનો ધાત.

ગંભીર ધર્ધર રવે સરિતા કુદે છે,
અંધાર સાથે કેંડી વાત ઉંડી વહે છે,
તારાગંગો ઉછળતા સરિતા તરંગે:—

હૃદયવીણા.

હીના પાધરમાં થઇને વહન કરતી : યમુના નદી અત્યારે આવો જ દેખાવ આપતી હતી. ભારે વરસાદથી અત્યારે તેમાં સખ્ત પૂર ચડેલું હતું. પવનનું તોફાન પણ ચાલુ હતું. પવનના વિધૂતનો સૂસવાટ ત્યારે યમુના નદીના ગંભીર અવાજ સાથે મળી જતો, ત્યારે ઘણો ભયંકર ધ્વનિ કર્ણગોચર થતો હતો. વરસાદ અધ થઈ ગયો હતો અને આકાશમાં આંદની નીકળી હતી. વદી ચૌદશનો દિવસ હોવાથી ચંદ્ર આકાશમાં ન હતો. સમય મધ્ય રાત્રિનો હતો. એક બાબુએ યમુનામાં ચડેલા પૂરનો ઘોર નાદ, ખીજી બાબુએ પવનથી કમ્પતા ભૂતણાં જેવાં દેખાતાં ઉંચાં ઉંચાં તરવરો અને ચારે દિશાએ પ્રસરી રહેલું તિમિર: આ સઘળો દેખાવ ગમે તેવા કહણ હૃદયના પુરપને પણ ગભરાવી નાંખવાને બસ હતો.

અત્યારે યમુના નદીના કિનારે એક મુસલમાન આમથી તેમ

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ફરતો દષ્ટિગોચર થાય છે. સરિતાના પૂરમાં તણાઇ જવાનો તેને બિલકુલ ભય નથી. તે કોઈ મોટી વિમાસણમાં અને ગંભીર વિચારમાં હોય તેમ નિતાંબના ઉપરના ભાગમાં પોતાના બન્ને હાથને ટેકાવીને ફરતો હતો. થોડો વખત તે એક સ્થળે રિથર થઈને ચમુનાનાં તરંગોને જોઈ રહેતો અને પોતાના વિચારના ધ્યાનમાં પડતો, તો થોડી વાર રહીને તે પુનઃ પોતાનું પરિક્રમણ શરૂ કરતો હતો અને હૃદય સાથે કાંઈ ગુપ્ત વાતચિત કરતો જણાતો હતો.

આ મુસલમાન બીજો કોઈ નહિ પણ બાદશાહ અહ્મદાહીનનો લઘુ બંધુ અને ગુજરાતનો સૂરો અલેક્ષમાં હતો. કાકુરના પ્રપંચથી બાદશાહે મોકલાવેલા ફરમાનને તાબે થઈને તે અત્યારે દિલ્હી આવ્યો હતો, પરંતુ ચમુનામાં સખ્ત પૂર ચડેલું હોવાથી હોડીઓ ચાલતી ન હતી, જેથી રાત્રી રાત તે નદીકિનારે તંબૂ નાંખીને પડી રહ્યો હતો. જ્યારથી તે પાટણમાંથી દિલ્હી તરફ રવાના થયો હતો. ત્યારથી તેના હૃદય ઉપર ચિન્તાનું રૂબરૂ ચાલી રહ્યું હતું. એક પણ રાત્રિ તેણે નિશ્ચિંત રીતે નિદ્રામાં ગાળી ન હતી. અત્યારે પણ નિદ્રા નહિ આવવાથી તે સરિતાકિનારે ઠંડી હવા લેવાને જહાને ફરતો હતો અને વિચારના તરંગોને ચમુનાના જળતરંગોમાં મીલાવી દેતો હતો.

“યા અહ્મદાહ! કેવો પ્રપંચ? મારો વેચાતો લીધેલો એક ખોળે અત્યારે મારું જ જૂઠું કરવાને તૈયાર થયો છે! કેવું આશ્ચર્ય? એક ખોળે-એક ગુલામ અત્યારે બાદશાહનો માનીતો વહર થઈ પડ્યો છે અને દિલ્હીના શાહને એક પૂતળાની પેઠે નચાવી આ ગુજરાતના સૂબાને-બાદશાહના લઘુ બંધુને જ ઠાર કરાવવા તૈયાર થયો છે?”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“પણુ તેમાં વાંક કાપુરનો નથી. વાંક બાદશાહના અને મારા તગદીરનો છે. મેં બાદશાહને ગુજરાત છતી આપ્યું, પેલી કરણની પદરાણીને લાવી આપી, તેના બદલા તરીકે મને બાદશાહ રાજદોહી લેખે, તો તે મારા તગદીરનો જ વાંક ગણાય ! અન્યનો શું દોષ ? કાપુરના હાથમાં સત્તા આવી, તો તેનો ગમે તેવો ઉપયોગ કરવાને તે હકદાર છે. એક તરવારવડે નિરપરાધીઓનું ખૂન કરી શકાય છે, તેમ જ સંકટમાં સપડાયલાંઓને મદદ પણ કરી શકાય છે. કાપુરને જે માર્ગ પસંદ પડ્યો તે તેણે ગ્રહણ કર્યો, તેમાં તેનો શું દોષ ? દોષ પ્રબળ તગદીરનો અને બાદશાહ અણઉદ્દીનનો કે જે છતી આપે અધ બની ગયો છે !”

વળી થોડીવાર તે શાંત રહ્યો. હૃદય-સાગરમાં વિચાર-તરંગોને તેણે આવવા દીધા.

“અહા ! પણ પેલા રૂઝામાં શું લખ્યું હતું ? મારા શિરપર કેવો ગંભીર આરોપ ચઢાવવામાં આવ્યો છે ? બાદશાહનો જીન લઈને દિલ્હીના સુલતાન થવાનો હું પ્રયાસ કરું તે માનવું શું વાજબી છે ? મેં શું દોષ કર્યો છે કે બાદશાહે આ ખીનાને સાચી માની ? કાંઈ નહિ ! કાંઈ નહિ ! મારો વાંક એટલો જ કે મેં બાદશાહને ગુજરાત છતી આપ્યું. તે આંડાએ બાદશાહના હૃદયને ગમે તેમ બ્રમાવ્યું હશે, એટલે પછી સાચું-ખોટું કાને જોવું છે ? કાપર કાપુરની ઇચ્છા તે જ કાયદો અને તે જ ન્યાય, ત્યાં સત્યની જરૂર શું પડે ?”

“મેં સાંભળ્યું છે, તે સાચું જ હોવું જોઈએ. ગુજરાતનો પ્રબળ લૂંટવાથી પ્રબળ બિચારી ગરીબ બની ગઈ હતી, તેથી લૂંટમાંનો કેટલોક

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ભાગ ગરીબ લોકોને વહેંચી દીધા અને બાકીનો સિપાઈઓને વહેંચી આપવો પડ્યો, તેથી લૂંટમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું ધન દિલ્લી મોકલી શકાયું નહિ. તાબામાં આવેલી નવીન પ્રગ્નને અસંતોષ આપવો તે શું વાજબી છે? નથી જ; અને તેથી મેં લૂંટના ધનની તેમ વ્યવસ્થા કરી, તેમાં ખોટું શું કર્યું? પણ ધનલોભી બાદશાહની શંકા તો તેથી સંબળાયેલી હશે, એટલે પછી મને રાજદ્રોહી લેખે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ગુજરાતની મહેસૂલ તો જેટલી ઉપજી તેટલી દિલ્લી મોકલાવી છે, છતાં અન્વેષણમાં તે ઉડાવી ગયો તેમ તો પેલા કાફરે ખોટી રીતે મનાવ્યું હશે. હશે! જેવું તગદીર! જો તગદીર સિધ્ધુ હતો, તો કાફરને વેચાતો લેવાની ઇચ્છા જ મને થઈ ન હતો!”

“પણ સંભળાય છે કે બાદશાહને મારી નાંખવામાં ખીજરખાં પણ પ્રયાસ કરે છે, તેની વાત ઉડી રહી છે! હા! સમજાયું! તે દુષ્ટ કાફરે બન્નેનો ખાણ લેવાની જ વેતરણ કરી હોવી જોઈએ. એ હરામખોરની ઇચ્છા જ રાજ્ય પચાવી પાડવાની હોવી જોઈએ! ખીજરખાં! તું ફસાયો છે! કાફરને મિત્ર માનવામાં તું જખરી ચૂક કરી છે. તને તેણે દેવળદેવી લાવી આપી તેથી તું તેને તારો મિત્ર માને છે, પણ તે ઝેરી સર્પ છે! તારા દૂધના ઝેરથી જ તે તને એક વાર દંશશે!”

“ખીજરખાં! તું જરૂર સપડાઈ જશે. આ આરોપ કાંઈ નાનો-સૂનો નથી! તું શું કરીશ? બાદશાહને મારી નાંખવાનો પ્રયત્ન તેં નથી કર્યો, તેની તું શું સાબીતી આપીશ? કાંઈ નહિ! ત્યારે જરૂર તારું અને આ અન્વેષણનું મોત એકી વખતે જ થશે! જરૂર માનજે! કે આપણા બન્નેનું હવે આવી બન્યું છે.”

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“થઈ રહ્યું ! આવી બન્યું ! હવે એક પણ બચવાનો માર્ગ રહ્યો નથી. હવે ખોયા સિવાય હવે મુક્તિ નથી. કાલે જ ન્યાય થશે અને—”

ઉદ્ધારો આગળ આડ્યા બંત પરંતુ પાછળથી એક નોકરે આવ્યાને કહ્યું : “સાહેબ ! પવન વધ્યો છે અને પૂર પણ વધતું છે, તો હવે સૂઈ બંચ્યો તો ફીક !”

અલેક્ષખાં પોતાની વિચારનિદ્રામાંથી બગૃત થયો. “આલ, આવું છું” કહી નોકરની પાછળ પાછળ તંબૂમાં ગયો. સૂતો, નિદ્રાને માટે ફાંફાં મારવા લાગ્યો પરંતુ પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો. ચિન્તાતુરના તગદીરમાં નિદ્રા ક્યાંથી ?

* * * * *

પ્રભાત થયું. યમુનામાં પૂર ઉતરી ગયું હતું. પવન શાંત થઈ ગયો હતો. એક કિનારેથી બીજે કિનારે જવાનો વ્યવહાર ચાલુ થઈ ગયો હતો. અલેક્ષખાંએ સાથે લીધેલાં થોડાં માણસો સહિત નદી ઉતરીને દિલ્લીમાં પ્રવેશ કર્યો.

ન્યારથી બાદશાહને પોતાના મરણ માટે કાવતરું રચાય છે, તેવી ખબર મળી હતી, ત્યારથી ખીજરખાંને સખ્ત દેખરેખ નીચે રાખવામાં આવ્યો હતો. પહેલાં ખીજરખાંને મળવાની અલેક્ષખાંને ઈચ્છા થઈ, પરંતુ બીજી જ પળે તેણે તેમાં સલામતી માની નહિ. તેમ કરવાથી બાદશાહની શંકાને મજબૂતી મળશે, તેમ તેને જણાયું.

અલેક્ષખાં દિલ્લીમાં આવી પહોંચેલ છે, તેવા ખબર કાઢીને બાદશાહને પહોંચાડ્યા. બાદશાહે પહેલાં ખીજરખાંને બોલાવીને તેણે અલે-

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પ્રખ્યાં સાથે રચેલું કાવતરું જણાવી દેવા કહ્યું, પણ નિર્દોષ ખીજરખાંચે કાવતરામાં પોતાની અજ્ઞાનતા પ્રદર્શિત કરી. ત્યારપછી અલેક્ષખાંચે બોલાવવામાં આવ્યો.

“અલેક્ષખાં ! બોલ, તે ખીજરખાં સાથે મળીને તું કાવતરું રચ્યું છે ?” બાદશાહે પૂછ્યું.

“જહાંપનાહ ! કાવતરાની આખતમાં હું કાંઈ પણ બનાવતો નથી.”

“હાં ! હું તે બનાવું છું કે તું કેવો નિર્દોષ છે ? પણ કહે ગુજરાતની લૂંટનું ધન અને મહેસૂલ ક્યાં છે ?”

“નામવર ! લૂંટથી ગુજરાતની પ્રજા તદ્દન ગરીબ બની ગઈ હતી, જેથી તેના ધનનો કંટલાક ભાગ મેં ગરીબ લોકોમાં વહેંચી દીધો છે, બ્યારે બાકીનો સિપાહીઓની માગણીથી તેમને વહેંચી આપ્યો છે. ગુજરાતની મહેસૂલ હજી બેંકમાં તેટલા પ્રમાણમાં વસૂલ થતી નથી અને જેટલી વસૂલ થઈ છે તેટલી જહાંપનાહના ખજાનામાં મોકલાવી છે.”

બાદશાહે ક્રોધથી કહ્યું : “જૂઠું, હડહડતું જૂઠું ! નાપાક અલેક્ષખાં ! હું તને સારી પેઠે આગળું છું ! તે સંધળું તું પચાવી પડ્યો છે અને હજી દિલ્લીની ગાદી પચાવી પાડવાને તું કોશિશ કરે છે ? ! અરે, કાંઈ જાણ્યો અને આ બેવકાને જલ્દાને સોંપી મારી નજર આગળથી દૂર કરો !”

માત્ર એક જ પળમાં અલેક્ષખાંનાં હાર્થ બંધાયા અને સિપાહીઓના સમક્ષ બદોખસ્ત નીચે તેને જલ્દાને સોંપવામાં આવ્યો. તે જ દહાડે તે નિર્દોષનો ઘાત થયો ! ખીજરખાંચે બાદશાહે રહેમ લાવીને સખ્ત બપતા હેડળ રાખ્યો અને કાપુર પોતાનું ધૃષ્ટિ કરવામાં પ્રતેહમંદ થયો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

અવસાન.

લેખમાં જોવો એક બહાદૂર સરદાર દિલ્હીની શહેન-
શાહતમાંથી આવ્યો ગયો એથી મુસલમાની રાજ્યને
એક મોટી ખોડ પડી હતી, પરંતુ કાઠુરની સત્તા નીચે
દબાવવા અલ્લાઉદ્દીનને તેમાંનું કાંઈ ન સૂળ્યું. દિ-
વસે દિવસે તે કાઠુર અને કમળાદેવી (દિલારામ)
ને વધારે ને વધારે વશ થતો ગયો. કેટલાંક વર્ષો એ સ્થિતિમાં આવ્યાં
ગયાં. તેટલા સમયમાં કાઠુરે હદ બહારની પોતાની સત્તા જમાવી લીધી
હતી. વૃદ્ધ વજીર ફત્તેહખાને રૂબરૂ અપાવીને વજીરનું પદ તેણે લીધું
હતું અને હરકોઈ રાજદારી કે ખાનગી ખાતમાં બાદશાહ કાઠુરને
પૂછ્યા સિવાય કાંઈ કરતો ન હતો.

કાઠુર ઉપર બાદશાહની ફીદાગીરી છેલ્લે જતાં બાદશાહને જ ભારી
થઈ પડી. વજીર કાઠુર પોતાને મળેલી સત્તાથી સંતુષ્ટ ન થતાં દિલ્હીનું
પાયતપ્ત પચાવી પાડવાની અભિલાષા ધારણ કરવા લાગ્યો. ખીજરખાં
ઉપર બાદશાહની ધતરાજી થઈ ચૂકી હતી, તેથી તે બાદશાહના સમા-
ગમમાં બિલકુલ આવતો ન હતો. ખીજરખાંને માટે કાઠુર બાદશાહને
જે પ્રમાણે સમજાવે, તે પ્રમાણે બાદશાહ માનતો હતો, અને દિવસે
દિવસે પિતા-પુત્ર વચ્ચે વિરોધ વધતો જ આવ્યો. બાદશાહને કોઈ પણ
પ્રપંચથી ઠાર કરીને રાજ્ય પચાવી પાડવું તે યુક્તિ કાઠુરને વિશેષ

મોદા યાને દિલેર દિલારામ.

પસંદ પડી, પરંતુ દિલ્હીના એક શહેનશાહનું મોત નીપજવવું તે કાંઈ નાની સરખી વાત ન હતી. તેમાં મોટી કરામત અને મદદની જરૂર હતી. દિલારામને લાલચ આપીને આ કામ તે કરવું કાઠુરને વાજખી લાગ્યું. શાહજહાં ખીજરખાં ઉપર બાદશાહની ઇતરાજી થવાથી ગૌહરનું માન પણ ઘટ્યું હતું, તેથી બડી બેગમને પણ બાદશાહ ઉપર નાખુશી ઉત્પન્ન થઈ હશે, તેમ કાઠુરે કલ્પના કરી.

શાહી જનાનામાં હરકાઈની સાથે વાતચિત કરવાની કાઠુરને સદર પરવાનગી હતી. એક વાર પ્રસંગ શોધીને તે દિલારામ પાસે બેઠો અને તેની સાથે વાતોચ્ચે ચઢ્યો.

“બેગમ સાહેબ ! પાટણના રાજમહેલ કરતાં દિલ્હીના જનાનામાં આપને વધારે ઠીક પડતું હશે.”

“બેશક, બાદશાહની પણ મારા પર સારી પ્રીતિ છે.”

“હોય જ, પણ જરા દિલગીર થવા જેવું એ છે કે શાહજહાં પર બાદશાહની ઇતરાજી થઈ છે તે આપની બેટીને જરા આપમાનભર્યું થઈ પડ્યું છે.”

શાહજહાં ઉપર બાદશાહની ઇતરાજીનું કારણ દુષ્ટ-કાઠુર છે તેમ દિલારામ જાણતી ન હતી તેથી તેણે કહ્યું: “હા, ખરું છે. બિચારી દેવળ મને રોજ કહે છે કે ખીજરખાં પણ હમેશાં શોકાતુર રહે છે અને બાદશાહના બેહેસ્તનશીન થવા પછી પોતાને તપ્ત મળશે કે કેમ તેને માટે શંકા છે.”

“હા, બેગમસાહેબ તે વાત ખરી છે. ખુદાની કૃપાથી હું ન્યાં સૂધી વજરાત પર છું, ત્યાં સૂધીમાં જો તે માઠો બનાવ બનશે તો તપ્ત

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ખીજરખાંને જ મળશે, અને તે માટે તમે ચિન્તા રાખશો નહિ. પણ કદાચ ખુદાની ઇતરાજીથી હું દિલ્લીમાં આ યોદ્ધા પર ન હોઉં, તો કદાચ તે શંકા ખરી પણ પડે. ”

“ ખુદા કરે ને તમે વજર હો, તેટલામાં જ ખીજરખાં આદશાલ થાય. ” દિલારામ ઉતાવળથી બાલી ગઇ પણ પાછળથી તેને પસ્તાવો થયો. તેનું હૃદય સંકોચાયું અને પોતે દિલ્લીના આદશાલના વજર સાથે વાતચિત કરે છે તેનું બાન એકદમ થઇ આવ્યું. તે બાલી: “ પણ ખુદા તેમ ન જ કરે ! આદશાલ—મારા શિરતાજ લાંબી છંદગી ભોગવો ! ”

“ એમમ સાહેબ ! ખુદા એ નામવરને લાંબી છંદગી બક્ષે, પણ શાહજનદાનો તખ્ત ઉપરનો લક્ષ્મી રત્ન બન્ય તે કાંઈ થોડી દિલગીરી ગણાય નહિ. ”

“ ત્યારે શું કરીએ ? ”

“ રાજદ્વારી અમલમાં કાંઈ ઉપાયો શોધવા જવા પડતા જ નથી. ”

“ એટલે ? હું તમારું કહેવું સમજી શકતી નથી. આદશાલની હૈયાતી સંધી તો કાંઈ તખ્ત ખીજે લાય જનાર નથી ! ”

“ પણ થોડા વખતમાં જ—મારી વજરાત દમ્યાન જ ખીજરખાં આદશાલ થાય, તો ભવિષ્યની ચિન્તા દૂર થાય ખરી કેની ? ”

“ હા, તે વાત ખરી છે. ”

“ જો તે વાત ખરી છે અને તમારી દૃઢ ઇચ્છા હોય, તો ખીજરખાંને થોડી મુદતમાં તખ્ત અપાવવું તે કાંઈ મુશ્કેલ વાત નથી. ”

“ મલેક ! તે એક મોટા જોખમમાં ઉતરવાની વાત છે. ના, ના. તેમ કરવું જ નહિ. ”

પ્રભોદા યાને દિલેર દિલારામ.

“આસ્તબ્ધતામાં લિંમત હોય જ નહિ અને તેમાં તમારી લિંમતની જરૂર પણ પડશે નહિ. તમે ક્યાં રજપૂતોનો ઇતિહાસ નથી જાણતાં? રાજ્યને માટે તો મોટા શહેનશાહેનાં ખૂટા થયાં છે, બેગમ સારેખ! જહાંપનાહ અધાકિદીને પણ તેવી જ રીતે રાજ્ય મેળવ્યું છે, તે શું તમે નથી જાણતાં?”

“જાણું છું.”

“તો પછી તેમાં શું હરકત છે? બેગમસારેખનું ગમે તેવું જોખમભર્યું કામ બગવવાને પણ તમેદાર હાજર છે.”

દિલારામે તેનો કંઈ જવાબ ન આપ્યો. પોતાની પુત્રી પોતાની હૈયાતીમાં જ એક આદર્શાદની બેગમ થાય તે જ્ઞવાની તેની ઇચ્છાએ કાપૂરની મરજીને આધીન થવાની તેને જરૂર પાડી.

“બાલો હવે આપનો શું ચોક્કસ વિચાર છે? એ કામમાં આપને માત્ર થોડું જ બગવવાનું છે.”

“શું?” દિલારામે ધડકતે હૃદયે પ્રશ્ન કર્યો.

કાપૂર આસપાસ નજર કરતો બાલ્યો: હું થોડુંએક ઝેર આપને લાવી આપીશ તે જરા તરદી લાખને આદર્શાદને માટે જે ગોસ્ત તૈયાર થવું હોય તેમાં ગુપ્ત રીતે નાંખી દેજે.”

દિલારામનું હૃદય કમકમ્યું. પોતે એક કેવું કાવતરું રચવાને તૈયાર થાય છે તેનું તેને જ્ઞાન થયું અને હૃદય આનાકાની કરવા લાગ્યું, પરંતુ કાપૂરના રાજ્યદોષે તેને નાલિંમત થવા દીધી નહિ. કાપૂરે સૂચવેલું કાર્ય કરવાની તેણે હા પાડી અને કાપૂરની ઇચ્છા પ્રતેહ પામી.

કયે દિવસે આ સાંકેતિક કાવતરાનો અમલ કરવો તે સંધ્યું

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

નકી થયું. પોતાના ખાવીંદના કમકમાટભરી રીતે વધ કરવામાં આવ્યો હતો તેનું લાન થતાં દિલારામના હૃદયને આ કામ કરવા માટે ટેકા મળ્યો. દુષ્ટે કરેલી દુષ્ટતાનો બદલો તેને આપીને હૃદયનું વૈર વાળવું તેવી તેને દૃઢ ઇચ્છા થઈ અને તેણે પોતાના વિચારને જરા પણ ડગવા દીધો નહિ.

* * * * *

થોડાએક દિવસો આલ્યા ગયા. કાવતરાનો અમલ થઈ ચૂક્યો. બાદશાહને ઝેર આપવાની યુક્તિ ફત્તેહમંદ થઈ. પોતાને ઝેર આપવામાં આવ્યું છે, તેની અસ્લાઉદ્દીનને ખબર પડી નહિ. બપોરનું ખાણું લીધા પછી આજે તેનું હૃદય વિહ્વળ થવા લાગ્યું. આંખો ઘેરાઈ જવા લાગી અને શરીરના સાંધાઓમાં કળતર થવા લાગ્યું. પોતાની આ સ્થિતિ તેણે કાપુરને વિદિત કરી અને કાપુરે હકીમને બોલાવ્યા પહેલાં ઘરગથ્થુ ઉપચારો કરવામાં કેટલોક વખત ગાળ્યો. રોગનાં લક્ષણો વધતાં જ આવ્યાં, અને સૌ કોઈના હૃદયમાં ગભરામણે પ્રવેશ કર્યો. બેગમે એકડી થઈ અને પોતાના ખાવીંદના મુખ ઉપર વારંવાર નિહાળી નિહાળીને જોવા લાગી. ભયંકરતાનાં ગ્રિહનો જરા વધ્યાં એટલે કાપુરે હકીમને બોલાવ્યો અને બેગમેને જનાનામાં જવા ફરમાવ્યું. જ્વેતજ્વેતામાં આખું દીવાનખાનું હકીમોથી અને સરદારોથી ચીઘર થઈ ગયું. બાદશાહને પોતાનું મોત આવી પહોંચ્યું છે તેની ખાત્રી થઈ અને હવે કરેલાં કુકર્મોની ખુદા પાસેથી મારી માગવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે તેમ તેને સ્પષ્ટ આવ્યું. તેણે બિછાનામાં બેઠાં થવાની માગણી કરી અને સરદારે તેના શરીરને ટેકા આપી બેઠા કર્યો. બે હાથ જોડી તે ખુદાની

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

બંદગી કરવા લાગ્યો, એટલે સૈના હૃદયમાં ત્રાસ ઉત્પન્ન થયો. આદશાહ હવે પોતાનું મૃત્યુ નજીક આવી પહોંચેલું સમજે છે, એમ સૌ કોઈની ખાતરી થઈ. આ ખબર બેગમને કહેવરાવવામાં આવ્યા.

દિલારામે પોતાના આવીંદની છેલ્લી મુલાકાત લેવાની માગણી કરી અને દીવાનખાનામાંથી સધળાં માણસોને થોડા વખતને માટે બહાર જવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું. સૌ કોઈ બહાર ગયા એટલે પાછળને ખારણેથી બડી બેગમ આદશાહની હજુરમાં હાજર થઈ. આદશાહ અને દિલારામ સિવાય કોઈ પણ દીવાનખાનામાં રહ્યું નહિ.

આ દુનિયામાંથી હેવટને માટે આલી જતા આદશાહની પાસે એક ખુલાસો કરવાની દિલારામે જરૂર જોઈ હતી. પોતાને કમળાદેવી સમજનાર આદશાહ પોતાના હૃદયમાં રજૂતોનું ગુમાન ઉતારનાર તરીકે પોતાને માનતો હતો, તેની તે માન્યતા જૂડી છે અને પોતે કમળાદેવી નથી તથા દેવળદેવી તે ખરી દેવળદેવી નથી તેમ જાહેર કરવાનું દિલારામે જરૂરનું માન્યું હતું. આ વાત જાહેર કર્યા પછી પોતે જવડું તે પણ હેરાન થવા જેવું હતું, તેથી આદશાહની સાથે પોતે પણ બંદગીનો અંત લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તે સમયે આદશાહની હજુરમાં દિલારામ સિવાય કોઈ નહિ હોવાથી મરણ પામતા આદશાહ સિવાય આ ખુલાસો કોઈ પણ જાણે તેમ ન હતું, કે જેથી લખિયમાં ગૌહર દુખી થાય તેવું માનવાને દિલારામને કારણ મળે.

જ્યારે દિલારામ આદશાહની હજુરમાં આવીને ઉભી ત્યારે આદશાહ ઝેરના ઘેનથી આંખો મીંચી ગયલો હતો. દિલારામે આવીને આદશાહને તેની નિદ્રામાંથી જાગૃત કર્યો અને પોતાની બેગમને જોતાં.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

જ આદશાહની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. બોલવાની જરા પણ શક્તિ તેનામાં રહી ન હતી, તેથી તેણે થોડુંએક બોલવાને મહેનત કરી કિન્તુ તે નિષ્ફળ ગયું !

આદશાહની તે પ્રીતિને હસીને દિલારામે કાપથી કહ્યું: “અય ગુનહગાર ! તારા દિવસો હવે ભરાઈ ચૂક્યા છે. તારાં કુકર્મો માટે તું ખુદ પાસેથી મારી મારા. તારી એક મોટી માન્યતાને હું આજે પાણીમાં બોળું છું. તું જેમને કમળાદેવી તથા દેવળદેવી સમજે છે, તે બન્ને ખરી કમળાદેવી તથા દેવળદેવી નથી, પણ કાલ ખીજ જ સ્ત્રીઓ છે. હું કમળા નથી તેમ જ મારી જેટી દેવળ નથી, પરંતુ તેં જ્યારે તારા લગ્નકરની કલ કરાવી ત્યારે તેમાં કપાલ મરેલા કાજ જવાન હસનામાં ની ગ્યારત અને જેટી તે અમે છીએ. અમારું નામ કમળા અને દેવળ નહિ પણ દિલારામ અને ગૌહર છે, અને આંજે મારું, મારા બ-આવનાર રાગ કરણનું નિમક હલાલ કરવાનું તથા વૈરીનો બદલો વરથી લેવાનું કામ પૂર્ણ થવાથી તે ભેદ તારી પાસે ખુલ્લો કરી, હું, તેં લીધેલાં સંખ્યાબધ બળિદાનમાં એક બળિદાનનો વધારો કરી તે પાક ખુદાની દરગાહમાં બળિં છું કે જ્યાં તું પણ થોડાક વખતમાં આવશે ! આ વખતે તું કદિ અચી શકીશ નહિ. કારણકે તારા આખા શરીરમાં જે ઝેર ફેલાઈ ગયું છે તેને હકામો પણ પિછાની શકશે નહિ. ”

આટલું બોલી દિલારામે પોતાના હાથમાં રાખેલું ખંજર પોતાના છગરમાં હુલાવી દીધું અને લોહીહલાણ થઈ અલાઉદ્દીનના પગ આગળ લોટી પડી. અલાઉદ્દીન પણ તેની જ સાથે છેલ્લો શ્વાસ ખેંચી આ કાની દુનિયામાંથી ચાલતો થયો.

*

*

*

*

*

*

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ.

દિલેર દિલારામ ! બહાદુર પ્રમોદા ! તેં ગુજરાતની એક અનુપમ સેવા બજાવી છે ! ગુજરાતના રાજા કરણે તારો અચાવ કર્યો, તેનું તેં નિમક ખાધું, તે નિમક તેં ખરી રીતે હલાવ કર્યું છે ! તેં ખરેખરી કૃતજ્ઞતા દર્શાવી છે ! તારા પ્રત્યે કરેલા ઉપકારનો અદ્વૈતો તેં ખરી રીતે વાળી આપ્યો છે ! આદર્શાલ અલ્લાહીનના જનાનામાં કમળાદેવીનું નામ ધારણ કરીને તું રહી, આદર્શાલના અંત સૂંધી રહી અને જરા પણ ખુશી પડી નહિ ! રજપૂત દુશ્મને કલંકમાં પડતું તેં અચાખ્યું ! તને ધન્ય છે ! તેં પૂરેપૂરું જ્ઞેષ્ઠમ વેડીને તારા પાલકની સેવા બજાવી, પરંતુ હાથ ! તે સેવા જ્ઞેષ્ઠાને તારો પાલક હૈયાત રહ્યો નહિ ! ! ગુજર્-રીય ભૂમિનો દાત્રીય બૂપાલ-છેલ્લો રજપૂત રાજા તારી તે સેવાને જાણવા સૂંધી આ દુનિયામાં ટકા રહ્યો નહિ ! તેણે તો આગલાજીના જંગલોમાં જ પોતાની દુઃખમય અનેલી છંદગીનો અન્ત આપ્યો ! ત્યારથી પવિત્ર ગુજર્-રીય ભૂમિ દાત્રીયના હસ્તમાંથી ગદ-સદાને માટે ગદ ! વિદેશી પ્રજાના રક્ષણની કે ભદ્રાજીની તે એક વસ્તુ થઈ પડી ! પ્રાચીન સમયના જરા દાત્રીયનો ત્યારથી જ અન્ત આપ્યો ! કમળા સરખી પવિત્ર દા-નિયાળીઓ ત્યારથી જ સદાને માટે આલી ગદ ! માતૃ-પિતૃ-ભક્તિમાં સર્વદા તત્પર રહેનારી દેવળદેવી સરખી પુત્રીઓ પણ ત્યારથી જ જન્મ પામતી અંધ થઈ ! વિદેશીઓના સ્પર્શથી અપવિત્ર અનેલી ગુજર્-રીય ભૂમિમાંથી ત્યારથી જ નિત્યને માટે પવિત્રતા પગ કરીને આલી ગદ અને અધમતા અશ્વવેગે આવી પહોંચી ! તે સમયના પ્રજાપાલક નૃપતિઓ, તે સમયની રાજભક્ત પ્રજા, તે સમયની રાજનીતિ, તે સમયનું સૌર્ય, તે સમયના યોદ્ધાઓ : તે સદગું એકા સાથે આપ્યું ગયું અને ગરીબ

પ્રભોદા યાને દિલેર દિલારામ.

ગુજર્ણીય ભૂમિ અત્યારે અશ્રુ પાડતી એસી રહી છે ! વિદેશીઓના સ્વાર્થી પગ તળે તે અત્યારે કચરાય છે ! તે દયાબળક સ્થિતિમાં છે, પણ કોઈ તેના પર દયા લાવતું નથી ! તેને હવે તો હમ્મેશને માટે અશ્રુ સારવાનું જ રહ્યું છે ! પોતાની પૂર્વ સમયની જાહોજલાલી તે ખોઈ બેઠી છે ! તેનું સ્વપ્ન પણ તે ગરીબ ભૂમિને અત્યારે નથી ! આ દુઃખમય સ્થિતિમાંથી મુક્ત થઈને તે પોતાની પૂર્વ સમયની સુસ્થિતિ પુનઃ કયારે સંપાદિત કરશે ? ! તેનો ઉજ્જવલ રંગ પુનઃ કયારે દેદીપ્યમાન થશે ? ! આવા જ વિચારોમાં દિવસો ગુમાવવાનું ગુજરાતના કર્મમાં લિખિત હશે શું ? પણ ના—

તે રંગચક્રી પણ અધિક સરસ રંગ,

થશે સત્વરે માત !

શુભ શકુન દિસે મધ્યાહ્ન શોભશે,

વીતી ગઈ છે રાત !

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

જાહેર ખબરો.

આ ગ્રંથકર્તાનાં પુસ્તકો.

પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ (નવલકથા)	રૂ. ૦-૧૨-૦
વિમળા (નવલકથા)	રૂ. ૧-૦-૦
ચાંપરાજ હાડો અને સતી સોનરાણી...	રૂ. ૦-૧૨-૦
ભૂતળવિદ્યા	રૂ. ૦-૩-૦
અમરકુમાર ચરિત્ર (જૈન)	રૂ. ૦-૨-૦
* બાદશાહ બારેબાદર (લઘુકથા) ...	રૂ. ૦-૨-૦
* કાન્તા (લઘુ નાટક)	રૂ. ૦-૨-૦
* સિલીકે નથી.	

મળવાનાં સ્થળ.

કર્તા... .. વડવાણસીટી.
 એમ. વી. મોતીવાલા. ...
 “ રાજસ્થાન ” પત્રની ઓફીસ. અમદાવાદ.
 મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે. ત્રણહરવાળ-”

દરેક ઠેકાણે વેચાય છે.

પરોપકારની પહેલી તક હાથથી ખોતા નહિ.

જસમાઈનની
વીંછીની દવા.

ગમે તેવો ઝેરી વીંછી
એકજ મીનીટમાં ઉતરી
જાય છે. લાખો પડીકાંની
અજમાયશ કતોદ્ધમંદી સાથે
સેવાઈ ચુકી છે. એક પ-
ડીકાં ૧૦-૧૨ માણસને
પ્રાણો કંપે છે. પડીકાં ૧૦૦
નો રૂ. ૧). પડીકાં ૫૦ ના
રૂ. ૦.૫૦

જસમાઈનની
તાવની દવા.

માત્ર ત્રણજ પડીકાંમાં
ગમે તેવો ઝેરી તાવ નાશ
પામે છે. પ્લેગ, મેલેરીયા,
રોજીયો, ચોથીયો, ગમે તે-
વો તાવ જડથી જાય છે.
સોજી સો ટકા ફાયદો આપે
છે. પડીકાં ૫૦ ના રૂ. ૦.૫૦
પડીકાં ૧૦૦ નો રૂ. ૧)

તાવથી ગયેલી શક્તિ લાવવા માટે પણ જસમાઈનની તાવની
દવાઓનાં પડીકાં વાપરવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે.

ઈનામ ! ઈનામ ! ઈનામ !

ઉપરની દવાઓ પૈકી એક અથવા બંનેનાં મળીને દવા વાપર્યા
પછી ફોટલાં ખાલી કવર અમને પાછાં મોકલનારને દર ૧૦૦ દીઠ
૧૦૦૦ રંગીન પોષ્ટ કાર્ડ ઈનામ તરીકે આપવામાં આવશે.

સરનામું—જસમાઈન એજન્સી—મુંબઈ.

“ જ્ઞાનબોધક ગ્રંથમાળા ”

સદરહુ પુસ્તકનું નામ માળા રાખવામાં આવ્યું છે તો તે ખરેખર એકસો આઠ મહુકાની માળા જ છે. એમાં મહુકારૂં જુદા જુદા એકસો આઠ વિષયો છે. તે ઉપરાંત વ્યાજ ગણવાના તૈયાર કાઠાઓ—મુસારો ગણવાનો કોઠો—દસ્તાવેજ લખવાના નમૂના—વીલ—ભાડાચીટ્ટી—કરાર—પત્રવહેવાર—અરજીઓ—રિપોર્ટ—વિગેરે વિગેરે ઉપયોગી બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં, રોયલ બારપેશ ૨૫-૩૦ ફરમાનું ઉપયોગી મોટું પુસ્તક. ઉંચા કાગળ. તથાપિ કિંમત અગાઉથી આદક થઈ નામ નોંધાવનાર પાસેથી માત્ર રૂપિયા એક રાખ્યો છે. પાછળથી રૂપિયા દોઢ પડશે.

ભુખણદાસ ત્રિકમદાસ પટેલ, દારા—લકૃચ—પાલેજ.

તા-ક-અગાઉથી આદક થઈ આશ્રય આપવા ઉપરાંત પૈસા પહેલાં મોકલનાર પાસેથી બારઆના છે.

કાંચન પિલ્સ.

સુવર્ણ મિશ્રિત અમારી આ અકરીર ગોળીઓ હરકાઈ દરદમાં સચોટ નીવડી છે, માટે જીંદગીથી કંટાળેલા અને નિરાશ થયેલા હરકાઈ પ્રકારના દરદીઓ અમને પુછ્યા વગર નિરાશાને હૃદયસ્થાનમાં જગ્યા આપવી નહિ. ધાતુ ક્ષિણતા કે ગળ ઉપરાંત કામથી નળળા પડી ગયેલા મગજ, જીર્ણજ્વર, મંદાસિ, કળજીઅત, પ્રમેહ, ક્ષય, દમ, ખાંસી, ખરોલ ને કનેજનો વધારો, વધેલ, નામરદાઈ, પ્રદર વગેરે સ્ત્રી પુરુષના અનેક રોગોને તત્કાળ કબજે કરી શરીરને લાલ સુરખી આપે છે. રોગી અને નીરાગી બંનેને ગુણુ કરે છે. ૩૨ ગોળીના બાર આના. ૭૫ની એકના ૩, બે ફક્ત.

હિડ ઓફીસ—મેનેજર—સુવર્ણ ઔપધાલય,

સીતારામ બીલીડીસ—મુંબઈ.

આયુર્વેદિક ફાર્મસી, ના ૧૬ કાન્હેલ, કાલિકાદેવીરોડ.

વિદ્યુત્ .ટી. આ ચમત્કારિક શક્તિની ગોળીઓ પેશાબમાં તથા સ્વપ્નમાં થતા ધાતુપાતને એકદમ બંધ કરી અખૂટ કૌવત તથા આનંદ આપે છે. નિદ્રા, ક્રુધા તથા દસ્ત નિયમિત લાવી, શરીર મજબૂત કરે છે. કિ. ગોળી ૪૦ ની ડબ્બીનો રૂ. ૧૫.

પ્રમેહરિપુ. પેશાબની અગત, પથરી તથા રસી દુરત જ બંધ કરી, દરેક પ્રકારના પ્રમેહ (પરમા) નો નાશ કરે છે, તથા આંધાં વિગેરે રૂઝાવી દે છે. સ્ત્રીઓના ગરમીના રોગો નિર્મૂળ કરી ગર્ભાશય સાફ કરે છે. કિ. ગોળી ૩૨ અથવા ચૂર્ણ તો. ૧૦ ના રૂ. ૨.

દંતમંજન. દાંતનો સડો, દુખાવો, હાલણું, ખેરી વિગેરે મટાડી, મજબૂત તથા સાફ કરે છે. મુખની ચીકાશ તથા દુર્ગંધ મટાડી, ખુશબોદાર કરે છે. કિ. આના ચાર. કોદ, હરસ, ખરજણું, ખસ, ગુંબડાં વિગેરે માટે અકસીર મલમો તૈયાર છે.

સૌભાગ્યરસાયન. બાલકથી વૃદ્ધ પર્યંત દરેક સ્ત્રી પુરુષને અત્યંત હિતકારી, શરીરનો બાંધો દઢ કરી પાચનશક્તિ ખીલવી, દસ્ત સાફ લાવનાર સ્વાદિષ્ટ ચાટણુ છે. કિંમત ડબ્બા ૧ નો રૂ. ૧.

આયુર્વેદિક ફાર્મસી. મેશર્સ એન. એચ. ભગતની હં.

નં. ૧૬, કાન્હેલ—કાલિકાદેવીરોડ, મુંબઈ.

એજન્ટો.

હા. વસનજી પરમાણુંદ આહેવાલા. કાલિકાદેવી રોડ, મુંબઈ.

શા. મણીલાલ હરજીવનદાસ. કાલિકાદેવી રોડ, મુંબઈ.

શા. ઇન્દ્રજી રૂપજી મસાલાવાળા. બંગડી બજાર. મુંબઈ.

ફાયદો ન કરે તો પૈસા પાછા.

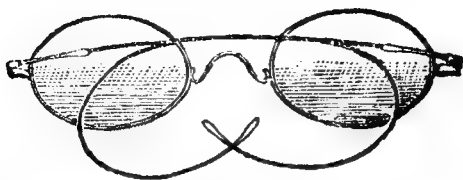
કામસંજીવન—બળ, બુદ્ધિ અને સૌંદર્યની સંપૂર્ણ વૃદ્ધિ કરનાર આ દવા થોડા જ વખતમાં ભારે વખાણ સાથે સર્વત્ર પ્રચલિત થઈ ગઈ છે. ગયલી જુવાની પાછી મેળવવા માટે આ દવા બનાવીતી છે. વીર્યનો કરો છે. લોહી સુધારક છે. કામત રૂપીઆ ૧.

શંઢત્વવિનાશક તેલ—ગુપ્ત ભાગની નસોની નબળાઈનો જે કોઈ પણ ઉપાય હોય તો અમારું શંઢત્વવિનાશક તેલ જ છે. ગમે તે કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી નાર્મદાઈ માત્ર ત્રણ જ દિવસમાં જઈથી દૂર કરે છે. સાધારણ શિથિલતા તો પ્રહેલે જ દિવસે દૂર થાય છે. એકવીસ દિવસના પુરા સેવનથી જીંદગીભર નિયંત્ર થવાય છે. તુટેલી નસો બેઠવાનો અદ્ભુત ઉપાય છે. કામત માત્ર રૂપીઆ ૫). નમુનો બેઠવો તો રૂપીઆ ૧).

જે. એન. શેઠના.

ઠાકોરદ્વાર રોડ, ઘોળીની વાડી સામે—મુંબઈ.

ચસમા ! પેખલના ચસમા !

ખાસ વિલાયતથી મંગાવેલ ખરા પેખલના ચસમા અમારે ત્યાંથી ઘણા જ ઓછા ભાવથી મળે છે. વિલાયતમાં ખાસ થયેલા આંખના ડાક્ટર બળવંતરાય નરસિંહરાય કાનુગાને અમારે ત્યાં ડાક્ટરી ચસમાની પેટીમાંથી આંખ તપાસી ચસમાનો નંબર મફત કાઢવા માટે રોકવામાં આવ્યા છે. ચસમાની ફ્રેમો નીકલની, એલ્યુમીનીયમની, રોલ ગોલ્ડ, કેરેટ વીગેરે દરેક ગતતની ફ્રેમો ઘણા જ ઓછા ભાવથી મળે છે. અમારે ત્યાંથી લીધેલા પેખલના ચસમાનો એક વરસ સુધી પૈસા લીધા વિના નંબર બદલી આપવામાં આવે છે. એક વરસ પછી લીધેલા ચસમા અગર જુના પેખલના ચસમાનો નંબર ફક્ત રૂપૈયો એક લેઈ કાચ ફેરફાર કરી આપવામાં આવે છે. ખાસ જનના સાધુ સાધ્વીઓને માટે નફો લીધા વિના મફત આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત અમારે ત્યાં પ્રાઈમસના ચુલા તથા નીચે પ્રમાણે માલ વેચાય છે. દરેક ગતતની ઈંગ્રેજી દવાઓ, ખારાકી સામાન, ગ્લાસવેર, એનેમલવેર, કોકરી, કટલરી, દરેક ગતતની ચાલ, કોષી, સીગાર એન્ડ સીગારેટ, તંબાકુ, સ્ટેશનરી, ટોઈલ્સ કામ, પરફ્યુમરી, સેન્ટ, દરેક ગતતનો સાબુ, એસીડ, વીગેરે કીકાયત ભાવે વેચાય છે. ગ્રાસ-કેસર-સુખડ તથા માથે નાંખવાનાં તેલ પણ મળે છે.

ચુનીલાલ મયાચંદ મહેતા.

ડાક્ટર. એન. હોલની દવાઓના ચીફ એજન્ટ.
વ્રણ દરવાજા નં. ૩૬૧૪.—અમદાવાદ.

ખેરાળ બોધા એન્ડ અધર્સ.

સર્વે જનની લાદીઓના વેહેપારી તથા કંટાકર શાહબાદી લાદી ૧ ઈંચ થી ૧૮ ઈંચ સુધી જાડી કોઈ પણ સાર્કઝની ઘડેલી તથા બીન ઘડેલી મળશે. વધુ ખુલાશો કેમકે અથવા પત્ર વ્યવહારથી. બીજી કોઈ પણ જનની લાદી જેમકે તો હમે સાધારણ કમીશને માલ આપીશું.

હા. ખેતીવાડી ગોળ પીઠા-મુંબઘ.

જાહેર ખખર.

આખા મુંબાઈ દલાફતમાં વખણાયેલી ને માન પામેલી શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓ વેપારી અને વાણીયા દ્રમને ખાસ ઉપયોગી. બીજા ગણી-તોને ટકરમા મારે તેવી સહેલી અને સસ્તી અધરાને લાંબા હિસાબો પ્રક્ટ પાંચજ મિનિટમાં થાય તેવી રીતવાળી બુદ્ધિ વર્ધકને દીક્ષાપુશ આંડી ધુંટીના નવરંગી વિચીત્ર મનોહર કાયદથી ભરપુર, લેખાંવળી અને કોયડાબૂક કી. ચાર આના.

માસ્તર ઉજમશી તુલશી શાહ. મુ. વઢવાણ શહેર.

દીક્ષીવાળા લાલા ખીશનદયાળ ધરમદાસને

શુદ્ધ સાચાં મોતીનો

સુરમો.

આંખની બગતર, કળતર, મગજની ગરમી, નજળો, ખીલ,
આંખ, છારી, છાયા, પુલું, પડળ, આંખમાંથી પાણીનું
ઝરવું, ચીપડા, પરવાળાં વીગેરેને મટાડે છે.

કામત નં. ૧-૩ નો કાળો સુરમા તો. ૦ ની શીશીનો રૂ. ૦ા
તો. ૦ા ની શીશીનો રૂ. ૧

નં. ૪ નો ખીજો સુરમા તો. ૦ ની શીશીનો રૂ. ૦ા
તો. ૦ા ની શીશીનો રૂ. ૧

નં. ૫ નો ઘોળો સુરમા તો. ૦ ની શીશીનો રૂ. ૦ા

નં. ૬ નો લાલ સુરમા શીશી ૧ નો રૂ. ૦ા

 આંજવાની સળી શીશી સાથે મળશે. અને ઈલાયદી
જોઈશે તો ૦)- પડશે.

બનાવનાર તથા વેચનાર

લાલા ખીશનદયાળ ધરમદાસ અત્તરવાળા.

નં. ૩૫૫૩ અમદાવાદ.

પ્રમાણીકપણું એજ વેપારીનું ભુપણ છે.

અમો ખાંત અને અનુભવથી થોડે નફે અને પ્રમાણીકપણે કમીશન એજન્ટનું કામ કરીએ છીએ.

તથા અમારી દુકાનમાં

જાત જાતનાં સેંટ સાબુ, કોલનવોટરો, પેટન્ટ દવાઓ તથા વીલાયતી તાજી ખોરાકી, ખીસ્કીટના ડબ્બાઓ, અને પેપરમીટ (મીઠાઈ) ના ડબ્બાઓ, હલકા ઉંચા સાબુઓ વીગેરે જથ્થાબંધ તથા છુટક કીફાએત ભાવે વેચીએ છીએ.

એક વખત ખાત્રી કરવા તરફી લેવી.

ખી. મહમદઅલીની કું.

અબદુલ રહેમાન સીદ,

મુંબઈ.

(ક્વાર્ટર પ્લેટ)

કાર્ડ સાઈઝ ૪૧ + ૩૧

કિંમત માત્ર રૂ. ૩

ફોટોગ્રાફ પાડવાના

છુપા કેમેરા.

ગમે તે માણસની તસ્ખીર ગમે તે શખ્સ તે ધ-
ણીને ખખર પડવા દીધા વિના પણ આ
કેમેરામાં ફોટોગ્રાફ ઉતારી શકે છે.

દોડતી ગાડી, ઉડતું પક્ષી, વીગેરેનો સહેલાઈથી
ફોટો લઈ શકાય છે. એમાં શીખવાની
કડાકુટ નથી.

હમે તે ખરીદનારને તેની સંપૂર્ણ રીત ઘેર બેઠે
શીખવી શકીએ છીએ. ઘણા લોકો આ
કેમેરા રૂ. ૧૦ થી ૧૫ સુધી વેચે છે.

પણ તેની ખરી કિંમત માત્ર રૂ. ૩) છે અને પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું.

છોટાલાલ છગનલાલ મહાજન.

ઠ. ઠાકુરદ્વાર રોડ, મુંબઈ.

૧૪૮

સ્વદેશી દવાઓ.

બીકસન ટોનીક પીલ્સ.

તેઓખી કસ્ટુરી, કેશર અને દેશી વનસ્પતીની બનાવેલી છે, જેથી તે દરેક રોગ દૂર કરી તાકાતને વધારી નિર્બળ માણસને પુષ્ટ બનાવે છે. વિદ્યાર્થીઓની યાદ શક્તિને ખીલવી પુખ્ત ઉમરના પુરૂષો તેમજ નબળા બાંધાની સ્ત્રીઓને આ ગોળીઓ નવી જીવાતીના જેવું લોહી બદી ગુલાખી ચહેરા બનાવે છે. કી. રૂ. ૧.

બીકસન રૂમેટીઝમ બામ-સંધીવાથી સાંધાનો દુખાવો; ગરદનની નસનું રહી જવું કમરને વાંસાની શટ ને દમ હાંફણુ અને છાતીનાં દરદો તથા સ્ત્રીઓને સુવાવડના ભયંકર રોગોથી શરીરનો અવયવનું અડકા જવું કે સુષુપ્ત આવવું તે ઉપર તથા માથાના દરેક દુખાવા માટે ખાસ ગેરંટી કે પાંચ મીનટમાં કાયદો ન જણાય તો પછિસા પાછા મેથેલની પણુગરજ સારે છે. કી. આના ૬ અને ૧૦.

બીકસન-રીગવર્મ આઇન્ટેમેન્ટ-દરાજ, સુકી ખુજલી, ગજકરણુ, કાતરામાં થતી કીડને દૂર કરી અમ્મડીનાં દરેક દરદોને સાફ કરે છે, કીમત ચાર આના.

સરસ્વતી હેર એમર્લેક-બાલને તેજસ્વી કાળા, લાંબા અને નરમ રેશમ જેવા સુંવાળા કરે છે. આંખનું તેજ વધારી મગજને હંડક આપી માથાનાં દરદો તથા જી, ખીલ અને ખોડાનો નાશ કરી ખુશબો આપે છે. કી. આના ૬ અને બાર.

બીકસન એંગુ મીક્ષચર-દરેક વનતના તાપ ઉપર ઘણુંજ અકસીર છે. હજારો લોકોનો જરી તાપના પંખમાંથી બચાવ કરી સર્ટીફિકેટ મેળવી છે. કી. રૂ. ૦૧૧

બીકસનની ગરમી માટેની દવા-ગરમીના દરેક દરદો દૂર કરી, પીશાબમાં થતી અગતને મટાડી, તવાઈ ગયલાં માણસને તનદુરસ્ત કરે છે, રૂ. ૧-૪-૦

ખીકસન ક્રમંટ દુધ પાઉડર—હમેશાં વાપરવાથી દાંતને મજબુત બનાવી
લાલતા અટકાવી સફેદ મોતી જેવા કરે છે. કીં ૦ ૪ આના.

ખીકસન કપ્ પીલ્સ—જુની હડીલી ખાંસી, દમ, હાંફણુને સજેખમને
પ્રાયદો કરી સ્વરને ખુલ્લો કરે છે. કીં ૦ ૬ આના.

ખીકસન પરમેટ્રીવ પીલ્સ—દુખાવા વગર પેટ સાફ લાવે છે. કી. ૫
આના બાલ કાઢવા સારૂ સર્વથી સરસ દવા કીં ૦ ૬ આના.

સોલ એજંટ શા. હીરાચંદ લીમજી ગનબાવા કોટ—મુંબઈ.

છપાઈને બહાર પડી ચુકી છે.

સુલ્તાના રજયા બેગમ

(એક અદ્ભુત ઐતિહાસિક નવલકથા.)

લેખક:—હંકુર નારણદાસ વિસનજી ચતુર્ભુજ તે, ‘ પ્લાસીનું
યુદ્ધ ’ ઇ. ગ્રંથોનો કર્તા. મૂલ્ય ૧-૧-૦.

કર્તાને નીચલે સરનામે લખો—

હંકુર નારણદાસ વિસનજી ચતુર્ભુજ.

દ્વારકાદાસ બીલ્ડીંગ-ટ્રામ ટર્મીનસ

ગ્રાન્ટરોડ—મુંબઈ.

મેસર્સ એમ. એચ. પ્રધર્સની

દવાઓ.

અમારો ઘણી શોધ બોળ કરી દેશકાળ હવાને અનુકૂળ આવે તેવા ઔષધો તદ્દન વનસ્પતિમાંથી અનુલવ સિદ્ધ તૈયાર કરેલા છે. જેને દરેક ઘરમાં રાખવા તથા ખાસ વાપરવા લલામણુ કરીએ છીએ.

“ત્રૈલોક્ય દીપમાલી.”

આ ગોળીઓ દરેક પ્રકારની નબળાઇનો નાશ કરી પુરુષાત્વનું અર્પે છે. ગુમાવેલી મરદાઇ બક્ષે છે. પિશાબ કે સ્વપ્નામાં જતી ધાતુ બંધ કરી વીર્ય વીકરના સઘળા દર્દો મટાડે છે. પાચનશક્તિ વધારે છે. લોહી સુધારે છે. સ્ત્રીઓના અનિયમીત આવને અટકાવી ગર્ભસ્થાન સુધારે છે. પ્રમેદને તદ્દન નાબુદ કરે છે. આ દવા ચાર દીવસ લીધાથી સાંધાઓમાં થતી કલતર મગજનો દુખાવો ચકરી, દમ, ઉદરસને તદ્દન નાબુદ કરે છે. સારસાર સુખ ભોગવવા માટે દેશી યુનાની દવામાં આ દવા ઉત્તમ છે. નામ તેવા ગુણુ છે. ૩૨ ગોળીની ડબ્બીનો રૂ. ૧-૦-૦

“જયરાંકુશ.”

આ ગોળીઓ એકાંતરીયા, ટાઢીયા, ચોથીયા, ઉના, વીગેરે તમામ જાતના ઘણા જૂના તાવને તદ્દન નાબુદ કરે છે. એક વખત તાવ ઉતરી ગયા પછી ફરી લાગુ થતો નથી. ડબ્બી ૧ ની રૂ. ૦-૮-૦

“ દીપમાલી ”

આ ગોળીમાંથી સનીપાત-ચુલ-સંગ્રહણી-ત્રોદોષ-વરાદ-વાયુ આસ-
દમ તથા તાવને નાશુદ કરે છે. આ દવા સાધારણ માણસને પોતાની
પાસે હમેશાં રાખવા ખાસ લલામણુ કરીએ છીએ. ગોળી ૩૦ ની
છબીનો રૂ. ૧.

“ વીજ્યકળા. ”

આ ગોળીથી ખરોજ-જલંદર-કફાધર તથા મલવિધર તદ્દન
નાશુદ થાય છે. પેટ સાફ લાવે છે. જીભ વધારે છે લોહીને સુધારી
તાકાત બંધ છે. ગોળી ૨૫ ની છબી એકની કીમત રૂ. ૨-૦૦ •

“ ચાંદી. ”

ગરમીથી અથવા ખરાબ સંગતથી થયેલા ચાંદીના બીકટ દરદ પર
આ દવા એકજ વખત લગાડવાથી તુરત શાયદો માલુમ પડે છે. છબી
૧ ની રૂ. ૦-૧૨-૦૦ તથા રૂ. ૦-૮-૦૦

“ રક્ત સુધારક ”

લોહી બગડવાથી થયેલા આમરીના તથા અંદરના તમામ દરદો
નાશુદ કરે છે. ખરોલને થોડાજ દીવસમાં હલાવે છે. દરેક પરીકાની કી-
મત રૂ. ૦-૨-૬.

“ બાળકાંતિ વર્ધક. ”

આ દવાથી બચ્ચાનો પડેલો શીકા ચહેરો સસણી, ઝીણા તાવ,
જાંઘ ઉધરસ ઉઠાંટીયા વગેરે વિગેરેને તદ્દન નાશુદ કરે છે. લોહી સુ-

ધારે છે. શરીરનો બાંધો મજબૂત થાય છે. દરેક પડીકાની કિંમત
રૂ. ૦-૩-૦

“ નૌતમવિલાસ જીવન. ”

૮ આ જીવન વૃદ્ધ પુરૂષોને જીવાન બનાવી સર્વ શક્તિ પાછી
બક્ષે છે. સ્ત્રી પુરૂષોના ગરમીના દર્દો મટાડી આનંદ સહ રમણ કરવાને
શક્તિમાન કરે છે. લોહી વધારે છે. મગજ હંફે રાખે છે આંખના તે-
જમાં વૃદ્ધિ કરે છે. એકંદરે શરીરના રાગ “ વીર્ય ” તેનું સેવન કરે
છે. પ્રમેહના દર્દ પર આ દવા ઘણીજ અસરકારક અસર કરે છે. કીં.
રૂ. ૦-૫-૦

“ દાદર, દરાજ, ખસ, ખરજવાની અકસીર દવા. ”

આ દવા તૂટન જીતી હડીલી લાલ કાળી દરાજનો નાશ કરે છે.
દવા બળતી નથી. આમડીને ડાઘ પડતો નથી. ખસ ખરજવાને લગાડ-
વાથી તેનો તૂટન નાશ થાય છે. કિંમત ડબ્બી ૧ ના રૂ. ૦-૪-૦

“ ગોળાની દવા. ”

સાધારણ નાની વયના બાળકો યુવાન તેમજ વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરૂષોના
શરીરમાં ગોળાના દર્દો ઘર ઘાલ્યું છે કે તે વખતો વખત ચર્દી
આવી અતિશય કષ્ટ ભોગવાવે છે. એટલુંજ નહીં પરંતુ કેટલાંક મૃત્યુ
થયાના કેશ સાંભળીયે છીએ. તેથી હંમેશ્યેજ ખાસ કેટલાક વખતનો
ભોગ આપી ગોળાના દર્દની દવા બનાવી છે. જેનાથી ઘણા કેશ સુધર્યા
છે. આ દવા એક વખત વાપરવાથી પોતાની આખી જીંદગીમાં ફરી
દર્દ થતું આવતું નથી એવી ખાસ ખાતરી થઈ છે. કિંમત ડબ્બી ૧
ના રૂ. ૦-૬-૦

“ નપુંસકત્વ નાશક મૂળ. ”

અજ્ઞાનતાને લીધે કરેલા અનેક કુકર્મોથી થયેલ ગુમ ભાગની શીથી-લતા, નસોની કમજોરી, વાગેરે શીથીલતા આ દવાનાં સેવનથી દુર કરી શક્તિ પ્રાપ્તી કરે છે.

કીંમત દર મૂલનાં રૂ. ૦-૪-૦.

“ ક્ષય નાશક. ”

આપણા દેશમાં ક્ષય રોગથી ઘણા દર્દી પીડાતા જોઈએ છીએ. જેઓ ઘણા પૈસાનો વ્યય કરે છે. છતાં ભાગ્યેજ કેશ સુધરતો હોય તેવા થાકેલા હમારા મિત્રોને, ગહેનોને, હમો ખાસ લલામણુ કરીએ છીએ કે, મહા મુસીબતે મેળવેલી જડીભુટીની “ ક્ષયનાશક ” નામની દવા મંગાવી વાપરશો. આ દવા અનુભવ સીદ્ધ દેશી છે.

દરેક ડબ્બીની કીંમત રૂ. ૨-૦-૦

દરેક દવાનું પોષ્ટ ખર્ચ મંગાવનારને શીર છે અગાઉથી પૈસા મોકલેથી બુક પોષ્ટ થશે નહીતર વી. પી. કરવામાં આવશે.

દવા વાપરવાની રીત દવા સાથે મોકલવામાં આવે છે.

મેસર્સ એમ. એચ. બ્રધર્સ.

રાગમહેતા પોળ-અમદાવાદ.

ઉધરસ, દમ, ખાંસી માટે

એડમેન્સ (રજીસ્ટર્ડ) કફ એલીકઝીર.

અકસીર ધલાજ છે. ફેફસાંના અને ગળાંના દરદો જેવાં કે ઉધરસ, દમ, ખાંસી, અવાજ ખેરી જવો છાતીમાંથી લોહી પડવું, શરદી અથવા ગરમીનો હાંસો વીગેરે દરદોને તરત આરામ કરે છે. આ દવા ફક્ત બે અથવા ત્રણ ભાગ પીવાથી ગમે તેવી ખાંસી નરમ પડે છે. એમાં કોઈપણ જાતની ઝેરી દવા આવેલી નહીં હોવાથી નાના બચાંને તેમજ વૃદ્ધ માણસને પણ આપી શકાય છે.

ઘણી વખત ખાંસી તો એટલી સખત હોય છે, કે ઘણાં ઉપચારો કરવાથી પણ મટતી નથી, અને તેવી સખત ખાંસીથી દરદીને તેમજ આસપાસનાઓને ઘણોજ કંટાળો આવે છે. તે વખતે એડમેન્સ કફ એલીકઝીરના બે ત્રણ ભાગ પીવાથી ગમે તેવી સખત ખાંસીને અમકારિક રીતે આરામ પમાડે છે. આ દવાની બાટલી કુટુંબી ઘરોમાં રાખવી જોઈએ.

ફોં બા. ૧) નો રા. ૧-૪-૦ વી. ૦ પી. ૦ ખરચ જુદો.

સોલ એજન્ટ—શ્રી એંગ્લો ઇન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું

દરેક જાતની દવા વેચનારા નં. ૧૫૦ જુમા મસીદ, મારકેટ. મુંબઈ

